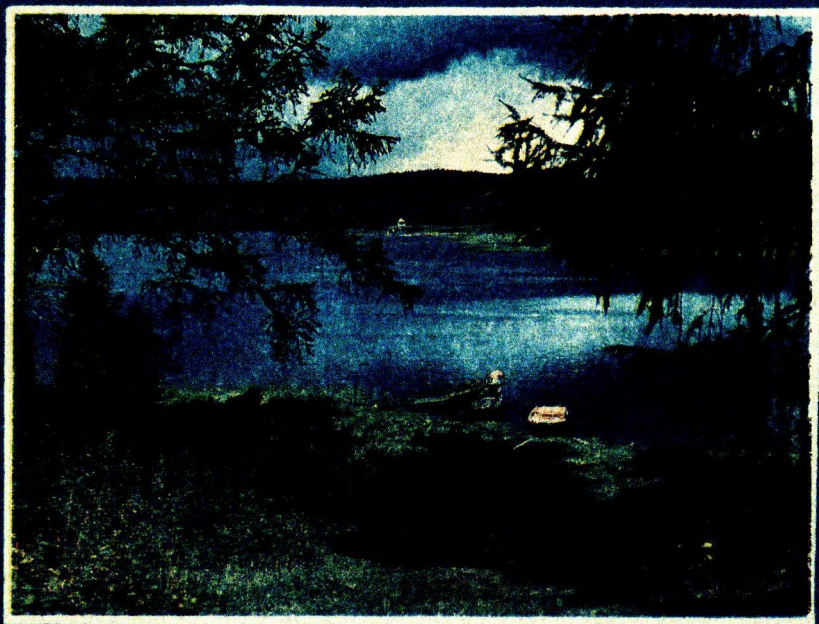

ISSN 0225-0584

YAMIF KIEMI

74 1990

Чечен
чогаал
сеткүүлү
74•1990

УЛУГ. ХЕМ

Тыва
АССР-ниң
Чогаалмылар
Эвилели

1946
ЧЫДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

Тоожулар болгаш чечен чугаалар

М. ДОРЖУ. Новеллалар.
З. АМЫР-ДОНГАК. Татьянаң салымы. Бил-
бестиң хайы.
М. ЭРГЕП. Чаартылга.
М. КӨЖЕЛДЕЙ. Шагдагы частың чылымы.

Шүлүглелдер болгаш шүлүктөр

Ю. КЮНЗЕГЕШ, М. КЕНИН-ЛОПСАН, К. ЧЕР-
ЛИГ-ООЛ, В. СЕРЕН-ООЛ, М. ӨЛЧЕЙ-ООЛ,
В. САГААН-ООЛ, В. МОНГУШ, Н. КУУЛАР,
З. НАМЗЫРАҢИ болгаш өскелер-даа.

Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга

Ч. БИЧЕ-ООЛ. Киж, башкы, эртемден.

Тишелгениң 45 чыл оюнга

К. ОЮН. Эки турачылар мурнуку шугумда.

*Улустарның найыралы—литературалар-
ның найыралы*

«Улуг-Хемниң» аалчылары — болгар шүлүкчүлөр

*Чоннуң чаагай чаңчылдары—чоргаарланыр
эртиневис*

А. НУГУУРАК. Адыг байырлалы.

~~Ч. СЕРЕН-ООЛ~~ болгаш библиография

Ч. СЕРЕН-ООЛ. Кады өскөн шүлүкчү эжим

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
КЫЗЫ

ББК 84—4—5 Тув.
У 47

Редакция коллегиязы:

КУУЛАР Ч. Ч. (редактор), КЮНЗЕГЕШ Ю. Ш., КОЗЛОВА С. В., ПРИН-
ЦЕВА Г. И., УЕРЖАА А. К. (харысалгалыг редактор), ХАДАХАНЭ М. А.,
ЧАП Ч. М.

*Сеткүүлге келген чогаалдарны рецензиялаар,
дедир эгитпес.*

У $\frac{4702580600-43}{133(01)-90}$ 25—90

47. 2. 58. 6

© Тываның ном үндүрер чери, 1990.

Тоожулар болгаш чечен чугаалар

Монгуш ДОРЖУ

КИЖИГЕ БҮЗҮРЕЛ

Новелла

Дөргүл-төрөл улус үр көрүшпейн чорааш, чаңгыс черге укжуп келирге, чугаа-соот судак сугнуң уланчылыг шулураажы сагындырар. Хевек-оолдуң угбазы көдээлеп келгеш, каш-даа хона берген болза-даа, угбашкыларның аразында аар-саар чугаалары мырыңай-ла ындын ап, харын-даа чамдыктарны «чанагаштаптар» апарган.

Угбазы Белек-кыстың дедир эеп чанар өйү элек-даа бол, хоорайын ол сакты берген.

— Ам-даа үш-дөрт хонук олурзунза, шөлээде кижги далаш-каш чоор сен, угбай. Честей кайын сагындым дээш, сүрүп кээрил ол. Дүүн чаа-ла чугаалаштың чоп — дээш, Хевек-оол библиотекадан чаа номнар бижидип алыр дээш, далажы берген.

— Ол чүү дээриң ол? Чеже олурар мен ам. Пат ал шаам төнүп калды. Аалда ажил-агый кончуг болгай. Честең келгеш, олурар ыйнаан. Ооң-биле тааржырыңар аайлыг эвес — деп, угбазы хөңнүн илереткен.

— Шаанда силер студентилеп тургаш, чаа-ла таныжып туруңарда, мен база бир душтук кыстыг турдум чоп. Ону чүгле честем билир турган — дээш, Хевек-оол алган кадайы Анайга безин ажытпааны чажыдын уг-биле эдипкеш, шырайы хуулуп, чадаарда думчуун суйбагылаан, суг-чинчи дерлерни адыжы-биле чода туткан.

— Аа. Демги бир дарганың уруу де даан? Ол дарга хөөкүй чок болбас ийикпе. Ады бо-ла чыдыр ийин — дээш, Белек-кыс элээн каш мөңгүн дүктер каастай бергилээн дүккүр кара чажын суйбагылааш: «Уруунун ады Үгер ала? — дээн.

— Ийе-ийе. Үгер-Хаан — сылдыс дээр чордум. Шериг барбаан болзумза, ону кандыг-даа оолга чара шалатпас турдум

ийин. Ийи чыл тепкеш кээримге, өөредилгезин каапкаш, өгленип алган чорааныгай. Оон-на чанып келгеш, Анай-биле ажыл-хожул кожуп алганым бо-ла болгай. Үгерни көөр-дүр сен бе, угбай? Он ажыг чыл эрткенде ам бир оода карак уштап көрүп көрзе — дээш, Хевек-оол улуг кара карактары-биле угбазынче айтырылгы көрген.

— Ол Үгерин-биле доңнашпааның-на чаян болган. Харындаа шериг чоруй барганың эки болган. Оон башка «Курорт-кадай» деп ат-шолалыг кадайлыг, акша тывыкчызы ашак апаар турган-дыр сен ийин. Сээң ол душтуум дээрин Үгерин мен билirim безин бадылалдыг, бадылал чок каш-даа ашактарга барып каапты. Ооң кадында өг-бүлелиг улус аразынга бо-ла киржи каапкан болур. Салымы ындыг болган кадай-кыс-тыр ийин. Орта ажылы чок-даа болза, дээр дээн курорттарын «даңгыназы» апарган-даа дижирлер бар-ла боор-дур. Че, ол-даа Анай биле сеңээ хоозун чугаа болур ужурлуг төөгүң-дүр ийин. Ажы-төлүңерниң чаражын көрбес силер бе? Артында-ла оол, кыс. Кайызы-даа эки өөредилгелиг. Боттарынар база эп-найыр-алдыг, ажыл-агыйлыг-дыр силер. Кижиге ол улуг аас-кежии-дир — дээш, Белек-кыс клазының бир өөреникчизин сургап олурган ышкаш апарганын сакты хонуп келгеш, ойт, башкыла-вайн, шөлээлеп турар болгай мен — дээнзиг, дунмазынче кем чогу-биле хүлүмзүрүп каан.

Хевек-оол Үгер дугайында айтырыгны хей-ле эдипкенниге эпчоксунза-даа, угбазынга чоргаарал-биле чугаалаан:

— Үгер таптаашкын үезинде ынчап турду-ла ыйнаан, а ам эде тургустунуп алган болгай аан ол? Кижиге бүрүзү-ле эде тургустунуп турар үе ышкажыл бо?

— Эде тургустунар. Эде тургустунар. Эде тургустунуп алыр-дыр дээш, сен чүнү кылып турар сен, ынчаш? Ол дээрге сээң арткан амыдыралың-биле тудуш херек эвесис. Кол-ла чүве кижиге бүзүрел. Ону сагыш-сеткилиниң байлак чажыттарын ажыдары ол деп бодаар мен. Таптаашкын үезинде мораль ном-чукчуларының чамдыктары ам чүгле «эде тургузуушкун» деп сөстү аастарында «хырбалап» алгылаан, каяа-даа ону чулчуруп эгелээн-дир. А алыс суртаалында чаа чүвелер чок. Ындыг кижилер сагыш-сеткилин эвес, а агым аайы-биле «ак чүгүрүп» турарлары ол-дур. База бир кол чүве. Кижиниң ажылының шынары, ооң кижилерге ажыкты болдур ийин — дээш, Белек-кыс Байыровна Хевек-оолче ам чүү дээр ирги бо дээнзиг ширин, бодамчалыг көрнүп келген.

Хевек-оол чаа номнар солуп алыр дээнин ам чаа сактып келген чүве ышкаш, стол кырында дем салып каан номнарын

сегирип алган. Ооң кадайы Анай бөгүн пионер лагеринден ээл келир ужурлуг. Угбазы-биле хөөрежип олургаш, хөрлээледип алганы Үгер дугайында чугаадан ооң кулактарыңга «кижиге бүзүрел»— дээн сөстөр, кезек ак чаъс соонда чалым-хаяны төгерээн чаңгының үнү ышкаш кылдыр сагындырган.

КЫСКЫЛ ХАВА

Новелла

Кежээки имир. Ынаар-ла, хүн ажар чүк уунда; ыт улай-улай улуй каапкаш, сыылаан дүвүнүң чоорту чидерн ышкаш, намдай берди. Ыт анаа улуvas дижип, улуг улустуң чугаалаарын сакты хонуп келгеш, сырбаш дидим.

— Чүзүн оскунупкан аза боор?— деп, хей черге ытка ажыныксай берзимзе-даа, уунда амытанны мээң бак чаңнаан херрээм чүү боор дээш, ажык көзенек өттүр мыжырашкан кушкаштарның янзы-бүрү үннерин дыңнавышаан, авам сугнуң кыскыл хавазын сактып келдим.

Ынчан авам аарып-аржываан-даа. Анаа-ла, ала хөңнү-биле мени чоогундан чүге ыратпазын бодап олура, айтырган мен:

— Ачам чок болга-ла, элээн үр апарды аа, авай?

— Чүүже? Ачам че?

— Ийе. Ачам аан.

— Э-э-да...— дээш, тыртып олурган таакпызын хандыр соргулааш, уламчылады:

— Өртемчейниң үүлези-дир ийин. Оода сен мени кагба. Мен база ачаң соондан «аъттаныптар» мен. Чеже-ле эленейнип, ээн чадыр ээлеп олурар мен. Ажы-төл бар-даа болза, тускайлаң амыдыралдыг-дыр. Чылыг бажыңга чедир мени кагба. Сөөгүм тутчуп каар сен...

Авамның арнынче девидээнзиг, чиге көрүптеримге, амыдыралдың оруктары хаваанда иле-тодазы-биле тоо быдарады тараар дишкензиг, билдирер-билдирбес дамыржыгаштар апаргылаанзыг, аай-дедир көжүп турлар...

— Чүү дээрин ол, авай? Ам-даа чурттаай-ла сен. Ындыг муңгак чоруур боор бе?— деп, аксымдан үнген баштайгы сөстөрүни харлыкпышаан, октадым.

— Үүледен эртер эвес, оглукум. Кижиге оон чайлаvas.

— Чылыг бажы деп чүң боор, авай? Удаvas силерниң байырлалыңарны кады эрттиргей бис. Мен кай баар мен.

— Че, ындыг ыйнаан. Ачанның мээ эш кылдыр арттырып кааны бо кыскыл хавазы-ла мени чоктааш, падын бараар боор—

дээш, буттарынын чоогунда чыткан семдер кыскыл хавазынче, ону эргелеткензиг көрдү.

— Хавада чүү боор. Бис, уругларын, ат болгай бис.

— А силер ажырбас силер. Өөр чаянныг улус өзүп-төрүп чурттай бээр силер. А хава чааскаан артар. Бээр дынна, шүнме. Бир-ле катап ачаң ол чарыкче инек дилеп кешкен ашак. Келзэле, ой тонунуң эдээнде чүве ораап алган.

— Ма, тут, кадай — деп бо-ла.

Бо канчал турар ашак боор, угааны чана бербээн бе моорнарның дээш, чоокшулап бар чорумда, төк кылза-ла, бичии ынай кыскыл эник.

— Албыстай бербээн сен бе — деп чоруй-ла, ырбыска чүвени шала кырындан ийи холдап сегирип алган мен. Ачанның аажызын билбес эвес сен, даады-ла шириин боду: «Сеңээ белээм-дир, кадай» — дээш, са-ла каттыра-дыр он. Оон бээр-ле мээң эжим апарган хава бо — дээш, авам катап боданы берди.

А мен аңаа шаптыктавас дээш демир-хууң алгаш, хөмүр кирип эккээр кижиги болуп, бажындан чылбыртып үнүпкен мен.

Улуг улустуң ынчан-мынчан чанар мен, аъттаныр мен дээр сөстөринде кандыг-ла бир утка барын ынчан билген мен. Кыштың адак айы төнүп, частың башкы айы бакылаалак турда, авам ачамның соонче «аъттаныпкан»...

Қажыдалдын казыргылыг шуурганынга улдадып-улдадып, бир кезжээ угбам сугнуң инектерин ай деп чорумда, кулактарымны уярадыр авам сугнуң бажыңының уундан ыттың улаан үнү, халак-хилектеп ыглаанзыг, долуп келди. Девидээн уум-биле ол утже көре каапкаш, авам сугнуң кыскыл хавазын сактып келдим. Ийе, авам сугнуң кыскыл хавазы ажыг-шүжүүнге шыдашпайн, удай-улай, кударанчыг кылдыр улуп турду.

Кижиниң бир чарылбас өннүү ыт дээрзинге ынчан бүзүрээн мен.

КҮСКҮ ШЫЛГАЛДА

Лириктиг новелла

Оът-сиген чингир ногаан өнүн чадып, частың сөөлгү салгынысырынының аайы-биле, билдирер-билдирбес чалгыглар ышкаш, ховулардан болгаш шынаалардан айдыс чыдын үрген тааланчыг үе. Кедээр сыннарның килчензимээр баштары санаваска, кара-ногаан эзимнер чиргилчиннер аайы-биле суурже чүткүп тургулаанзыг.

Чедиги классты доозуп үнеривистин сөөлгү шылгалдазы — төрөөн дылга чогаадыг бижирирге белеткенип турган бис. Даарта сөөлгү шылгалда, а ооң соонда келир өөредилге чылын-да, сеске өөренирлерниң саны кызырлып, кым Кызылдың башкы, эмчи училищезинче, көдээ ажыл-агый техникумунче, кымнар садыгжылар, бухгалтер болур күзелин ажы-биле илередип, ооң-биле чалгыннаныпкан, ужарынга белеткенип бергилээн өөр, эжеш куштар ышкаш апаргылаанын сакты-дыр мен.

Кожавыстың Ортун дээр уруу кежээликтей школадан чанып олурувуста, чугаалай-дыр:

— Сен бо чылын Кызылче өөрөнмес деп шуут шийтпирлеп алганың ол бе, Ак-оол? Оон башка...— дээш, уруг шак дүшкеч ыяңгылыг кылдыр каттыра-дыр.

— Ам-даа бир шылгалда бар ышказыл. Ону дужаап шыдавайн барзымза, «катап соктаай» мен — дээш, ажып бар чоораан хүннүң алдын-доос куштуң чүглери ышкаш чүзүн-бүрү херелдеринче көрдүм.

— Сен шыдавас болзунза, кым шыдаар боор, «Саны-Мөгени», «Алдын-кысты» шээжи-биле чугаалааш, төрөөн дылга та чеже беш алган кижин сен. Харын «Алдын-кыстан» каш одуругдан чугаалап берип көрөм. Сээң номчуурунда онзагай аян бар чүве ийин. Дилээм-дир — дээш, уруг шынаада хөлзээн куштарже куюла берди.

Алыс пөрүк бодум ыядыксай берзимзе-даа, бис ийиден өске кижин чогуң ажыглааш, эр шинчим көргүзери-биле кургамзыды чөдүрүп, хөрөөм ажыткаш, чугааладым:

— Улуска ыттаваһ болзунза, бодумнуң чогаатканым бир шүлүүм номчуп берейн аа. Ыттаваһ мен деп сөзүн бээр болзунза — дидим.

— Қымга-даа ыттаваһ мен, Ак. Шынчы сөзүм — дээш, Ортун менче чиге көрнүп келирге, дозур кара карактарында хүннүң херелдери ойнап турар ышкаш болду... Дем-не иштимде катап-катап адап каапкан одуругларымны сөдүртүнчек үн-биле шөйдүм:

Өл-ле хаак дег назынында
Өреникчи чылдарында,
Менди солчуп кады чордум.
Мени кайын уттуптар сен...

— Ылап-ла бодуң бижип алганың ол бе? Қымга тураскаатканың ол?— деп, бо-ла.

— Ылап бодум бижидим. Эрткен дүне. Сенээ тураскааттым. Сен ам эмчи сургуулунче өөренип чоруй баар болгай сен —

дээш, уругже тулдур көрүп кээримге, ындында-ла чараш шырайы улам өң кире берген болду.

— Эки-ле шүлүк-түр, мээң адым чүгө кирибээниң ол, ынчаш?— дээрге, чүрээм чым-сырт дээн.

— Өөренир дээш чоруп турунда чара бижээш сенээ берип каар мен. Ам-даа доозулбаан шүлүүм-дүр — деп өчүдүм оң.

Ортуннуң честези хуу бажың тудуп турган. Ханалары доосту берген чүве. Ооң чанынга турупкаш, амыдырал дугайында аар-саар билир чүвөлөривисти удур-дедир тө кагжып турувуста, чайгы даң хаялаларының мурнуу чартыында эштиптири хилинкара көжегези — дүмбей-биле шугланыпты. Удавас шылгалдавыс барын кайывыс-даа медегер билгензиг, өглөривисче тарай бердивис.

Өггө бут баштап кирип келгеш, дөрде авамның салып кааны шуглак иштинче чылбыртып кире бергеш, бодал эвес бодалдарны бодап, чер-биле дээрниң аразынга ужугуп чыда, чык кылдыр удуп каап-тыр мен.

— Тур, оглум. Шылгалдаң бар болгай. Мырыңай дүнеге чедир кичээлдээн боор бо. Дем чаа дагжап келди — дээн эргим авамның үнүнде меңээ болушканзыг аялгага үдеттиргеш туптура халыдым.

Күш-ажыл дугайында сагыжымга орта-ла кирбес чогаадыг сөзүн башкывыс үш катап кончуг билдингир кылдыр номчуп бээрге-даа, бажым ишти бир-ле хойтпак чүве. Сактырымга, класста чогаадыг биживейи, а шынаада янзы-бүрү куштарның үнүн дыннап, чечек-чимис аразында чогаал бижип олурган ышкаш апардым. Бир арынны орту ажыр бижип олурумда карактарым боттары-ла шимдине бергилээр, канчаар-даа кызарымга алдырбас ышкаш болду. Бижип алган чогаадымны номчуп көөрүмге, башкывыстың адавааны домактар-ла хөй болду. Ынчалза-даа шору ышкаш боорга, башкының мурнунда стол кырынга дидим эвес салып кааш, дашкаар үне бердим. Удаваанда өөрүм база-ла — урук-сууруктап үнүп эгеледилер.

— Ак-оол-даа бешке шелген боор. Канчаарга-даа беш чүведир ол — деп, ааспырак-даа болза, сагыжының агы кончуг Калдар-кыс мени дээрже үндүр тебектепти.

— Чадап кагдым чоп. Сагыжымга таарышпады — деп агартындым.

Төрээн дылга чогаадыг бижээш, ийи алганымны эш-өөрүмнүң чамдыызы эндег, таварылгага шамнааннар. А чогум чүгө багай демдек алганым дугайын кымга-даа чугаалавайн, ачам-биле школа токпаа хап чайлааш, күскү шылгалда туткан мен.

Биеэги-ле башкым Кара-кыс Назыновна беш алганымга байыр чедиргеш, сески класска улам эки өөрөңдүмнү күзөп каан.

Оон бээр үжен ажыг чылдар эртсе-даа, амыдыралымдан мыя бо төөгүжүгөш адырылбаан, а харын-даа ынчангы эш-өөрүмнү улам сактып алырымга, дуза чедирип чораанзыг-даа апаргылаар боорга, мону база катап коптарыксадым.

Ала чайны өттүр эш-өөрүм база-ла ыңай-бээр барбайн, боттарының шаа-биле бир-ле ажылды бүдүржүп келгенин сеске баргаш, түңнээн бис.

Ортун төрелинге чедип, анаа-ла Кызыл чорааш, үр-даа болбайн чанып келген. Бир катап ооң чүгө эмчи сургуулунче кирбейн барганын айтырарымга,—«чааскаан кым өөренип чоруур чүвөл?»— дээр чораан.

Шынап-ла ынчан төрөөн дылга чогаадыг бижиirimге шаптыктап каапкан чүвени чогуум ол деп дорт адап шыдавас мен.

Чалыы назынымның болгаш частың каттышкан дүлгээзини мээң чүрээмни тегерип турган деп өөрүмгө ам-даа чугаалаарындан эпчоксунар мен. Ону Ортун чүү деп тайылбырлаар кижирги?—«Эрткен-барганын коптарар ындыг-ла болгай сен»— диртип алыр-ла мен ыйнаан дээш, аңаа база-ла чугаалавас мен.

Зоя АМЫР-ДОНГАК

ТАТЬЯНАНЫҢ САЛЫМЫ

Тайга эдээнде озалааш сууржугашка Татьяна биле Григорийниң кудазы каткы-хөглүг, ыры-шоорлуг, алгыш-йөрээлдерлиг эрткен. Гриша дээрге чээрби хар чаа-ла ажып чоруур кызыл кымыскайк дег ажылгыр амытан-на болгай. Ол тайгада ыаш ужуруп, хемни куду чудуктар салдадып ажылдап турар. Чазын хем дожу кылайтыр агып бады барганда Григорий өөрү ашактар-биле кады сал бадырар.

Оо! Григорийниң мөге-шыыраа, шыдамыы ынчан көстүр. Хемниң көвүктелип шурап бадып чыдар ужары-даа анаа доктар-моондак болбас. Ооң эрес, шыдамыының дугайында ашактар безин үр-ле чугаалажып, салын долгап, бажын чайгылаар.

Он шаа-ла бажыңныг суурдан Григорийге душтук болур хире кыс тывылбаан. Бир-ле чазын Гриша душтук тып алган деп чугаа сууржугашка чар апарган. Оон бээр Гришаның ажылгыры дам барган. Қалган ада-иезиниң бичии казанааның чанынга бир ден-дески чудуктардан делгем, чараш бажыңны ол бир ай иштинде тудуп апкан. А күзүн барып куда дүшкени бо.

Григорий хөрээн угулзалап тургаш даараан ак хөйленин боскунда өөгүн хозадыр чеже сол алгаш, печка чанында узун сандайга олуруп алган. Ооң кадайы болур улуг чаагай мага-боттуг, чингир ногаан карактарлыг Татьяна ооң-биле чиге-ле дужааш сандайда эрже шала эгенгензиг көрүп олурган.

— Че, ол-ла-дыр, куда-дойнуң эрткени. Ам-на таптыг ажыл-амыдыралывыс башкарып, ажы-төл төрүп чурттаар бис, сарыым — деп, Гриша чугаалаан. Ажы-төл дугайында дыңнап кааш, Татьянаның чаактары байтык кулактарындан бээр кызын, карактарын чайгаар-ла шалаже дестире берген.

— Келир кыш эртерге-ле чайын сээң сууруңга барып, ада-иенге аалдап чеде бээр бис, сарыым. Ол баарда мөөгүлүг хуу-жуурлардан, быжырган, ыштаан аң эьдинден база кат ханды-зындан кылган араганы чедире бээр бис. Ынчан сээң суурун улузу бисти кайгап, магадаай аан — дээш, Григорийниң ол чаагай күзелден сеткил-сагыжы сергеп, карактары кылтыгып орган.

Аныяктар кады чурттаандап бээр чартык чыл эрткен. Ынчан дайын сөөлүнүң аш, түрөңгей чылдары турган. Ол үеде хеп даарап алыр дээрге садыгларга орта таптыг даалымба безин бар эвес. Ынчалза-даа Григорий ажылгыр, тывынгыр кижин болгаш бөдүүн даалымба байтык, ситец, сатин ышкаш пөстөрнүн кезиндектерин Татьяназын өөртүрү-биле эккелгилээр. Ол пөстөрнүн Татьяна быжып даарап-ла турар, ынчалза-даа оон кандыг-даа хеп бүдүрүп чадаан. Баштай бышкаш даарап алган хөйлөңнерин көөрге, кижин кедер аргажок улуг болгулаар, а сөөлзүредир ону кессе-кессе чаш уругга безин сынмас кылдыр тарладып алыр. Ол бүгү үрөгдөп алган пөстөрнүн Татьяна ашаанга көргүспес дээш дүрүн-дүрүп чүү-хөө сугар аңмаары-ның иштинге чажырып суп каар.

Чазын аныяк өг-бүлө демнежип тургаш, бичин тыптынып алган картошказының үрезинин тарып каан. «Тулган эки хөрсүн-дүр көрдүң бе, мен чогулда картошкавысты кадарып, хайгаарап турар сен» деп, Григорий кадайынга чагып турган. Ынчалза-даа күзүн оларның тараан черинден чаңгыс-даа картофель дүжүдү алдынмаан. Үрезинни черден өзүп үнеринге безин чедирбейн, кожазы Федосья кадайның далбыгыр, улуг кулактарлыг хаваны уштуп чипкен дээрзин Григорий даап билип каан. Ынчалза-даа ол дугайында бүдүү иштинде хомудан, хорадаза-даа, Татьяназынга чүнү-даа ыттаваан.

Аңмаарга демир дүптүг аптарага өг-бүлө далган шыгжап турган. Григорийниң кызып-кылайып тургаш тыптынып эккел-

ген далганы болганчок-ла төнө бээр, ынчалза-даа Татьянаны оон хлеб, блины-даа быжырганы орта көзүлбес болган.

Чажындан кара ажылга дадыккан, шала хыныыр Григорийниң сеткилинге ол көнгүс таарышпаан. Ынчалза-даа кижиге кижиге болгай: чурттадым, чурттавадым бе дээш-ле кижини канчап бактап эгелээрил?.. Чок, ооң сеткилинге эстип чидип турар далган болгаш пөстөр дөмей-ле анчыг бодалды арттырып каан.

Бир-ле эртен кырган Никифор чаңгыс өшкүзүн хем эринге ертеп кааш кел чыда, хем суунуң ээтпектели берген черинде хөй-ле калбак ак чүвелер чытканын эскерип каан. Ол чоокшулап чеде бергеш, караан чодуп-чодуп алгаш, топтап көргөш-даа чогуум чүл ол дээрзин тодарадып чадап каан. Кырган эзремниң кырынга ээгип чеде бергеш, даяңгыжы-биле ол калбак чүвелерниң бирээзин арай деп илдирткеш эрикче үндүр октапкан. Оон ону ол тудуп алгаш көөрге, хөй берген борбак далган болган. Ашак ол далганын тудуп алгаш, кудук чанында дытта азып каан демирни кыңгырадыр сога берген. Ол демирни чүглө эң-не чугула дыннадышкын ужун дагдадыр дээрзин бичии суурнуң чурттакчылары билир. Ынчангаш олар ижиң орган эртенги чемин безин ара кагылапкаш, кудук чанынче далажыпканнар. Кажан бүгү чон чыгып келгенде, кырган Никифор сугдан тып алган далганының дугайында улуска төөгүп берген. Чыылганнарның аразындан ол далганны холу-биле тудуп, харын чыттап-даа турар кижилер бар.

— Шак мындыг берге, аш-чут өйде хлебти кым кара туразында төтчөглөп, сугже октап турарыл? Ындыг эргени аңаа кым бергенил, ол кижиге бээр боже үнүп келзин — дээш, кырган Никифор даяңгыжы-биле черни соктаан. Ооң арын-шырайы хорадаанындан дүрзүнчүг апарган, бажының дүктери безин адыйып үнө берген.

— Ол кижиге бээр дораан үнзүн. Чаштыңан херек чок, бис ону чер дүвүндөп-даа тыпкаш дөмей-ле торгаар апаар бис — деп, суурда эң-не ааспырак кадай Дарья алгырган.

Оон-моон улустуң үнү-даа кедерээн, арны-бажы өрт дег кыза берген улус аразынга турган Татьяна ыт-дааш чок кырганның чанынга чеде берген. Ол экинде ажыр каап алган аржылы-даа сывырлып чыдып каарга эскербээн. Татьяна кырган Никифорнуң мурнунга сөгедектеп олуруп алгаш, ыглап бадырыпкан. Ы-сызынының аразында ол: «моон сонгаар черле ынчанмас мен, мени өршээп көрүнер, Никифор акый» деп чаш уруглар дег чанып олурган. Никифор ашак чүнү-даа чугаалаар

аайын тыппайн, кезек ангадап тура: «Менден эвес, чондан өршээлден диле» дээн. Татьяна ам чонче көрүп алгаш, база-ла өршээл дилеп, үнгөп-союп олуруп берген. Чыылган улус олче кезек када көрүп тургаш, ыт чокка уурук-сууруктап тарай кылаштажы берген. Татьяна аңаа шаан төндүр ыглап-ыглап алгаш, караңгы имир дүжөргө арай деп кылаштап чанган. Гриша дүне ажылдан келирге, Татьянаның эъди от-көс-ле, сугда ыяш дег сиринейнип девидеп чыткан. Ол кезек болгаш-ла: «хлебти эзип кааптыңар, өртени берди, өртени берди!» деп сымранып чыткан. Григорий кадайындан канчап бардың деп чүнү-даа айтыргаш чадашкан. Адар даңны атсы аңаа эм оъттар хайындырып ижиртип, чылыглап тура хонган. Эртенинде ол Татьяназын дүктүг тонга ораап, хемеге олурткаш, район төвүнде эмнелгеге чыттырып кааш келген.

Татьяна эмчиге чыдып алгандан бээр бир ай чедер чыгаан. Григорий бажынының иштинде бак чыт барын эскерип турган. Кайда, чүү чыдып калганы ол дээш бажын иштин одуртур чиндип, дилээн — чүве-даа бирдиртпес. Канчангаш-ла подвалын ажыда соптарга, бак чыт кедерей берген. Григорий ынаар кирс бергеш көөргө, ында ооң бир ай бурунгаар эккелгени демир-хууң долу дагаа чуургазы чыдып калган турган. Хууңну ол бажындан ушчок оран-чокка аппараткаш, чыдыг чуургаларны оңгар каскаш, хөөп каапкан. Оон бажыңыга келгеш, кара чааскаан үр-ле боданып, таакпылап олурган.

Татьяна элээн каш хонганда эмчиден үнүп келген. Григорий ооң бүгү-ле «ужуралдарының» дугайын бодап келгеш, ыт-дааш чок бажынындан үнгөш баш углаан черже чорупкан. Көжээ апаарга ол эзирик чедип келген. Ол печка азыында хоруй берген олурган кадайынче алгырган:

— Сен чоғум кижн сен бе азы шулбус сен бе? Чугаалап көрөм! Өршээп көр! Чугаалап көр!

Татьяна ашааның килсннээн дүрзү-түрүзүндөн коргуп, ооң өле карактарыңче көрүп сымранган:

— Гришенька, өршээп көр, меңээ чүгле дегбейн көр. Мен удавас сээң төлүннүң авазы болурум ол-дур.

Григорий ооң ол сөстөрүндөн уйгузундан одунган дег бажын силгий каапкаш, Татьянаның боскунче чоокшуладып аппараткаш холдарын дүргөн дедир тыртып алган. Ол хүнден эгелээш оларның аразыңга эптиг-чөптүг чугаа-даа турбаан, өске хары кижилер дег, ийи-чаңгыс сөс каржып каар ол-ла. Удуурда безин ийи ангы оруннарга дүрүшкеш чыдыптарлар.

Кара-дондак эгезинде Татьяна оол уруг божаан. Оглу төрүттүнгөн соонда Григорийның хөңнү чымчап, кадайыңга ха-

маарылгазы-даа экижээн. Татьянаның-даа арны-бажы частып, чаактары артында-ла кыза бергилээн. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбаан, салым-чолдуң ажыг сырыны ону өжүр шаап каан. Өң-бүлениң чаңгыс-ла идегели чаш төл ай-даа четпейн чыткаш, тырткаш бүрлүп калган.

Хөөржүдүлгө соонда каш хонганда Григорий тайгаже үнө берген.

Татьяна дүвү-далаш-биле дөгөрнүп эгелээн. Чүү-хөө борбак-сарбаан белеткеп алгаш, карандаш саазын алгаш каш-ла сөс-шыйып каан: «Гриша, моон ыңай шыдавас-тыр мен. Салымыңны тып, эки чурттаарыңны күзедим. Татьяна».

Ол кыска чагаазын бижип дооскаш, улуг тынгаш, сандайга кезек олургаш, ол бажыңче кажан-даа ээп келбес дээш базып үнүпкөн.

БИЛБЕСТИҢ ХАЙЫ

Эрткен үелеримни сактып бодап кээримге, бир-бирде каттырынчыг, бир-бирде муңгаранчыг-даа апаар. «Эргээ өөрөн-мөйн, бергээ өөрсө» деп улустуң үлегер домаан болганчок сактып кээр мен. Ол база-ла анаа эвес, бир-ле чылдагаанныг чүвө. Уругну бичезинден эмин эрттир чассыдып, «эккел» дээнин сунуп, «чаг иштинде бүүрек дег, чанчык иштинде таакпы дег» агайлап өстүрөр болза, шаа баргаш күзээн күзелдин-даа чедип ап шыдавас, бодунга боду шаптык болуп, а өөрүңгө «дергилээн хойтпак, эдерткен ыттан-даа» дора апаар чыгы.

Мен сес оолдуң хеймери, артында-ла кыс болуп төрүттүнгөн мен. Ынчангаш авам, ачам мени кирге-чамга-даа дээртпейн, хилиң-торгу иштинге дорукуруп өстүргөн. Акыларым база-ла менээ аажок.

Школаже өөренип чоруурумда акыларым сырбык чашчы-гаштарымны ийи кылдыр өрээш, кыланайнып турар каас-чараш кожаа-биле чечектеп бээрлер. Эге класстарга эртенги шакта өөренип турган мен. База-ла эртен өөренип Эрес акым биле Чойган акым мени ортузунга чедип алгаш школаже чоруптарлар. Чаңгыс борбак, артында-ла хеймер дунмазынга саадак чоп азындырар боор, акыларымның кайы бирээзи саадаамны тудуп алыр. Өөренир клазымга мени кирип, партамче үдээш, ийи тарай мацнажып чоруптарлар.

Дөрткү класска өөренип турумда бистиң клазывыска өске школадан өөреникчи келген. Ооң адын Орлан дээр. Шынап-ла орланы кайгамчык оол болган. Чаа келген хирезинде өскелер дег бижиргеп, ыядып-даа олурбас, келген хүнүнден эгелеп ки-

чээлдерге чарт, тода харыылап, оолдар, уруглар-биле шагдан тура таныыр чүве дег, найыралдыг апарган. Ол оолдун солун чанчылы бар болган. Бистиң оолдарывыс дег уругларны «кыс» дээш оолдардан аңгылаvas, деңге ойнаар.

Кичээл тарай берген. Оолдар, уруглар бөлүк-бөлүк болуп алгаш чанылтывыс. Оолдар кезээде анаа чорбас, кыйбыңнааш чаны-биле бот-боттарын харже ужур дегээлежип, хүрежип-ле чорлар. Ынчап чоруй хар борбактааш, соккулажы бердилер. Уруглар база чоонган деп, «октар» кылгаш, удур «халдап» кн-риптилер. Мен база хөлзеп тур мен, ынчалза-даа мени кым-даа хар-биле сокпады. Орлан мээң чаным-биле маңнап эртип чыда, хенертен мени бир буду-биле майгыпкаш барды. Мен далганныг шоодай дег хөртүк харже олура дүштүм. Ыглаар-даа харыым чок, кайгап калган мен. Чонаада кедереп чораан оолдар ыңай-бээр сезиктиг көргөш, диспейден хойган хөкпештер дег, ыңай болдулар. Эштерим уруглар черде чыткан мээң саадамны кө-дүрүп, мени тургузуп, харым кактап кааптылар. Орлан оолдар-ның ындыг дүрген чүк быдарай бергенин кайгап туруп-туруп, оларның соонче маңнапты.

Бажынга чедер-четпес чорумда Сарыг акым менээ чедир чүгүрүп келгеш, саадамны сегирип ал-ла: «Шагда тарадың бе, Хеймер?»— деп, чассыда аарак айтырды. Мээң ам-на хөңнүм баксырап, боостаамда бир-ле борбак чүве тырылгаш чыдыпты. Ынчалза-даа та чүге чүве, мени базынган оолду акымга сөг-ле-ведим. Ооң мурнунда болза мени бичии-ле хомудаткан кижини акыларымга дораан хоптанып чедер мен. Акыларым мээң ол «дайзынымга» мен кым мен дээрзин дегийт-ле билиндириптер. Ынчангаш оолдар менээ хол дээр байтык, багай сөс безин менээ сөглевестер. А Орлан кайгал ол бүгүнү та эскербээни ол, та херекке албааны ол чүве...

Чай шагда мырыңай магалыг. Эртең туруп кээримге, Сарыг акымдан башка бажында кижичок боор. Авам биле ачам ажыл-да, арткан акыларым сиген-ширбиш кезилдезинге дузалажып, будук-бүрү чыып чоруптарлар. Сарыг акым бажың-балгат иш-тин аайлап, аштааш, аяк-савазын чуггаш, мээң кажан оттуп кээримни манап олулар. Мен туруп кээримге кедер хевимни кылайтыр баскаш чанымда азып каап, идиктеримни орун баа-рында бичии хевисчигеш кырында белеткеп каан боор. Акым хойтпактың итпээн аякка салгаш, хайындырган сүт өремези, чигир-биле холааш столга салып бээр. Мен ону амданнанып чип алгаш, акым ам кандыг сүүзүннүг чем бээр ирги дээш манап олар мен. Ооң ажылы ол: мени карактап, чемгерер, бызаалар дозуп кадарып, кежээ оларны эеп албазын дээш хайгаараар.

Ынчап чоруй, уязындан ужуп үнген куш оолдары дег, акыларымның улуглары өгленип-баштанып, хоорайларже өөренип чоруй баргылаан. Бажыңывыска мээн-биле үш акым арткан. Эрес акым биле Чойган акым бажың ажылы кылып, инек саап турда кандыг-даа кыстардан артык. Сарыг акым база-ла мени азыравышаан. Мен акыларымга бодаарга, инек эмии черле тыртып көрбээн мен. Ооң орнунга ачам биле акыларым алаак кн-рип, сизген кезерге черле чыдып калбас мен. Оларның кескен сизгенин андарып каап, өң-баазын чечектер чыырынга таан ынак мен. Акыларым черге эъттин шыктыг черин «Хеймерге» дээш, шиштеп берип, чигирлиг соок тарак-биле чемгерерлер.

Ынчан бистиң инектеривис бызаа, молдургазы-биле катый он беш чедип турган, ол хирезинде мен инек саап билер эвес мен. Үстүкү класстарга өөренип тургаш, инек саар дээримге. авам-даа, акыларым-даа мени чагдатпас. Кырган-авам шуут мынча дээр: «Чаш кижин бээр келбе! Инек үзүптер, тептер болбас ийикпе». Мал-маган аразынга өссе-даа, мал танывас деп чүвенин чаржынчыын өөделеп өзе бергеш көргөн мен.

Онгу класска өөренип турувуста суму даргазы Серецмаа угбай бистиң клазывыстан дилег кылган. Ооң дилээ-биле бисти, каш кижини, суур чурттакчыларының малын чизелээр кылдыр бөлгөн. Көдээ Советке баарывыска, бисти чыып алгаш, чизени канчаар чорударын тайылбырлап бердилер. Оон кезек кижин бажыңнарны хуваажып алгаш чоруптувус. Чогум өөредилгем шору-даа болза пөрүк деп чүвем аажок: беш кижин олурган черге менди безин айтыра албас мен. Орукка кезек бодандым: «өскелерден дора эвес кижин, ылап-даа болза чудуруум чудук алдынче суккан мен бе, доо Сайлык канчап «үштерге» дөнгүп турза-даа, улус-биле чугаалажып турда өдө-чаразы хат-казыргы дег-дир. Бир эвес ызырар ыттыг бажыңнар болза... Чок, кортпас мен. Сарыг акым «эки кижини артында-ла ыт безин ызырбас» дээн болгай».

Беш хире бажыңның малының чивезин кылып чорумда, үе-даа талыйып барган. Бажың бүрүзүнге кирерге-ле аяк шайын кудуп, ажин-чсмин салып хүндүлээр. Чоннуң чаагай чаңчылы ындыг болганда аалга кирген кижин аяк эрнин черле «ызырар» алаар. Кадайлар мени көргөш, долдайлаар чылдак тып алганынга мырыңай амырап каар. «Шаалааш сугнуң хеймери бо ышкажыл. Кыс-ла апарып-тыр моң, чажының чараш деп чүвезин, незинини-ле олчаан! Чечек дег чараш кыстыг болган улустур» дижиң, ындында-ла пөрүк мени изиг көсче чыгап-ла кээрлер.

Адак соонда суурдан арай озалааш черде көргүргей үннүг, адыг-мажаалай дег мөге-шыырак ашактың бажыны арткан. Ашак боду кара аныяандан тайга-тандызынга аңнап, иштикче барык-ла кирбейн, малын тайгага кадарып, аңаа чурттап чораан. Назыны дөгүп, ажы-төлү өзерге, көшкүнү-биле сууржуй берген. Олар иелээ суур кыдыында бичежек бажыңга чурттап турда, ашактын кады кырааны «кызыл-дустан» чоруй барган. Ол ында каш малын карактап, хоорайда чурттап, амыдырап чоруур ажы-төлүңге эвээш-биче-даа болза дузазын көргүзүп чоруур. Кижилерден хоорук, тайгага чурттап чаңчыккан болгаш ыңдыг ийикпе, ол кырганның улус-биле эптиг-чөптүг чугаалажып, хүлүмзүрүп чораанын черле көрбээн мен. Оон-на уламындан боор, улус оон арай сестир чүве.

Бажыңның чоогунга чеде бергеш, чавыс херим бажындан харап көөрүмге ыт-даа көзүлбес. Херимниң хаалгазын аяар ажыткаш кире бердим. Бажың эжинин соктаарымга көргүрээш үн: «Кирип моорлаңар!» дидир. Кире бергеш, ашак-биле мендилештим. Ол олурган орунундан туруп кээп: «Бээр эрт, кызым, олур» деп, сандайже мени чазык чалады.

Бажың иштин көрүп олурарымга, каракка илдики дег чырык чүү-даа чок, харын-даа карангы, ээнзиргей ышкаш болду. Орун артында ханада эрги хоода хөй-ле чуруктар бар. Ооң аразында бир чурук мээң карактарым сорунзалай берди. Чүгле ырыктааш чүвүрлерлиг, дөңгүр баштыг ийи бичии оолдарның ортузунда эктинге чедир селберерип бады барган дыдыраш баштыг кыс уруг тур. Олар үжелээ быйыргын диштерин көзүлдүр, карактарын сыпыйтыр-ла каттыржып турлар. Кырган мээң ол чурукту сонуургап турарымны эскерип кагды. Сүттүг шайын аякче кутпушаан: «Мээң чаптанчыг чаш чүвелерим ышкакжыл» дей-дир. Мен ооң шырайынче көрүпкеш, чоок, ханы эргелелден аңгыда бир-ле билдинмес мунгаралдың ора-сомазын эскерип кагдым. Ооң карактары кымга-даа ажыы чок кыраан аъттын карактары дег кударгай болду.

Кырганның сүттүг сарыг шайын ижип, быжырган далганындаа чидим. Мал чизезинче кириптивис. Ол инектерин, бызаа, молдургазын саналдырып ора; «оон ыңай бир шары бар» деп бо. «Шарыңар эр чүве бе, кыс чүве бе, кырган-ачай?» дидим. Ол менче карактарын хере көрүп кээрге, ооң карактарынын чоок-кавызында сыгыглар чаттылып, ак-ак оруктуг хээлер көстүп келди. Кырганның хаваа дүглү бергеш, хая көрнү берди. Ооң чоокта чаа-ла чазык шырайы хенертен бүргег дээр дег апаарга, бир-ле чазыг кылыпканымны эскерип: «буруулуг болдум, кырган-ачай» дидим. Ол менче көрүнмейн-даа химиренди:

«Аа, бокта! Бо-ла шагның ажы-төлүн, мал-маганныг улустун уруу хирезинде шары деп чүвени канчап билбес чүвел?»

Мээң ары-бажым изиңейни берди. Ыт чок чылбыртып үнүптүм. Чада кырынга үнүп кээримге, болза-даа херим эжинде чүдек улуг кызыл-калдар ыт чыдыр. Кирип ора ону та чүгө эскербээним ол чүве. Канчаар кижини боор мен. Дедир базар арга чок. «Ыдың ай де, кырган-ачай» деп канчап диттигер мен. Ам канчаар, ссзинимзе-даа ыттын чаны-биле бүдүү эрте бердим. Ол менче чөгенгензиг шаг чок көрүп чыдып калды.

1989 ч., Москва

Моторк ТИРЧИН

ӨШКҮ ЧЕТКЕН БӨРҮ

Чечен чугаа

Ачам бөрү-биле акташканын чугаалап чораан. Бистиң черге сураглыг аңчы-ла болгай. Чон аңаа аңчы боорга-даа эвес, а ырлаар-хөөмейлээри аажок боорга шола ат тывыскан: Хөөмей-жи! Ачам хөөмейлеп, каргыраалап олурда дыннаштыг-ла болдур ийн.

Мен ынчан таптыг-ла он ийн-ле харлыг турган боор мен. Ол чазын мени ушкарып алгаш, Хорумнугларже шошкудупкан. Дүн дүшкен. Хорумнугларның ээн-эьдинге чеде берген бис. Сыгыргаларны частың дүнеки ыраажылары дижир. Шынап-ла сыгыргалар ыянгылыг кышкыржып турлар. Ачамның ой тонун эжингеш, оларның үнүн таалап дыңнап чыткан мен. Дээрниң аязы аажок. Ачамның солун чугаазы болгаш чылыг одаг мени «чыргал» сугже аъткарыпканын билбээн чордум. Ачам оттурупкан.

— Аңчы, тура халы, оглум. Дээрниң аяс чырык магалтын көрден. Тааланчыын!

Ачам шагда-ла аьдын эзерттеп алган, мээң оттурумну манап олурган болду. Туп-тура халыдым. Өл-ааржылыг сүт пактай тыртып алган мен. Аьтганыптыбыс.

Хорумнугларның кадыр черинге чедир чүткүп үнүп келгеш, күжүр Доруг тура дүшкен. Чайлаг адыш оюу дег көстүп чытты. Чайлаг чоогу ~~кадыр черинге чедир чүткүп үнүп келгеш, күжүр Доруг тура дүшкен. Чайлаг адыш оюу дег көстүп чытты. Чайлаг чоогу~~ даажы дынналы-дыр. Доругну баглап илаш, ачам мени эдерткеш азыпкан... Кадыр-даа

болза хензиг довук ышкаш даш хоора базып болбас. Кара-хаактыг-даа болза чаңгыс сырба шылырт кылбас» деп, ачам чагый-дыр.

Ачамның изин базып чоруп ор мен. Хорумнугларның кес кырынга үнүп келген бис. Ачамның дери шаалаан, а мээң дерим хамаанчок, тыныжым безин оожум хевээр. Ачам чаңгыс домак сымыранды: «Чаш кижиги шимченгир». Домактың ужур-утказындаа билбээн мен. Серийн экизинге таалап, агаарны харамдыгып тынгыладым. Хорумнугларның эн бедин, кочугур бажы ол.

Даң бажы сарыг херел, даш бажы тарлан-шокар. Ачам куш саныг инек-дашты сандайланып олуруп алгаш, дураның ужулгаш, тап-билээни кончуг карактарынга чигелей тудуп алды он. Мен өскөн төрөөн чайлаам Шивилигни сонуургап олур мен. Чалымныг-Пөштер хилиң кара чаптып чытты. Эрткен чайын кээргеннер-биле кады та чеже хире көксүмээр тооруктарын дүжүрүп чидим ыйнаан. «Чалымныг-Пөштер магалыг бай оран ийин» деп, бодумга сымырандым.

Таңды сынының баштарында хар менги дош дег агарып чытпышаан. Ону көргөш, кырган-авамның ангор дүгүнден аргып кылган аржыылы-даа сагыжымга кире дүштү. Ачамның дуранының караанга аң-мең эскертинмээни-ле ол боор, чүьктешкизинден аъш-чемин уштуп, дөрбелчинзимээр инек-даштын кырынга делгээш чугаалады:

— Хорумнугларның кырынга чемненген эвес сен. Чемненшили, оглум. Кожаягарлар бажынга чем чиирге амдангың...

Шилде сүт, кескинди бора хлеб, дөрт-беш курут. Хүнезини-вис-ле ол. Ачам ак-демир аяанга сүттү куткаш алганы берген:

Өршээ, Хорумнуглар!
Аар ийге, бээр ийге
Адар боомга анын дөге.
Кокаарактар турлагзынгап
Хорумнуглар!

Мелдер аастың бээрлет,
Калдар аастың кайгат!
Чашпанга өйнөштирбейн,
Чалымга кызаттырбайн
Чалап эккел, Хорумнуглар.

Инек-даштын кырынга сүдүн дамдылаткаш, пактай берди. Менде чүү боор, шилдиң аксындан эме берген мен. Арыг агаарга чемниң амданын канчаар. Ыдыктыг Таңды сырыннап, челбиттиниң чытты. Чем-даа доозулган. Ачамның хөктүүн бөгүн эскердим. Чем артыын дөрт чүкче чажыпкаш, база сымыраны берген:

Хорунгларның аңы-меңи
Хоруваңар, чаштынмаңар!
Кескинди чөмим арты-дыр,
Хемириңер, күскежиктер...

Ол аразында кускун куйт диди эвеспе. Ачам ана атпаш дигеш:— Олча!— деп, дегийт-ле чугаалай-дыр. Куш эткен таллаже кичээнгей сала бердивис. Ачам мени шенектей каапкаш, оң холу-биле дуу ынаар айты-дыр. Чавызаш кынгаш, ооң айыткан уунче топтап көре бердим. Карак-ла даалыктазын! Өшкү четкен бөрү. Араатан биле кодан малы. Көшкелер уунче далаш чок кылаштажып бар чорлар. Карактарымны хере көрүпкен мен. Дузак өшкү биле көк ыт.

— Орта чоор бе, ачай? Өшкү-биле бөрү. Канчап эптежиң чоруур чоор?— деп чугаалааш, алыгырыксаам-даа келген.

— Көк ыт анаа эвес коданнапкан боор. Бойдушта чүү чок дээрил аан. Хай-халап, тын алдын... Дириг чүве бүгүдези бот-боттарыңга өмөктиг болур. Кандыг-даа таварылга турар боор чүве — деп, ачам дүште-даа чок сымыранып харыылады.

— Ачай, курайлаптайн бе? Кускуннаптайн!

— Штт! Шимчевейн олур. Мен бажын дозуптайн. Қайгамчык чанчыг «узун-кудурукту...»— деп, ачам сымыранды. Өзен бажын кызаш кылыр карабинин туткаш, кара-сээк ышкаш караш диди.

А мен ол ийи «өңнүктеримни» хайгаарап көрүп олур мен. Ачамның дуранын карактарымның хөмчээлинге таарыштырып алгаш, дураннап олур мен. Шокар өшкү кадыр одуругга кылаштап чадап кагды. Эзирик кижидег тендин-дундун, ийи-чаңгыстай баскан буттарында арай боорда ызырнып чор. Өшкүнүн туруп-могапканы илден. Мелдер аастыг көк ыт хажызынче чара кылаштай бергеш, шөйлүп чыдыпты эвеспе. Шокар өшкү база калбаш диди. Чугаазын билчир ашак-кадай ышкаш, удур-дедир көрүштүлөр-даа. Ачам сураг.

Даң бажында бедик черниң серинни хөлчөк. Шыырныгып доңуксай бердим. Ынчалза-даа кыймыш диведим. Элдептиг таварылганы кайгап-хараан, саймаарап олур мен. Тоолзуг ужурал! Бөрүнүн аажы-чанын көргөш, бирде кээргеп, бирде карганып каап, янзы-бүрү бодалдар бажымга киргилеп турду.

Азыраан малдың канчаары ол ирги? Бөрү-биле өңнүктежиң алган. Араатан-биле селгүүстөп чоруур аан. «Дириг чүве бүрүзү бот-боттарыңга өмөктиг болур» деп ачамның чүзүл? «Анаа эвес коданнапкан боор» диди. Ыттар база «кокай акыйга» дузалапканы ол бе? Азыг дижи шаарарган, аксы-думчуу мелдер араатанга аскак дузак удурланып шыдавааны ол бе?

Ачам бөрүнүң кара сагыштыын каш-даа катап чугаалап турган. Кээргенчиг кулугур деп иш-тыртып олурганын дыңнаваан мен. Кыска дыш доозулган. «Узун-кудурук» өшкүнүң колдуунче думчуу-биле үстүрдү. Кум кыны берген өшкү чүгле коваш диди. Угаан-сарыылдыг көк ыт, өңнүүнүң бут кырынга турарынга дузалашты.

Шокар өшкү туруп олура хокпаш кээп ушту. Бөрү соок карактарын хөлүйтү көрүп тур. Серемчилелдинн ышкынган бөрү чөөн тайгаларже кылчаш кылдыр көдү-даа. Угаанныг бөрү ийин. Хенертен диштерин шак кылдыр дап берди. Өшкү шимчеш-даа дивээн. А мен чожуй хона бердим. Араатан ол аразында арай болгааны берди ышкаш. Мен база оожургаш дидим он.

Кайгамчык бөрү-дүр. Кижиге дег кажар аргаларны ажыглап эгеледи. Мелегсий сүргей аяар кылаштап четкеш, өшкүнүң өзөн агараш кылды. Хорадаанымдан алгырыптар частым. Өшкү ышкаш алгыжы кулугур бар бе? Мак безин дивейн барды.

Көк-ле дээрим бо! Кокаарак-акый өшкүнү чүктеп алгаш, дөштү өрү кылаштапкан болбаспе. Шокар өшкүнүң бел-кежиге черде сөөрттүнүп чор. Бөрү чээрби-ле кулаш кылаштааш дылын уштупкан. Эгиш-тыныш олуруп алды. А өшкү дөрт даванының кырынга быжыглангаш турушту. Мени өршээ дигензиг бөрү чөдүргүлей-дир ышкаш. Араатан база чөдүрер, каккырап чорду.

Өшкү биле араатан, ашак-кадай улустар дег, бот-боттарыныче чассыг-чассыг көрүштүлөр. Ол чүзү дээр сен? Бөрү туп-тура халааш, кедээзинде хорумнарже сыр-маң ыңай болду. Шокар өшкү бөрүнү эдертир көрүп тур. Чүлгүүш ышкаш сегел салын агбайтыр багаайтыр эзенип каап тур. Бөрү куураш кылдыр эргилгеш, хирээнче союп кире берди. Азырал малды кээргеп, бааргап олурган бодум өске чүвелерге сеткилим чым-сырт диген. Хензиг берзектер ызырган бөрү шошкуп бар чор. Өшкүгө көргүзери ол бе? Эниктерниң буттарындан ызырып алган болду. Куду баштыг эниктерниң баштары тая даңза дег сортагар-сортагар.

Шокар өшкүнүң эмиглерин ийи хензиг бөрзек эме берген... А өршээзин! Чаш амытаннарның амы-тынын камгалап апты. Аскыр бөрү-дүр. Кандыг амытанның боозунуң аксынга эжи өлүртүп кагды ыйнаан. «Өшкүнүң сүдүңге тоткайлар аан» деп, ачам чеде маңнап келгеш, сымыраны-дыр.

Чаныпкан бис. Бойдуста чүү-даа турар. Өшкү биле бөрү Хорумнугларны ээлеп артып калган. Сөөлүңде Кара-Сайыр

чурттуг аңчы Көгел төлзүрөк аскыр бөрүнүң кыс эжин үш оглубиле даялап каан деп дыңнаан мен.

Бойдуска кижиниң хини-тудуш болуп чаяттыңган. Аң-мен хөйде, кижн база тодуг-догаа болур. Аңчы Көгел ийи эниктерни дийрэг арттырып каан. А угаанныг «узун-кудурук» ооң шокар өшкүзүн Хорумнугларда аппарып алган, бөрбектериниң хинчээн чандырып, оларны эмзирип, азырай бергени ол-дур... Тоолзуг табырылга! «Оран-чуртка, чер чүвезинге хумагалыг чоруңар, ооңдарым» деп, ачам бистерге чагып орап чүве ийин.

Монгуш ЭРГЕП

ЧААРТЫЛГА

Кижн бүрүзү бодунуң тускай эртеминиң аайы-биле бир-ле ынак сөстүг болур чүве ышкажыл. Чижээ, дарган кижн болза, дуусаалаар, хоюглаар дээр, тудугжу кижн — чоңар, эптээр, а садыгжы кижн — санаар, түннээр дигилээр сөстөргө ынак. Ынчаарга бистин, парлалга ажилдакчыларының кажан-даа чарлып болбас кедергей ынак сөзүвүс — «көөр бис». Кандыг-даа девиденчиг берге шактарда, «көөр бис» дээрге, негеп келген шугул бижикичи «чымчай» хона бээр чүве. Чүгле ооң мурнунга тааржыр байдал сөстөрин бодамчалыг шилип алыр сен. Чижээ, ынчан тура көөр бис, удавас көөр бис, дораан көрүптер бис, бо бачым үе эрте бээрге-ле, көрүптер бис дээн ышкаш аан.

Хөөкүй «көөр бис» мени та чеже эчок байдалдардан уштуу кагды ыйнаан. Бистиң килдиске сөөлгү медээлер келбес, а шүлүктөр, расказтар, очерктер болгаш элээн нарын чүүлдер хөй келгилээр. Ынчаарга мен оларның утка-шынарынче болгаш редакцияга келген үелеринче кичээнгей салбайн, а чүгле оларның авторларын барымдаалап үш кезекке ылгап ап турдум.

Шыырак эрге-дужаалдыг даргаларның, ат-сураа алгый берген чогаалчыларның, эртемденнерниң чогаалдарын бирги бөлүккө, башкыларның, эмчилерниң болгаш өске-даа тускай эртемниглерниң ийиги бөлүккө, анаа-ла бөдүүн хамаатыларның үшкү бөлүккө чарып алыр мен.

Бир-ле дугаарында бирги бөлүктүң чогаалдарын сайгарар, ооң соонда ийиги бөлүккө келир сен. А үшкү бөлүк ажырбас, олар элээн үр үелерде-даа папкага шөлээн чыдып болурлар. Оларның эелери ындыг-ла негээчел, кылык-чарлыг эвестер, а

айда, чылда-даа манап болурлар. Бир эки чүве оларның чурттап турар черлери ырак-узак болгаш редакцияга хуннун-дан-ның кээп шыдавазында болдур ийин.

Бир-ле дүшште эжикти кижини соктаар, кирзе-ле бичини оол-ла болду. Кижимниң чугаазы-даа хөк — эңир чылын-на бистиң редакцияже үш строфа шүлүк чоруткан. Оозу ээремче октапкан бичини даш дег олчаан читкен. Сүлде бо, үшкү бөлүктө хөй чагааларны үжөп-чиңчерлеп тургаш, аразында тыптым. Азыг, чаражы сүргей кылдыр бижип каан үш строфа шүлүк. Номчутунгур, аяңны аажок.

— Чаа, көөр бис, дунмам. Тыпты бергенде, ам чүү боор.

— Ындыг-дыр. Манаваан бот эвес, ам база манаар мен — дээш, оол чоруу барган чүве.

Ол аразында дарга-бошка, чогаалчы-бижикчи кижилер редакцияже шуужуп туруп бергеннер, олар-биле ажаанзыраар дээш, бир каш хонуктарда өске чүнү-даа кылбаан мен.

Бир-ле эртен ажылдаар өрээлимге чаа-ла олудум чазап, папкалар чиңчерлеп олурумда, таныырым улуг чогаалчы бо-ла кирип олур.

— Экин, журналист! Силерге чаа бижээн романымны эскелдим ийин — деп бо.

— Кончуг эки-дир! Ынчалза-даа...

— Ажырба-ас! — деп, ол мени үзе кире берди. — Солунга тааржып болур каш эгелерден салыплаткай силер. Доозазын эвес аан.

— Аа, ындыг бооп болур харын. Көөр апаар бис.

— Чаа, ол ажырбас боор, көрүп көргөш, боттарывыс харыылаптар бис.

Чогаалчы ам мени мырынай кыжырып-даа ораар хевирлиг апарган де:

— Кажан көөр, кажан харыылаптар ирги силер, дунмам?

— Кажан кандыг эгелерни солунга парлап болурун көрүп алганывыс соонда.

— Чаа, көөр-көөр деп-ле чүвези бар эрлер-ле болгай бо. Ындыг-дыр, көргүжеңерже манаар-дыр мен ийин. Удавас-ла боор деп идегеп каар-дыр — дээш, ол чаларап чоруту.

Мен-даа чогаалчының романын коптаргаш, чыдыпкан мен. «Ынакшыл канчап катканыл?» деп роман. Ол аразында каш неделялар эрткилээн, романдан ийи эгени парлаттырдым-даа.

Мээң дорт чагыртып турар редакторум база мен ышкаш, редакцияда херек кырында келген саазыннарның шынарларын-че эвес, а оларның ээлеринче кичээңгей салыр кижини. Албан-дужаалдың, ат-алдарлыг кижилерниң чагааларын аажок үнемче-

лээр, адын дораан-на мулдурлай тырттып каар, а өскелернин ындыг эвес, чок-ла болза, бир домактын адаан шыйып каар азы айтырыг демдээ салып кааш, менче дедир эгидер. Чүге шыйып кагдыңар дээрге, база аайын тыппайн олуруп-даа бээр. «Адырам, чүге шыйып каан кижн боор мен?! Бир-ле чүве бар болган чүве ийин!».

Бир эртен биеэги оглум база бо кире халып келди. Бо шүлүктү ырак районга тургаш, чоруткан кижн чүве, а ам мында өөренип чедип келген кулугур бооп-тур. Ыпчангаш мени амыратпайн туруп берген. Кижим мени ам мырыңай дарга кылып алган дивес силер бе.

— Мындаагы багай шүлүүвүстү көргөн ирги силер бе, дарга?

— Оо, думмакым! Ам-даа көрдүнмээн-не болгай. Көңгүс чай чок турдум ышкажыл. Ана, хыл сынмас турдум. Ам-на удаас көрүптер бис.

Бичин, аныяк-даа болза, кижн хомудаар сеткилдиг, хордаар кылыктыг ыйнаан. Кижн туржук ары-даа. Эрнин чугаазынын эрбенин-ле сүргей:

— Үш-ле строфа хензиг шүлүктү! Кижини мынчаар ыттан эртирип туруп бээрге...

— Үш-даа строфа болза, берге болдур ийин, думмак — деп, ону дүрген-не үзе кире бердим.— Ооң аянын болгаш утказын база кады көөр чүве болбас ийикпе. Ам-на көөр бис харын. Каш-ла хонгаш.

Бо удаада «көөр бис-даа» менээ огулуг дуза катпайн барган.

— Кымның-биле көөр силер?

Сүлдс бо, манаваан айтырым! Хенертен, от кыппа хордай бер часкан мен, бичин оол улуг кижини байысааган тоонуг айтырып-ла олар дээш аан. Чогаалдарын парлап турбужеле, камдык улус човаар сеткил чок, улам-на кыр-кырынга баар чүве болгай. Ындыгларны оожуктуруп болбайн канчаар, а бо оол дээрге, ыт дылы дег саазында бичин шүлүүнүн харызын барык ийн чыл чыгам манап турар кижн-дир. Маана ажынып, боже алгырып болур мен бе, ынчаш? Черле чок! Ам шуут-ла камгаланып кириптим эвеспе. Редакцияда ийн-чаңгыс шүлүктөр бижигилеп чоруур эрлери-даа адагыладым. Ынчалза-даа кижимнин донгуну хевээр, менче хензиг-даа бүзүрел чок хевир-биле багайтыр көрүндү:

— Көөр бис дивейн, көөр мен ыйнаан дизиңерзе, чүгээр ышкаш — дээш, кижим хөөнүг-хөөнчугу кончуг кылаштап үне берди.

«Хоранныг эр боор! Шүлүк бижип билбес-тир сен деп харылап бээр чүве маңаа!» кылдыр бодап чыдып калдым,

Бир эртен-не бистиң редакция улузу аныяктар солунун туткулап алгылаан. «Чаа үн! Чаа үн» дижип, маннажып турар апарган. Сүлде бо, карак уштап бүдүү көөрүмге, менээ үргүлчү кээп турар оолдуң менде чыдар ол-ла шүлүү-ле-дир. Бодунга хоолгазы база чораан чүве ыйнаан. Ол шүлүкчүгешти улустуң мактап турары-даа кончуг. «Аа, өршээ! Ол мелегей харыыны харын-даа чорудуптаан-дыр мен!».

Ол оол дээрге, кончуг ааспырак, өде-чара кулугур бооп-тур. Обкомга четкен, оон бир төлээ база келди.

— Силерниң солуннуң арыннарындан дүшпес Чылбас-оол деп кижиге бар. Кайда кижил, чүнү ажылдап турар кижил ол?— деп, дарганың бир дугаар айтырымы мындыг болду.

Арным изиш кылынган, мен харлыга берген орумда, редакцияның бир ажылдакчызы менче айыткаш:

— Чугаалажып олурар кижинер ол-дур, дарга — диди-ле.

— Оо, бодуңар ышкажыл силер!— Ол кайгай берген ыш-каш болду. Бодуңуң чогаалдарын база парладып болбайн канчаар. Ынчалза-даа өйлүг. Столумда өске материалдар оваа-тей дег деп олурар-дыр силер, хамыктың мурнунда оларны сыгадып алыр болгай. Чүгле бодунуңче кичээнгей салып туруп бээрге, окта таарышпас херек-тир!

Черле кажан мынчаар деридип чораанымны сагынмай-дыр мен. Амыр-соксаал чокка чоттунуп органым кадында-ла, та кайыын үерлеп кээп турар дерлер чүве бо! Кончуг ядараан!

Мээң үш чүүл папкаларымны көргөш, ол база аажок алгыра берген:

— Оо, хирезин бодаарга, бо чагааларның кажан келгилээниниң аайы-биле эвес, а оларның ээлериңиң дензизин барымдаалап ангылап алган хире эр-ле-дир бо. Бо окта таарышпас, дуңмам!

Дем чүгле арын-баш деридип орган болза, ам бүгү мага-бот шалбааланып-ла үндү! Дарга ол хүн мээң кабинетимден шуут үнмээн. Дүштекте чем кылдыр ийи пряник соруп алды. Оң соондан шил стакан суг ишти.

Мени чемненип ал дээрге, база ойталадым. Хамык материалдарны чыскаай салып эгелээн. Мээң ам көөр деп турган материалдарым дыка соонда баргылады, а энир чылгы, бурунгу чылгы, барык уттундурган материалдар мурнунда келгилээн. Даргам узун-на данзы тургузуп алган.

— Боларны эрги, уттундурган материалдар деп болбас, дуңмам. Оларнын ээлери эртен болза эрте, кежээ болза орай

ыяавыла неген четкилеп келир. Ынчангаш эрте дээрe, харыылаарын харыылап бергилээр, а үндүрерин үндүргүлээр херек. Кичээнгейинер кошкак олур-даа ышкаш, бээр эки кулак салып көрүнер, дунмам!

— Чок, чок! Харын бижигилеп алын, дарга.

— Кол кичээнгейни чаа бижип эгелеп чоруур авторларже салыр херек. Ёзулуг чогаалчы болур салым-чаяанныг кижичи баштайгы-ла бижээн шүлүүнден азы рассказындан-на онзаланып, илереп үнүп келир чүве эвеспе. Ындыгларны эки деткиир, оларның чогаалдарын ээлчээнден эрте-даа бол парладып болур. Деткимче деп чүве ол. Оон ыңай чамдык салым-чаяанныг кижилерниң адын үндүрбезин кызыдар, оларның эки дээн чогаалдарын эскербээн кижичи болуп, аксын адан тепкен чүве дег ылым-чылым олургулаар, эш-өөрнү чедишкиннерин көөр хөңнү чок, харын оларга өлүг адааргак аажок кара сагыштыг кижилер даргаларның аразында база бар деп бил. Оларның бижээн чүүлдерин, аргалыг-ла болза, шыырак литератор кижилер-биле сүмелешкеш, ам үндүрзе эки. Чүге дээрге, черле кара сагыштыг кижичи, чеже-даа эртем-билиг чедип алза, кара сагыштыг болуп артып калыры хаая эвес болдур мийн, дунмам. Ындыг кижилер ак сагыштыг эки кижилерни бактал, бодунуң өөрүн, улуг-ла чыллагаан чокка-даа аажок-ла мактап болурлар болдур ийин. Че, мээң чугаалаар дээн чүвем ол-ла-дыр, дунмам. Айтырыг бар ирги бе?

— Айтырыг чок. Хөйү-ле кончуг-дур аа, дарга.

— Кымны буруудадыр бис ам? Бодувус буруулуг-дур бис. Бо улуг данзы кылып кагдым. Ам келир материалдарны борта улай данзылап ап турар сен. Данзы ёзугаар-ла чоруур эвеспе, ажа халып черле болбас.

— Чамдык улуг даргалар хомудай бербес ирги бе?

— Бир эвес ажил-агый дугайында онза чугула материал бижээн дарга болза, хомудаары чөп. Ынчалза-даа силерниң килдиске ындыг материалдар келбес, а чогаал бижип турар дарга болза, өске авторлардан артык эргези чок, бодунуң ээлчээн маназын. Ынчаар ажыы-биле чугаалап бээр эвеспе. Бо данзыны база көргүзөр, мени мынчаар тургузуп берген дээр сен.

— Чаа, ажил-даа көвүдеди эвеспе — дээш, улуг тындым.

— Эгезинден тура мынчаар ажилдап турган болзунарза, мынча хөй ажил турбас турган.

— Ам канчаар, ийи билекти сывырнып каапкаш, изиргендир ажилдаары арткан, ол-ла-дыр, дунмам.

Мээң дорт чагыртыр редакторум бо кире дүжүп келди.

Дарга бистиң кайывыска-даа хамааржыр хире ниити айтырыг сала каапты:

— Дыка озалдап турар-дыр силер. Мынчага чүге бичии-даа эде тургустунмааныңар ол, эштер?

— Эде тургустунуңар деп дүктүг чүве болза, тазаргыже, тас чүве болза, дүктенгиже чугаалап келген чүве-дир ийин, бозерлерге — деп редактор бо.

Обком төлээзи ынаар-даа улуг кичээнгей салбаан хевирлиг, чүгле мынча дей тыртып кагды эвеспе.

— Чүгле чугаалап каары четпес болдур ийин.

Мээң үш ангы папка тургузуп алганым-даа база бо редакторнуң сүмези-ле чүве болгай. Кижим бага-ай базып үне берди.

— Ам-даа чаа аргалардан бодап, тып тургаш, чүгле көс үндүр эвес, а чалбырааш үндүр ажылдаар херек, эш Чылбас-оол! Чедишकिनниг ажылдаарыңарны күзедим! Че, байырлыг, дунмам!

Мен-даа столумда ходуюп олуруп кагдым. Ажылымның угшии орталанып, ооң эгези болгаш төнчүзү көстүп келгензиг апарды. Моон мурнунда аас-сөстүг, алдар-сураглыг кижилериниң аайындан эртпес, ак-сеткилдиг бөдүүн чонумну хүндүлөп билбес, стол артынга анаа-ла кижича уютку болуп олурган кижилерди мен. Ам буттарым черде быжыдыр тургулапты ышкаш. Ам-на чаа ёзу-биле! Чаа ёзу-биле! Чалбырааш үндүр, чалбырааш үндүр!!!

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

ШАГДАГЫ ЧАСТЫҢ ЧЫЛЫ

Бичии тоожу

Солун черинден «Коммунизмниң херели» совхозтуң Чечектиг сүт-бараан фермазының ажылының дугайында очерк бижир даалга алдым. Ол ферманы мээң хоочун өннүүм Алдын-Херел Чыргалович Ондар каш чыл улаштыр удуртуп турар. Алдын-Херел Чыргаловичини кара чажындан тура таныыр, ооң-биле чангыс школага өөренип, ооң соонда шериг албанынга кады чоруп, хөй үени кады эрттирген бис.

Хоочун өннүүмге чоокку чылдарда ужурашпаан кижича мен. Чечектигже сургакчылаар даалга алгаш, сагыжымга хөй-ле чүүлдер кирди. Ажыл-амыдыралымның аайы-биле төрөөн суу-

румга каш чыл иштинде келбээн мен. Машинавыс Чодураалыг суурже чоокшулаан тудум сагыжым хөлзеп чорду. Шанчыг баарынга машинавыстан дүжүп келгеш, кезек кайгап турдум. Чолаачы ынай-бээр кылаштап, Шанчыгның кызыл чалымнарын магадаан тур. Мээң сагыжымга хөй-ле бодалдар кирди. Кызыл-кызыл куржааңгылыг туруг баарында ногаан шыкта сырый үнген чодураалар кидин чечектелген...

Дөргүннерже шууштур ушкан дуруяаларны кезек када кайгап турдум. Оларның уяңгылыг ыры шагдагы-ла эрте берген чашкы шаамны сагындырды. Төрээн хемимниң суун ижип, арным өттүрүп чунуп турдум. Ынча чылдар иштинде моон та чеже суг аккан. Мээң амыдыралымга база-ла эвээш эвес өскерилгелер болгулаан. Кады өскөн өөрүмнүң чамдыктары бо өртемчейден чарлын чоруй баргылаан. Суурнун барааны көстүп кээрге база катап доктаадывыс. Чечектиг фермазы суурдан шоолуг ырак эвес чүве. Орук аайы-биле конторага кире дүшкеш, партком секретары-биле ужурашкаш, ферманың ажил-ижиниң дугайында чамдык сонуургаан чүүлдерим билип алдым. Ол мээң-биле байырлашкаш, хову турлаанче хапты. Удаваанда фермага чедип келдивис.

Алдын-Херел Чыргалович Ондарга дораан-на таваржы бердим. Ол ферманың кызыл-булуңунда хурал эрттирип тур. Ажыл-иш дугайында кыска хурал дораан-на доосту берди. Кижим мени көрүп кааш хөөреп-ле үндү:

— Экин, экин, эргим эш! Өскөн төрөөн черин шагда-ла кагган, кончуг кижидир ам бо! Кызыл тууйбу бажыңнарлыг Кызылывыста чүү тур моң? Бээр канчап чедип келдиң? Көдээге келир эвес сен. Ындыг-мындыг чүве четпес, ону кылбаан, мону кылбаан деп солунга бисти шүгүмчүлээриң ол бе? Шын-дыр, шын-дыр, бистиң чүвүс-кандыывыс-даа арттырбайн аяңныг кылдыр чырыдып көрөм. Ол биске ажыктыг боордан башка, кандыг-даа хора чок.

Чугаа кадында эштиң арны-бажын, аян-шинчизин топтап көрдүм. Дыдырашсымаар кара бажының дүгү кастыктарында көгере берип-тир. Карактарының оду хып турар эрес чаңы олчаан. Эрин салын шевергин кылдыр таарып алган. Сииреш мага-боду, мөчөк-мөчөк шыңганнары долу хевээр. Кадыр хаваанда билдирер-билдирбес сыгылар катташкылай бергилээн. Ынай-бээр кылаштап турда, чииги аажок. Оң узун дурт сыны, чоон шедиргеленчек үнү бичии-даа өскерилбээн. Чугаа кадында хүлүмзүрүп каап, менче карактарын кайгалзымаар баскылап каары ол-ла хевээр.

Чечектиг фермазының ажил-ижи-биле долу танышкаш,

очеркке херек бүгү-ле чүүлдерни демдеглеп алдым. Сөөлгү беш чылда ферма күрүнеге сүт садар планын доктаамал ажыр күүседип келген. Ийи чыл бурунгаар бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Көргүзүг талазы-биле чүгле районда эвес, республикада мурнакчыларның санынче кирген. Ооң ажылынын дуржулгазында өске фермалар өөренип алыр хире чаа чүүлдер эвээш эвесс деп чүве тодаргай. Ол-ла бүгүнү деннеп бодап олурдум. Оон-биле кады ам-даа эде тургузар, чаартыр чүүлдер эвээш эвесс дээрзин Алдын-Херел Чыргалович чугаалап орду. Ферманын ажил-чорудулгазының дугайында хөйүнү билип алган мен.

Ажылдың аайы-биле фермага хүнзээш, кежээки саалдада саанчылар-биле таныжып чугаалашкаш, даарта эртелеп чоруур апарган мен. Дүш соонда Алдын-Херел-биле иелээ ферма кезинде тей кырынче үнүп ор бис. Орук ара Седип ирей бистин-биле мендилежип карышты. Ол тыва шыва тонунуң курунда чүген-чулар катый куржанып алган болду. Алдын-Херел, чүге-ле ийик, кырган-биле мендилежип турувуста аары-биле улуг тынганын эскерген мен. Седип ирей чеден беш хар чеде берген-даа бол ам-даа силин дегет, кылаштаарының чииги аажок. Ферма чайлагже үне бээрге, ону тацныылдаар кижил ол болду. Ам даш-ла хонгаш мээң адап-сурап чорааш чедип келген фермам чай-лаглап көжер дээрзин билип алган мен.

Тей кырынга үнүп келгеш, Аныяк Чыргакының көк-көк сыннарынче таалал-биле көрдүм. Серин сырын хем уундап хадып турду. Калбак даш кырынга олуруп алганывыста Алдын-Херел карманындан бир ужу сарыг соруулдуг сигаретазын уштуп алгаш, менче суна-дыр.

— Тыртар эвес мен-дээримге, кижим оозун боду бургурады берди. Кезек боданып ора, ажил-агыйдан ангыда бодунуң хууда амыдыралын чугаалап эгеледи.

АЛДЫН-ХЕРЕЛДИН ЧУГААЗЫ

Таакпыны каап чадап каан мен, оол. Дем чаа мээң бажы-нымга киргеш, эскерген боор сен. Мырыңай чоокта, каш-ла чыл бурунгаар өг-бүле туттум. Эскерген боор сен, мээң ам чурттап олурар өөм ишти бодумдан он беш хар аныяк. Мээң хуу чурт-талгам дээрге ындыг-ла солун эвес эгелээн чүве ийин бо. Ажы-төл-даа орайтаан. Ам чангыс уруум чаа-ла беш харлаан болдур ийин. Ооң иези Чойган-кысты дем көрдүң. Үези эртип бар чыткан мен хөөкүйнү харын-даа тоопкан уруг чүве. Оларымга ынаам аажок.

Хамык ужур мынчаар эгелээн чүве. Ам чаа бистиң-биле мөндилежиң эрткен Седиң ашакты көрдүң ала. Амыдыралды чүү дээрл аан. Седиң уруу Серенмаа мээң өл өзээмни өткөн болдур ийин. Дириг чорааш ону кайын уттур мен. Шеригден халажып келгенивисте сен өөренип чоруй бардын. Мен совхозвуска чолаачылай бердим. Багай эвес машина берип кааннар. Чээрби муң километрни чаа эрткен ГАЗ-53 чүве. Оон-биле ажылдап чоруп тур мен. Күскээр апарганда дүжүт ажаалдазының мурнуу чарында клубка дыштанылга кежээзинге чедип келдим. Аныяктар оюн-тоглаа организастан, хөглүү аажок. Танцылаары танцылаан, хөглөп каттырышканы бир бөлүк кылдыр олурупкан болдулар. Мен сандайга олурумда кып-кызыл чаактыг чингежек кыс танцыже чалады. Танцылап кириптим. Ам топтап көөрүмге, Седиң уруу Серенмаа болду. Бис шериг чоруурувуста бичиң чүвелер болгай. Ам көөрүмге хып дээн чалы, кайгамчык кыс апарган. Чараш деп чүвезин чүге деннээр боор.

Серенмаа ынчан онгу классты чаа дооскан болду. Кыстың ээлгир сыны, кара карактары, мөңгүн конга дег чинге үнү мээң сеткилимни чайгаар хаара тудуп эгелээнин эскерген мен. Ол кежээ оон-биле огулуг чүнү-даа чугаалашпаан мен. Ам бодап көөрүмге бистиң суурувуста ындыг топтуг томаанныг, төлөптиг кыс чок турган-дыр. Ажыл соонда кежээки киноларга, оюн-тоглааларга ону бо-ла көөр апарган мен. Кыс школаны тергиин эки дооскан-даа болза өскээр өөренип чоруваан. Күскээр ол көдээ библиотеканы эргелекчилей берген.

Мен ынчан библиотеканың эң идепкейлиг номчукчуларының бирээзи апарган мен. Бижидип алган номнарымны дүн-хүн чок номчуп каапкаш, дүрген-не барып солудуп алыр турдум. Ол хевээр номчулгага сундулуум улам дендээн. А кол-ла чүве хүн эрткен тудум кыстың чараш-чаагайы улам дам бар чыдар ышкыш кылдыр менээ сагындырар апарган. Ажы-биле чугаалаарга, чырык чер кырында оон чараш кыс бар дээр болза ол үеде канчап-даа бүзүрөвөс турган мен. Менээ оон чугаалаан чаңгыс сөзү-даа, кудумчуга кылаштап чорда шимчээшкин бүрүзү-даа эргим апар чыткан. Ол дугайын аңаа хамаанчок, өске кымга-даа чугаалаваан мен. Ол үеде мээң-биле та чүү бооп турду ыйнаан. Чүгле хүн келген тудум мээң сагыш-сеткилим чаңгыс оон дугайын бодаар апарган. Ол кыстың дугайын чаңгыс шак-даа бода-вайн барбас турган боор мен.

Мээң бүгү-ле сагыш-сеткилим, бодалдарым кыстың чараш-чаагай овор хевиринин кулу апар чыдарын эскерип эгелээн мен. Ынчалза-даа бодумнуң ол бүгү байдалымны Серенмаага дам-

чыдар күш менде чок дээрзин билип турдум. Ыраккы рейстерже ийи-үш хондур чорааш, чанып ора чүнү-даа мурнай ону сактыр мен. Ону көрүп алырының чаңгыс-ла аргазы — библиотекадан ном солуп алыры турган.

Бир катап декабрь эгезинде Абакандан чүьк эккээри-биле чоруткан. Чедирер-даа, алыр-даа чүгүмнүң аайы-биле дөрт хонгаш келир турган мен. Ынчалза-даа ийи хонганымның дүнезинде суурга чедип келдим. Эртең даң бажында тура халааш, гаражта машинамың үндүрүп алгаш, чүгүмнү складка эккеп дужааптым. Бөгүн мени кайнаар-даа чорутпас. Чүге дээрге дөрт хонгаш келир ужурлуг тургаш, үш хонганым ол.

Номчуп каапкан номнарымны колдуктап алган библиотекага чедип келдим. Серенмаа ажылдап олур. Номнарымны уругнун столунун кырынга салбышаан, оожум мендиледим:

— Экии, дунмам. Номнар солуп алыр дээш келдим.

— Экии, бертен карточкалар аайлаар дээш эрте келдим. Силер денди-ле номчуттунар-дыр силер. Маңаа олура хүнзээр хиремде, ынча хөй ном номчувас кижидир мен. Силер дээрге чолаачылап, суурда хүнзевес хиренерде хөйнү номчуур-дур силер. Магадаар кижидир мен — дээш, мээң карточкамны уштуп эккелди.

Кыстың чугаазыңга сагыжымда аажок таарзындым:

— Ном номчувайн удуй албас кижидир мен ийин, дунмам.

Чүгле иелээ таваржып келгеш солушкан каш-ла сөзүвүс ол болган. Мен номнарым солуп алгаш, меңээ эргим тааланчыг ол каш минутаның эрте бергенинге хомудай аарак кудумчуга үнүп келдим. Уруг кандыг-даа сезик чок, бодунун ажылын кылып олуруп калды.

Чаа чыл байырлалы эрте бергенде, совхозтун бүгү ажылчы чонунун хуралы болган. Аңаа мурнакчыларга шыңналдар тывысты. Оларның аразында мени база адап дүжүрдүлөр. Шаңнал алыр боор мен деп сагыжымда-даа чок орган мен. Баштай эгени берген мен. Ажылдаа-ла чаа-ла чыл чедер-четпес турганым ол. Европаның социалистиг чурттарыңче баар путевканы тывыстылар. Оомну ап алгаш олудумче чоокшулап олурумда, Серенмаа база меңээ байыр чедирип, мээң холумну тутту. Кыстың холдарын туткаш, өөрээнимни чүге деннээр. Ооң соонда ол-ла путевканың бирээзин ооң ачазы Седипке тывысты. Ынчан Седип мурнакчы чылгычы турган болгай. Бүдүү көрүп олурарымга, Серенмааның чоргаарланып олурары аажок.

Хурал тарай бергенде аныяктар концерт үндүргөн. Серенмаа аңаа ийи ыр ырлады. Ооң үнүнүң тааланчыын магададым.

Ооң соонда бажыңга чедип келгеш, ол данны атсы удуп чадап каан мен. Ол ырлай бээрге мээң сагыжым улам доюлду.

Европаның социалистиг чурттарынче аян-чорук кылыр хуусаавыс февраль айның эгези турган. Узун орукка чоруурунга белеткенип эгеледим. Бистин совхозтан мээң-биле кады чоруур эжим Сенип ашак болган. Чоруурунга чедир каш хонук артканда библиотекадан ном солудуп алыр дээш чедип келдим. Ынчан шөлээже үнс берген турдум. Библиотекага кирип кээримге, уруг чааскаан тур.

Кысты көрүп кааш, сагыжым улам хөлзей берген, оожум мендиледим:

— Экии, номнарым солуп албышаан, силерни көрүксээш келдим — деп-ле дүжүрдүм. Ынча дээримге, сактырымга, кыстың үнү сирлеш дээн ышкаш болду. Ол менче дидим көрнүп келгеш:

— Мени чүге көрүксей бердиңер, акый — дей-дир.

— Бодум безин билбес мен, сарыым. Мээң хөй номнар номчуп, ырак рейстерден дүн-хүн чок дүрген кээп турар чылдагааным ол чүве. Бо-ла бүгүнүң уржуундан чүнү-даа кылырымга чүве кылганзывас, от-көчө-даа халый бээр чыгыы апардым. Мени канчаар-даа бак сөглээриң бодуң бил, сарыым. Өлүрерин-даа, өршээрин-даа бодуң-на шиитпирлеп көр дээш — чүнү эдиккенимни бодум безин аайын тыппайн барган мен. Уругнуң арны кезек када кыза бергенин шал-бул эскерген мен.

— Канчап ыңдыг чоор... Чүү дидиңер, акый — деп чорда, алыр дээн номнарымны каггаш үнүпкөн мен. Даштыгаа үнүп кээримге, меңээ ыянчыы кончуг апарган. «Чүү деп мелегей боор мен. Чүнү канчап каапканым ол» деп бодумну кончувушаан, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн суур чанында арыгже базып кирипкөн мен. Сагыш-сеткилим аартап-ла келген.

Бажымга үен-даян бодалдар кирип турган. Соок агаарга кылаштап чоруп-чоруп бажыңга кылаштап чедип келдим. Ыт чок орун кырынга чыдырымда авам элдепсинди:

— Удавас ырак чер чоруур кижжи канчап бардың, оглум? Ам белеткенир чүвөң чок чүве бе?

— Бүгү документилерим белен кижжи-дир мен ийин, авай. Мээң сагыжымда чүгле чаңгыс Серенмаа... Ол та чүнү бо-дап артып калган. Сактырымга чер-делегей аңдарлып-дүндер-лип турган ышкаш болган. Авам менче көргөш:

— Чиктиин але, бо оолдуң — дээш, столга чемин салбышаан, бодуңуң чугаазын уламчылай-дыр — хөйлеңнеринни, костюмеринни чуп, аштап кагдым оглум. Қым билирил аан боларны. Даштыкы чуртка баар кижилер канчаар кетгиниң

алыр чүве дидир, оглум. Мында безин бо хире соок-тур. Канчап-чооп чедип алыр чүвези ирги? Эмин эрттир соой берзе тыва негей тондан база ал чоруур сен бе? Бажынче кирерде даштыгаа уштуп-ла каай. Ол Эвиуроопа чурттары дидин бе? Оозу кайда чүвел? Сээң шеригге чораан черинден ырак чүве бе, оол?

Авамның ол чугаазы меңээ каттырынчыг апарган.

— Мен шеригни Чөөн чүкке эрттирген ышкажык мен, авай. Европа дээрге өске тала-дыр.

Ол бодунун уунда шуугай-дыр:

— Та кым билирил, силерни. Чөөн чүк дээрге дөмей-ле Эвиуроопа азы Дувүроопа дидин бе, өске чүвези бе, ча-чаа ыңай. Ооңарны боттарыңар-ла билиңер. Мен-не ындыг даштыкы-душтуку деп чүве билбес мен ай. Мени-ле кайнаар-даа бар дизиңерзе, ынаvas мен. Төрээн черимге-ле ораp мен. Өске черге кижичүну сонуургаар боор. Эртен туруп келгеш, аартап алыр сарыг шайы чок болза, кижинин баш-бужу аарый бербес чүве бе ооңар. Оо, дадайым. Мен-не Евиуроопа-Дувүроопа диди бе, созунче барбас мен ай. Боттарыңар-ла ол самойлоот деп чүвөңер-биле ужудуп чоруңар. Кыжын соогу та кандыг чүве. Соокта аъттыг кижээ безин аайлыг ийик бе? Ол дүрген чоруур чүвезинге чылыг хеп чок болза, ат болбас чүве бе?

— Мен хевимни бодум белеткеп алган кижидир мен, авай. Тыва негей тонну канчап чүктеп чоруур боор. Самолетка чүге соок боор, чайгы хеп-биле олуртуп каар болза тоовас сен. Европа чурттарында кыш — бистиинден чылыг.

— Ой, та, оглукум. Бодун-на билип көр. Ий, дадайым ай. Кайнаар-даа барбас мен. Самойлоот хамаан чок, машинага-даа оргаш, бажым дескине бээр.

Авамның оозу-ла чөп турган боор. Ол бүгү назынының дургузунда ырадыр кайнаар-даа барып көрбээн кижичери-ле бистиң суурдан Чадаана хоорай—бүгү маршруду ол-ла.

Ооң даартазында-даа, сонгузу хүнүнде-ле библиотекада номнарым ан, четпээн мен. Каш хонганда туристеп чоруптум. Европа чурттарынга чээрби ажыг хонук иштинде туристеп чоруп-даа тургаш, ол таварылгам сагыжымдан ыраваан. Мага хандыр туристеп чорааш, суурга чедип келдим. Ынчан февральдың чээрби ажа берген чүве. Седип ашак база мээң-биле кады келди. Ол бажынынче чоруй барган. Орукка найыралдывыс аажок чораан. Ооң очулдурукчузу болгаш башкарыкчызы мен болуп чорааным чугаажок. Черле боду-даа эптиг-ээлдек, томаанныг кижичи болгай. Совет Эвилелинге болгаш даштыкыга аңаа билир-ле чүвелеримни шыдаар шаам-биле тайылбырлап берип чораан мен.

Сен билир бөлгөй сен, мээң чөнүк авам сезен беш харлыг, ам-даа мээң бажынымда олур ышкажыл. Оон ангыда мээң кады төрөөн ха-дунмам бар эвес. Бажыңга кирип кел-ле, база катап Серенмаа дугайында дүвүрөп эгелөөн мен. Авамга оомну чугаалаар эвес мен. Авам мени көрүп кааш амырааны аажок:

— Па, чедип келдин бе? Ындыг ырак чер чораан улус ай четпес чедип кээр магалыг чүве-дир аа? Эки чордунар бе, оглум?

— Эки-и, кончуг эки чордувус, авай. Магалыг чүве-дир. Сенээ шуптузун чугаалап бээр мен. Сенээ тааржыр солун белектер база садып эккелдим. Кандыг турдун? Мен чогуумда мээң эш-өөрүмден кымнар келди, авай?— деп айтырбышаан, садып алган үй-савымны уштуп эгеледим.

Авам ону дүшке-даа какпайн бодунуң тавы-биле чугааланып олур оң:

— Чок, оглум. Сен дыштанып чорунда сени айтырган оолдар-даа келбеди. Меңээ белек-селекти чоор ийик сен. Бодун-на ынаар тааржыр чүведен саттынып ап чор. Меңээ ындыг-андыг белектин-даа херээ чок. А-а, уттуптар часкан-дыр мен. Дүүн, бурунгу хүн бе, сен кээр чоокшулай бергенинде, амды бир уруг келди... Седиптиң уруу аан — дээрге, арным изиш диди.

— Чүү деп чорууру ол?— деп, шымдай-ла дивидевезин бо-дап, дүшке какпаан кижин бооп айтырдым.

— Та-та, оглум. Оларның ол чаптанчыг уруунуң ады кым ийик моң? Серенмаа чоор бе, Сендинмаа чоор бе? Бивилодээк, азы ном үлээр чер бар ийикпе. Ол черден келдим, кырган-авай: Алдын-Херелдин солуттунмаан номнары бар дээш, дөө ол стол кырынга номнар салып кааш маңнап чорутту. Шай иживит, дээримге чүглө аас дээш бурт-ла диди.

Авамның ол чугаазындан сеткилим баксырап чорааны чүгээртеп келди. Оон-на бажыңга авамның кожжалары кадайлар чыгып келген. Оларның чамдызы авамның оларга көргүскени аар-саар бараан-сараанын магадап, чугаалажып эгелей бээрге, Серенмааның солуп эккеп каан номнарын сонуургай бердим.

Мээң бижидип алганым библиотека номнарындан ангыда Михаил Шолоховтуң «Тихий Дон» романының бүгү дөрт томун кады салып каан болган. Ооң иштинде 196... чылдың февраль 23-ү таварыштыр бүгү-ле экини күзөп тураскаадып бижип каан болду. Ол номнары ам-даа шыгжап, кадагалап чоруур мен. Оон ангыда ном иштинге чараш каасталгалыг ажык чагаада: «Совет Армияның болгаш Шериг Далай флорунуң хүнү-биле байыр чедирдим. Силерниң бүгү-ле күзелдеринер бүдерин күзөдим. Мындаа силерниң чугаалаан чугаанарның ужурун

тышпайн бардым... Мен база силерни аажок көрүксеп тур мен... Мээң-биле чүү болуп турарын аайын тыппайн тур мен... *М. Се-реңмаа...*» деп бижип каанын көргөш, карактарым шокараңай-нып, бүгү эът-ханым хайнып келгенин эскерген мен. Ам мен бо дугайын ынча чылдар эрте бээрге таваар чугаалап олулар-дыр мен. Ол үеде чырык чер кырында мен дег аас-кежиктиг кижин чок турган чүве. Мээң өөрүшкүм кызыгаар чок турган. Бистин Юрий Гагаринивис 1961 чылдың апрель он ийиде космостан ээл келгеш ынчаар амырап турган боор. Чараш кыстың ол сөстери менээ чүден-даа эргим турган. Ынчалза-даа ол хүннерде оон арнын көөр хире дидим чорук менээ турбаан.

* * *

Февраль айны төнчүледи хүн дуртунун узааны улам-на бил-дирип, часкы шинчи кирип орган. Кожаягарда малчыннарга си-ген сөөртүп чедирип, ону дүжүрүп турда, безин хүн ашпас апарган. Кыштан часче чоорту шилчип турар бо өйгө черле аажок ынак кижин мен. Мынчан хүн дүүш эртип турда, кыш-тагга баарга өдектиң чылы аажок, чамдык черлерге хар эриир сагыштыг чымчап чыдар анаар чүве.

Март айның эгезинде совхоз директору мени кел дээн. Ди-ректорнуң кабинетинге эртенгинин сес шакта кире бердим. Дарга мени олуларынче чалай-дыр.

— Машинаның техниктиг байдалы кандыгыл, Алдын-Хе-рел?— деп айтыра-дыр.

— Ажырбас ийин, дарга.

— Ынчаарга элээн ырак черже даалга берзивиссе чүү деп бодаар силер?

— Менде чүү боор, кайнаар-даа болза, барып болур мен — дидим.

— Бис маңаа техниктиг чөвүлөлгө дугуржуу көөрүвүске, силер машинаарны камныг эдилеп, бүгү берген даалганын дайынчы ёзу-биле күүседип турар-дыр силер. Бо хүннерде Аба-кандан дарый алыр чүгүвүс бар апарды, ону кол зоотехник-би-ле барып эккеп көрүңер аа?— дей-дир.

— Ынчаар апаар-дыр, дарга-дидим.

— Бүгү документилер кол зоотехникте. Ол билдир кижин.

— Билдим — дээш базып үнүптүм.

Кол зоотехник Алексей Балчырович ынчан-на дөртен хар ажа берген эр-ле болгай. Ооң кабинетинге кире бээримге, ки-жим ында манап олур. Мендилешкеним соонда дораан айтыра-дыр:

- Директорга кирдин бе?
- Ийе.
- Ам дораан чоруп олулар бис бе?
- Ийе, белен мен — дидим.
- Эр хей, бо-ла бис.

Мен дүрген-не март сестин бетинде чедип кээрин бодай берген мен. Серенмаага канчап-чооп-даа тургаш ужуражыр ужурлуг турган мен. Ынчангаш Алексей Балчыровичиден айтырдым:

— Оон чүнү сөөртүр чүвел, Балчырович?

— Оруувус узун-даа болза чүгүвүс көңгүс чиик. Ында тартып боозадылга пунктузунга дерилгелер бар. Кызыл-биле харылзажырывыска, Абакандан дорт ап алыңар деп айтышкын берди — дей-дир.

— Март сес бетинде чедип кээп шыдаар бис бе?— деп айтырдым. Кижим менче топтап көргөш:

— Бөгүн каш ийик — диди.

— Бөгүн дөрт-ле болгай.

— Ынчаарга чайлыг-дыр. Сен хире аныяк эр бо аразынга кайын тоор сен. Мен ашак кижичүөк чүдүрүп алган соонда кабина иштинге удуп чораай-ла мен — дээш каттыра-дыр.

— Шак-ла ындыг, Балчырович — деп кагдым.

Алексей Балчыровичини шагдан тура билир кижичүөк мен. Чазык-чаагай, хөглүг кижичүөк. Кижим мен аныяк боорумга ынчаары ол ийикпе, азы чигзинери ол ийикпе:

— Мооң мурнунда Саян ашсык сен бе?— деп айтырды.

— Ашкан мен.

— Каш чыл чолаачылап тур сен?

— Шеригге турганым-биле дөрт чыл.

— Шеригден кажан келчик сен?

— Чыл ажа бердим.

— Эр хей, менде оон ыңай айтырыг чок-диди.

Саяннын кышкы оруктары баарда-даа, кээрге-даа амыр эвес-ле болдур ийин. Оон бергезин болгаш шыланчыын караа-биле көргөн чолчаачылар билир. Узун орук чеже-даа берге болза, марттың чединиң эртенинде менди чаагай чедип келген бис. Алексей Балчырович шынап-ла баарда-даа, кээрге-даа удуп чораан. Мен Абакандан бичии белекчижек, база номнар садып алгаш, оомну белекке тударынга борбактай шарый шаап алдым.

Бажынга чанып келгеш, белекчигежимни канчаар бээрин бодап олур мен. Март сезин чураан ажык чагаага: «Эргим Серенмаа, силерге Март 8-ти таварыштыр байыр чедирбишаан, бүгү-ле экини күзедим. Силерниң овур-хевиринер сактып келгеш, дүнелерде уйгум келбес-тир. Хүндүс силерге ужуражыр

дээш дидинмес-тир мен, эргим сарыым»— деп бижээш, адаанга адым салып кагдым. Бодумнуң сөс тыпнас чевенимни ынчан эскерген мен. Ону тыпсып бээриниң зайын тыппайн библиотека даштынга дыка үр долганып базып турган мен. Ол аразында элээн хөй школачылар кире бээрге бүдүү чылбыртып кириптим. Көрүп турарымга, уруг өөреникчилер-биле чайжок ажылдап олур ийин. Ынчан ол мээң кирип келгенимни эскербеди. Ном тып бээр дээш полкаларда номнар шилип турар аразында саазында ораагаш, даштында кыстың адын бижил каан шарыглыг белээмни ооң столунга салып кааш, үнүп чорултурм.

Даштыгаа үнүп келгеш, мени сүрүп сывыртай бээр чүвө дег дүргөн базып чорултурм. Ооң түңнели та чүү боор чүвө дээш сүрээдеп чоруурумну кандыг дээр. Ам кажан ийик, бир-ле чүвө болур ужурлуг дээр бодал сагыжымга кирер турган. Бажынга чедип келгеш, кончуг улуг үүлө бүдүргөн чүвө дег, артында-ла чиигей бердим. Саян-даа ажыл чорааш мынчаар дүвүрөвээн бодум библиотека четкеш, артында-ла дериде берген мен. Ол дүнө уйгум келбээн. Ооң кадында Саян ажыл чорааш, каш хүн иштинде удуваан кижил болгай мен. Чүглө эртенгиниң дөрт шак үезинде чык кылдыр удуй хона берип-тир мен. Оттуп кээримге, сес шак. Ол хүн база ажылдаар турган бис. Дүргөн-не гаражче халыптым.

Бөгүн иштинге ажылдап хүнзээр ужурлуг мен. Малчыннар-же дус, сула дээш чедирер чүүлдер-ле хөй. Хамык машиналар шагда-ла үнс берген. Чангыс мээң машинам тур. Бистиң чамдык чолаачыларыбыстың өөдежогун кандыг дээрил. Машинамын мурнунда карактарының бирээзин, кабина эжиниң сонгазының бичии шилин, соңгу стоп сигналдарның шилдерин лампалары-биле катый уштуп апарган болду. Ажылдадыр мурнунда капотту ажыткаш мырыңай кайгай бердим. Ротор, төп проводалар крышазы-биле катый чогул. Таңныылга бардым. Ашак чүнү-даа көрбээн болду. Артык кезектер складының эргелекчизинге баргаш, чок чүүлдеримни айтырарымга, кол инженерге баргаш, чөлшээрел эккээр болза, бээрин дыңнатты. Ооң соонда механикке база чедер ужурга таварыштым. Дүш чедип турда, ол-ла хамык чедер-четпестеримни чыгынып кылып алгаш, ажылдап үндүм. Ол аразында склад эргелекчизинге сөңнээр дээш садыгдан арага садар ужурга база таварыштым. Чүглө ооң соонда складта «чок» турган артык кезектер тывылган бол-базыкпе.

Ооң даартазында ажылдан озалдаан дээш техчөвүлел хура-лынга элээн чемелеттим. Ындыг кеземчени алганым соонда элээн оваарымчалыг апарган мен. Машинаның чамдык үүрмек

кезектерин, аар-саар чүүлдерин саттынып, тыптынып алгаш, баяк кылдыр шыгжап алып апарган мен. Оон башка кымга чачныр боор.

Март айның ортаң чедө бергенде, дыштаныр хүнүмде библиотекага чедө бердим. Библиотеканың эжиниң аксынга кезек элээн турган мен. Серенмааның орнунда өске уруг ажылдап олур. База бистиң суур чурттуг уруг. Улус эвээжей бергенде, ол уругдан айтырдым:

— Библиотекарь боду кажан келир ирги, дунмам?

— Ол Канск чоруткан. Ам бир ай болгаш келир. Бот-өөредилге-биле өөренип турар кижини.

— Кажан кирип алганы ол?

— Эрткен чылын. Ам чайын библиотека техникумунуң бирги курузун доозар кижини. Чүңү канчаарынар ол, акый? Серенмаада херектиг силер бе?— деп менден айтырды.

— Чок-чок, анаа айтырарым ол-дур ийин. Номнар солудуп алып дээн кижини мен — дээш, оларымны сундум. Ол уруг мээн адым айтырды. Адап бердим.

— Мен Серенмааның дунмазы-дыр мен — дээш, мээн арнымче элдепсинген ышкаш көрдү. Мен ооң кады төрээн дунмазы чок деп билер мен. Серенмаа Седип ирей-кадайның чангыс уруу болгай. А моозу оларның кайы-бир чоок төрелиниң уруу турган боор.

— Серенмаа-биле кады төрээн силер бе?— деп ылавылап айтырдым, чүгө дээрге, бистиң суурда чамдык менден биче аныак өскөнни четче танывас мен. Суур ынча кончуг улуг эвес-даа бол, чамдыктары өске черлерге-даа школа доозуп, өөренип алгаш кээрлер болгай.

— Чок, ол мээн даайымның уруу-дур. Авамның акызының аан — деп эвилең харыылады. Мен номнарым ап алгаш чоруй барган мен. Ындыг янзылыг Серенмаага Март 8 байырлалында-даа, оон соонда-даа ужурашпааным ол. Ынчалза-даа мурну-вуста ам-даа үе база хөй болгай. Ооң бот-өөредилге-биле өөренип турарын дыннааш, эр хей-дир деп магадаан мен. Чүгө дээрге школа дооскан дораан чангыс чыл-даа халас эрттирбээни ол-дур. Мен база өөренип чоруурун бодап турган мен. Ынчалза-даа кирериниң шылгалдалары чайын эгелээр болгай. Зоо-техник азы мал эмчизи болуксап турган мен.

Ам-на эптиг үени тып алгаш, Серенмаа Канскиден келирге канчап-даа тургаш ужуражыр, оон арнын көөр-дүр деп дидим шиитпирлеп алган мен. Каш хондур ажылдап турумда, уруг чедип келгеш, ажылдай берген деп сураа дынналды. Ол хүнперде ыраккы рейстерже барбайн, совхоз девискээринге ажылдап

турган мен. Эптиг үени манап эгеледим. Ам мырыңай часкы шинчи кирген. Хаялыг-Даг арга чарыктары шагда карандылай берген.

* * *

Хонуктар, айлар эртип турган. Алды айның эгезинде Шанчыг баарының эрги арат үезиниң буга дөзүн аштааш, Көк-Тал девискээриниң 200 ажыг га шөлүн суггарар шийтпирни бистиге совхозтуң удуртукчулары хүлээп алган. Ол хүн бүгү суурнуң чонунуң шевин чарлаан. Эрги буга дөзүнүң ашталгазын чоруткаш, суг моондаан тургузуп кирипкен бис. Шефке чоннуң киржилгези аажок идепкейлиг болган. Эртенгиниң тос шактан кежээ орайга чедир буга дөзүнүң моондаан кылгаш, сугну аксын бадырған. Он-он чылдар иштинде кагдынган чыткан сумун унубиле хем суу мөөреп баткан.

Ол хүн мээң машина-биле суг унунуң дажын буга дөзүнге төп турган бис. Машинага даш чүдүрүп бээр аныяктар аразынга Серенмаа база ажылдап турган. Дү'ш соонда ажылдап турган девискээри вистен ырак хавак кырының дажын дажып төп эгелээн бис. Ынчан Серенмаа мээң машинама кабиназынга кээп олурупкан. Ол менче көргөш, аажок чырыткылыг кылдыр хүлүмзүрдү. Мээң амыраанымны чүге деннээр. Машинада долдур чүдүрүп каан дашты аппарып төгерде-ле иелээ барып турду-вус. Ажыл аажок хөглүг чоруп турган. Бир катап даш чүдүрер черже чоруп ора машинамы оожум чорутпушаан, оон айтырдым:

— Меңээ хорадап чор сен бе, сарыым?

— Чүү, дээш?— деп, ол айтырды.

— Кыжын библиотекага чугаалапкан сөстөрүм дээш...— дидим.

— Чок. Азы силерниң ол сөстөрүңер меге чүве бе?

— Чок, күжүр сарыым, байгы-ла шыны ол. Мен силерже чоокшулаар дээш канчаар-даа дидинменгеш шыдавас-тыр мен.— Ынча депкеш, үнүм безин сирлеш дээн. Машинамы бичии дөргүңгө үнүп келгеш, доктаадыптым. Уруг менче чараш карактарың имирерти көргөш, эктимге бажын үстүрүп алгаш аяр сымыранды:

— Мен база... Мен база сен чоқ болза, чангыс-даа хүн чурттап шыдавас ышкаш-тыр мен. Сени көрүксей бээр кижидир мен. Оон өске меңээ чүнүң-даа херээ чок...

Мээң карактарың карангылап келген ышкаш апарган. Оон бажын хөрээмге чыпшыр тырткаш, так кылдыр куспаптап алган

мен. Ооң чалгыданчак суук бажының дүгүн суйбадым. Оон чагай чыт кээп турду. Беш минута хире, үн чок чүве дег, шимээн чок барган бис. Чүглө чүректерниң согуу дыңналыр. Эзээн болганда кыс мээң карактарымче ыяды аарак көрдү. Машинаны ажылдаткаш чүдүрөр черже чорупкан бис. Ол ынакшылдын сөстөрү болган. Баштайгы арыг ынакшылдын. Ол сөстөрү мен дирги чорааш кажан-даа утпас мен. Чүс-даа чылда утпас боор мен.

Ажылдан турар өөрүвүске кээривиске хөглүү дам барган. Кежээдиктей апарганда чамдык өөрүвүс бистин байдалывысты биле берген ышкаш, биске таарзынып турганнар. Ол хүн бистин чалыы пазынывыстың эң эки хүнү бооп артып калган. Ооң-биле кады Көк-Тал шөлүңгө каш-каш чылдар иштинде келбээн суг ээн шөлчө катап келген. Чайын аңаа кукуруза ногаан эл бооп бедип үнүп келген. Ногаа шөлү суг-биле хандыртынган. Бо шөл чаа амыдыралды эгелээп. Мен аңаа келген санымда-ла шагдагы-ла эрте берген ол часты база катап сактын кээр мен. Чүрээмде артып калган аар кударал база катап ыстай бээр.

Ажыл соонда хостуг үеде библиотекадан номнар солуп аары менээ тергийн улуг таалал апарган. Номчулгага хандыкшылым улам дендээн. Серенмаа-биле кежээниң чыгыы ужуражып, келир үе дугайында кайгамчык солун чугааларны, күзелдерни хөөрежип турган бис. Чуртталга дугайында хөй-хөй айтырыгларны сайгарып турган бис. Ынчалза-даа куда дүжүрүп, өгленчип алыр дугайында бичии-даа далашпаан бис. Ол Улан-Удэниң культура институтунче өөренирин күзөп турган.

Мээң ажылым багай эвес чоруп турган. Чолаачылар аразындан мурнакчыларның одуруундан дүшпейн турган. мен. Ооң-биле кады Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң механизация салбырынга бот-өөредилге-биле өөренип эгелээн мен. Хүннер, айлар эрткен тудум техниканың ханы чажыттарын билип бар чыткан мен. Совхозтун амыдыралы хүн келген тудум улам сайзырап орган. Ооң-биле кады чаа кадрлар кээп ажылдап, хөй-хөй чаа техника кээп эгелээн. Дараазында чылын чаа келген самосвалды менээ хүлээткен. Эрги машинамы мен ышкаш шеригден халажып келген аныяк эрге хүлээттим. Ол ону хүлээп алгаш, мунуп шенеп көргөш, эки-ле эдилеп турган-дыр дээрзин менээ өөрүп четтиришикин-биле илеретти.

Кол инженеривис алдан харлаан соонда, пенсияже үне берген. Оон орнунга чаа эр келген. Бистин совхозувус директорунун оглу Белек узун, ак шырайлыг, чавыс думчуктуг, эрин салдыг, сыгыр карактарлыг эр чүве. Ол Красноярскиге институт

доскаш, кожавыс совхозка бир чыл чартык ажылдааш, биске чедип келгени ол.

Орай күс апарганда Кызылга көдээ ажыл-агый техникумунга бот-өөредилгем уламчылап бир ай болгаш келген мен. Даартазында иштики рейстерге ажылдап хүнзээш, элээн эрте келген мен. Клуб чаны-биле эртин чыда көөрүмге, библиотека ажык болду. Серенмааны ай хире көрбөөн мен. Бичии када ужуражы кааптар-дыр дээш ынаар кире бердим. Баштай мендиледим. Серенмаа менче көрнүп келгеш, мооң мурнунда ышкаш чазык чаагай хүлүмзүрбейн-дир. Арны элээн мунгараан-даа хевирлиг.

— Экин, дүүн келдиң бе?— дидир.

— Дүүн келдим. Орайтааш сени дүвүрстпес дээш сенче барбадым — дидим.

— Че, ам чоруй бар, Белск, Сээн-биле чугаалажыр кандыг-даа херээм чок — дээш, библиотека баартыгының азынче көрдү. Ам көөрүмге, ында бистиң кол инженеривис Белек сандайдан туруп келди. Ол мээн-биле мендилешпейн-даа таваар үне берди. Арнының шириини аажок. Мен кезек када, кадап каан өргөн дег, шимчевестей бердим. Серенмаа менче халып келгеш, куспактаныпты. Библиотекада бистен өске кым-даа чогуң ынчан билдим. Уруг тын тынмайн чугаалап эгеледи:

— Үндүр ойладыптар дээш дидинмедим. Мындаадап тура менче чызаалап келди. Каш хүн иштинде келбөөн чүве. Бөгүн келгеш, туразындаазы аажок моон үнмейн олулар ышкажыл. Мен аңаа ажыу-биле чугааладым. Мен чурттаар дээн эштинг кижини мен деп чугаалааш, сени адап бердим. Ам чаа сени көрүп кааш үне берди. Ындазында туразының улуун ооң — дээш, кижим ыглай каапты. Мен ону арай боорда, оожуктуруп алдым.

— Чүү дээр кижини-дир инчеш, сарыым?— деп оон айтырдым. Серенмаа кезек када ыт чок боданып тура чугаалап эгеледи:

— Баштай аайын тыппаан кижини мен. Маңаа бо-ла кээр апарган. Чамдыкта улус барда, номнар аразынга ол бо дилеттинген кижини бооп турар. Ооң соонда улус чоруй баарга, кижини чок хозун ажыглап алгаш, мээң чанымга кээр. Күжүр Серенмаа, сенээ ынак-тыр мен, билбес эвес мен, бичинден тура, сени көрүп өстүм. Чүгле сээң школа доозуп алырынны манап чордум. Ам сен чок болза чурттай албас мен. Мен сени канчап-даа тургаш, кымга-даа бербес мен — дээш, чүү дивес дээр сен. Мен ону каш-даа катап бак сөгледим. Ам ынчап барза уш-баш чок алгырып-кышкырып баар мен. Таан хоранныг болду — дээш, кижим база катап ыглай берди.

— Ам кайын ынчап баар. Мен база аңаа чугаалаар мен, Сереш. Черле мунгарава шүве, сарыым — деп чазыктыргаш, оон

бажын суйбадым. Кижим карактарын менче имирерти көрүп келгеш, хүлүмзүрбүшаан, чугааланды:

— Че ам кылыым часты берди. Сен ону херекке алба. Аңаа чүнү-даа ыттава. Мен аңаа олурган черинден тура албас харыны бодум бериптер мен.

— Сээни-биле болзун, сарыым — деп кагдым.— Бир эвес моон сонгаар база катап сенче чызаалап туруп берзе, менээ чугаалаар сен.

— Ынчанмайн канчаар. Азы сен менээ бүзүрөвес кижин сен бе?

— Чүгө бүзүрөвес боор. Сенээ бүзүрөвейн, кымга бүзүрээр боор. Сен мээң чанымны ам-даа эки билбейн турар кижидир сен ийин.

— Мен база сенээ бүзүрээр мен — деп ол ээлдек харылады.

Дартазында чолаачыларны ажылче хуваап турда, конторага келдим. Мен база-ла иштинге ажылдаар рейстерге путевка бижидип алдым. Кол инженернин кабинетинге кире бээримге, үнгөн-кирген улус хөй болган. Белек Сайынович мээң-биле чугаалажырындан дескелексээр болду. Ооң соонда-даа хүннерде аңаа каш-даа ужурашкан мен. Мен мендилээримге безин хөөнүг, хөөнчок харыылаар чораан. Ынчалза-даа мен аңаа чүнү-даа ыттаваан мен.

Чай дүшкен. Сиген кезилдезинин үези эгелээн. Мени аныктарнын сигенчи бригадазынга быжыглап каан. Чай адакталып турда, сенаж салырынче кирдивис. Мырынай дүн-хүн чок ажылдап турган бис. Бистиң бригадавыс он хонуктап түңнээн чарыштар түңнелинге мурнуку одуругдан дүшпээн. Серенмаа Канскиге бир ай өөрөнгөш келген. Ам келир чылын техникумун доозар.

Кызылче чүък чедиргеш, оон комбикорм сөөртүп алыры-биле чеде берген мен. Чүдүртүнүп алгаш, озалааш кудумчуга машинамын тургузуп кааш, автовокзалга келдим. Серенмаа ында тур. Чанар билет оочурлаан черинге таваржы бердим. Мени көрүп кааш амырааны аажок. Төпте садыглар кезип, кезек кылаштажып чоруй, Чадаанаже хап бадыптывыс. Иелээ аравыста хөөрежир дээш узун оруктуң эрткенин безин эскербээн бис. Суурга кежээ орайтай бергенде чедип келдивис.

* * *

Үе ынчалдыр эртип турган. Дараазында чылын Серенмаа библиотека техникумун доозуп алган. Мен Кызылдың көдээ

ажыл-агый техникумунуң механизация салбырынга өөрөнмишаан, чолаачылап тур мен. Серенмаа биле мээң найыралым улам кылыннай берзе-даа, чогул куда дүжүрүп өгленмээн бис. Кайывыс-даа бир чыл болгаш институттарже өөренип чорууруп шиптпирлеп алган бис. Мен чаңгыс чыл болгаш техникумну доозар турган мен. Өөредилгем-даа, ажил-ижим-даа чогулмчалыг чоруп турган. Чолаачылар аразындан дээрэ көргүзүглерлиг чоруп турзумза-даа, каракка көзүлдүр-ле ады сураам үнмейн бар чыткан.

Чартык чыл түннелинде-даа, чыл түннелдеринде-даа менээ шаңнал тывыспастан. Оон туржук мурнакчылар шаңнаан хуралдарга адым безин үнмэстээн. Ийе, оон чылдагаанын билип турган мен. Совхоз директору Сайын Монгушович ынчан-на бежен хар ажа берген, көрбээн чүвези чок дуржулгалыг кижитурган. Бистиң кол инженеривис, директорнуң оглу Белек Сайынович мен канчаар-даа эки ажилдап турумда, херекке албастаан. Мен ол чорукка удурланмаан мен. Аңаа адааргаваан-даа мен. Ол үеде мен оларга канчап-даа күш четпес турган мен. Ынчангы бүгү таарымчалыг байдал оларның холунга турган. Оон туржук партком секретары, совхозта профэвилел комитеди шупту чөвүлөшкөш, кымнарны шаңнаарын, кымнарны шаңнавазын боттары шиптпирлээр турган. Ол-ла бүгүнү директор Сайын Монгушович баштаан бөлүк холгаарлап турду. Мен ышкаш кижитынаар ченгээн-даа дүжүк чок. Менээ шаңнал-макталдын-даа херээ чок турган.

Бистиң совхоз ынчан-на көдээ ажил-агый продуктуларың бүдүрери болгаш күрүнеге садарының талазы-биле шыырак көргүзүглерлиг турган. Оон аңгыда, мал бажының өзүлдезиниң талазы-биле көргүзүү база багай эвес. Ынчангаш директорнуң ат-алдары совхоз девискээринден оранчок ыракка-ла динмиреп турган. Менде чүү боор, чаңгыс кырган иелиг, дөргүл-төрелинде өөделиг кижизи чок чолаачы эрде.

Күзүн силос салышкынының үезинде уйгу-дыш чок ажилдап турган мен. Ажылдын изиг түлүк үези ол. Кукуруза шөлүндө силос онгарынче та чеже рейс кылдым ыйнаан. Чазын шептеп тургаш кылган бугавыс суу халас барбаан. Көк-Тал шынаазының ийи чүс ажыг га шөлүндө ууттунмас дүжүттү алган бис. Ынчан кукурузаның ногаан массагы гадан дөрт чүс центнер чедип турган. Совхоз ол чылын муң беш чүс тонна силос салыр планын үш муң тоннага күүсеткен. Ында мээң үлүг-хуум база эвээш эвес дээрзин билип турдум. Ынчангаш сентябрь айда наряд ёзугаар мээң шалыңым беш чүс рубль чеде берген.

Директор ону бадылап турда көрүп кааш чүгле бажын чайган диштилер:

— Күрүне хөреңгизин мынчаар төтчеглээрге кайын боор. Алдын-Херел деп чалгаа чүвеге чүге мынча акша бижиттине бергени ол?

Бригадир аңаа допчу харыы берген:

— Ажыы-биле чугаалаарга, Алдын-Херел нормадын үш чүс ажыг хуу күүсеткен кижини, Сайын Монгушович.

Директор демей-ле херекке албаан:

— Алдын-Херелдин канчаар ажылдап турарын мен билбес кижини мен бе? Янзы-бүрү чылдагаан чугаалаар, халымак эрдир — деп каан.

Бригадир директордан корга бергеш, аңаа «ушкашкан»:

— Силернин шын-дыр, Сайын Монгушович.

Ынчангаш, директор мээң шалыңымны чүс бежен рубль кылдыр кызырып октапкан. Аңаа-даа хорадаваан мен. Безин айтырып тургузуп кирбээн мен. Бир-тээ, директор кызырып каан соонда чаргылдашкан ажыы чок. Черле ынчаш, мен шалың сүрүп ажылдап көрбээн мен. Чүнү бээр-дир, ону алыр апаар. Ажыл-агыйны уштап-баштап олар кижилер-биле чүзүн ынчип маргыжып турар боор. Маргышкаш-даа күш чедер харыым чок турган. Чүге дээрге ынчан амыдыралды четче билбес, дуржулга чок аныяк турган мен.

Силос салышкынының соонда тараа ажаалдазынче кирген бис. Ынчан комбайндан тарааны шаңче сөөртүп эгелээн мен. Ол чылын тараа дүжүдү багай эвес болган. Хову турлааның шаңы дола бергенде, суур чанында шаңче сөөртүп эгеледим. Ынчан партия райкомундан бир сургакчы чедип келген. Ол барык-ла дүжүт ажаалдазы доозулгуже хову турлаанга бистиң-биле кады турган. Ол аныяк кижини болган. Ажыл билири-даа кончуг, аныяа-даа кончуг эр болган. Мээң машинамага олуруп алгаш, комбайндан тараа сөөртүп шаңче, чамдыкта суурже каш-даа катап кирген. Ажаалда доозулганда бүгү механизаторларның каттышкан хуралын эрттирген. Аңаа демги сургакчым база олурган. Ол хуралга чүве чугаалааш, мени аажок мактааш, шаңналче киирерин сүмелээн. Мен мырыңай ыяды хона берген мен. Сөөлгү үеде мактал дыңнавастан кижини болгай мен. Аңаа олурүшкан чон ону аажок деткиди. Совхозтуң удуртукчулары база олурган чүве. Хурал үр болбаан. Оон улаштыр муракчыларны шаңнап эгеледи. Чолаачылар аразындан менээ база шаңнал тывысты. Ону партком секретарының холундан хүлээп алдым. Шупту даргаларның холун тудуп эртим. Столдун эң ужунда кол инженерим Белек Сайынович бо олуруп-тур.

Ооң холун дынзыг тутпушаан, арнынче чиге көрдүм. Ооң карактарында мени көөр хөөн чок чоруктуң оттары хып турарын көрдүм. Шынап-ла ындыг өжээниги карактар кажан-даа көрбээн мен. Шаңнаткан магнитофонум колдуктап алгаш, дашкаар үнүп келдим.

Мажалык арынын бора талдары, чодур теректери шаарарыл калган көстүп турду. Хүн чүгүрүүндө кире берген. Октябрь айның артан чоокшулаан чүве. Күскү дээр борангай булуттарлыг, ыракта Кызыл-Тайга кырында шуурган дойлур деп барган хевирлиг, куу-куу булуттар мурнуу чүкче доюлган турлар. Улуг-Хову бажындан сериин сырын Мажалыкче углай хадып турду. Ынаар, бажым кырында, дээр дүвүндө мурнуу чүкче шуушкан дуруяаларның хүнүк үнү дынналы-дыр. Оларның үш булуң нуг чыскаалы мурнуу чүкче чоорту эстип чиде берди. Машинам кабиназынга олурупкаш, кезек боданып олур мен. Бодумнун ап чорааным транзисторумну ажилдадыптарымга, Чайковскийниң «Куулуг хөлүндөн» бир-ле үзүндүнү дамчыдып турган. Күстүң кударанчыг хөөнү-биле ол аялга мээң сеткилимге мунгаргай хөөннү кириди. Ынчапгаш шаңнал алган өөрүшкүм кырынче суг кудупкан одаг дег өже берген. Дүрген-не Серенмаага ужуражыр дээш суурже халтым.

Серенмаа ынчан Улан-Удэниң культура институтунче кирериниң шылгалдаларын дужаап алгаш, шеф үезинде совхозка ажилдап артып калган. Кежээ бажыңга кээримге, авам чааскаан олур. Шаңнаткан магнитофонумну аңаа көргүстүм. Авам ону тудуп суйбап көргөш, чүзүн-даа аайын тыппайн айтырды:

— Бо чүнү канчаар чүвөл, оглум. Сактырымга, фермада уругларның инек саарда токка кожуп аар чүвези-даа ышкаш.

— Ча-чаа, тений бербе даан, авай. Инек саар аппарат оон өске ышкакжык. Мээн даштын машинам иштинде ырладып турар транзисторум ышкаш ырладыр, радио дамчыдылгалары дыңнаар чүве ыкакжыл. Адын магнитофон дээр. Маг-ни-то-фон аан, авай.

— Ча-чаа ыңай, кым билирил аан ону, оол. Магнитофон-мугнивоон силерге-ле херек чүве ыйнаан. Ол магнивоонунну бодуң-на ырладып чор. Чараш-ла эт-тир, оглум. Ам кайнаар баар дээш белеткенип турарың ол, оглум.

— Серенмаа сонгузу хүн Улан-Удэже өөренип чоруур дээн. Анаа ужуражыйн дээш, авай.

Ынча дээримге авам хөлзеп-ле үндү:

— Ам база өөренип чорууру ол бе. Кажан өгленир уруглар силер, күжүр оглукум?

— Өөренип алган соонда. Чүгс далажыр боор, авай. Мен база техника талазы-биле дээди өөрөдилге чери чоруур мен. Баштай техникумун доозуп алыр мен. Ам чаңгыс чыл арткан. Амдыы чылын доозар болгай мен.

— Бо шагда өөренип алганындан кедилиг чүвс кайда боор. Силерниң оонар-ла шын боор ийин оң, оглум. Силер эртем-билиг чедип алгыжеңерге чедир мен мынчап дөңгүп эленейнип олулар мен ыйнаан. Канчаар уругул, маңаа кирер мен диди бе?

— Кирер-кирер, авай. Ам чоруткаш эккээр мен.

Ынча дээримге, авам орган боду тура халааш, ожук-нашта-ла барды. Клуб четпейн чорумда, Серенмаа боду мени уткул келди. Суурувус кыдыында арыг иштинден бээр селгүүстеп бастывыс. Күскү арыг ыржым-на чүве. Чайгы үеде үргүлчү, хөөре-жир черивис хем кыдыында чоон дыттың дазылының кырынга сандайланып алгаш олур бис. Ол дыт ам-даа ол хевээр турар чүве. Күскү арыг шаарарган, куштар ырлашпастаан. Чидиг сырынга онган бүрүлөр шылырады дагжап турлар. Бистиң мурну-вуста ам-даа сорулгалар улуг турган.

— Маңаа келир чылын база катап час дүжүп келир. Оон соонда чай келир. Маңаа келгеш, хөөрежин, эрткен үевис сактып чугаалажып келир үени база дугуржур бис — деп, Серенмаа чугаа кадында менээ сымырланды.

— Ам үр-ле дизе беш хире мындыг күс эрткен соонда чаңгыс өг-бүле кылдыр чурттай бээр бис, сарыым — дидим.

— Ажырбас, дыка мунгарава. Беш чыл дээрге бистер ыш-каш улуска беш хонук-биле дөмей чүве-дир.

— Сен мени каш чыл иштинде манап болур сен, сарыым? — дидим.

— Херек апаар болза, бежен-даа чыл манаар мен.

— Ам бежен чыл эртер болза каш харлыг турар-дыр сен?

— Адыр, ам чээрби бир харлыг мен. Чеден бир харлыг турар-дыр мен. Сен ынчан каш харлыг турар сен — дээш анаа боду харыылады — чээрби үшке беженни кадар... Чеден үш харлыг турар-дыр сен.

Ынча дишкеш, каттыржыпкан бис. Оон Серенмаа чугаалай-дыр:

— Чеден хар дээрге бистиң үевисте анаа бир чүве-дир он. Эң бети дээрге амгы салгалдың кижилери чүс хар ажыр чурт-таар болгай. Сен чүү деп бодаар сен, Алдын-Херел?

— Сээң оон шын. Херектин ужуру чүгле хөй чурттаар эвес, хөйнү кылыры деп бодаар мен.

— Чүге?

— Чүге дээрге, сарым, кижиге бүрүзү чүгүле хөй чылдарда тамчыктыг чурттап алырын бодаар болза амыдырал солун эвес. Хөйүнү кылыр болза ынчан солун болур.

Уланчылыг.

Шүлүглелдер болгаш шүлүктөр

Юрий КЮНЗЕГЕШ

АЙДЫҢ ООЛДУҢ ТҮРӨГДЕЛИ

Шүлүглел¹

VII

Василий деп орус-биле
Валгыргинниң кадарчызы
Бактажып-ла шаанга кирген.

«Адып каапкан, эъдин чипкен
Аал малын төлээр мен» деп,
Акша азап, көгүткүлээн.

«Олар ону чоор ийик» деп,
Орус кижээ бүзүредип,
Оол үр-ле оожургаваан.

«Ээзиниң хөлгезиниң
Эъдин чип аар кадарчыны
Эриидээри — эн чик яла!..»

Кара-бажың — кинданга суп,
Каш чылда үлетпүрлээр —
Каржы салым таварышты...»

Киндан деп сөс Василийге
Хире шаанче билдинген боор,
Химиренип шаг-ла болган:

¹ Уланчызы. Эгези № 73 сеткүүлде.

— Зинданга мен беш чыл ордум
Чиктер казып, даглар үңгүп,
Сибирь эргий кинчи сөөртүм...

Изиглежип, чокшу чазып,
Иви эьдин үлежип чип,
Ийи хондур маргышканнар.

Адак соонда: «Хозяй келзе —
Айыылдыг!» деп дугурушкаш,
Аалдан ырап дургуннааннар.

«Улузумну тывалар дээр,
Уранхай чурту — мээний» деп
Угаадырын оралдашкан.

Уранхайны дыңнаваан бол,
Улуг-Хемниң — Эне-Сайның
Уун эжи билир болган.

«Демир-орук шугумунга
Дегийт чедер апаар-дыр» деп,
Демги эжи сүме каткан.

VIII

Калбак аргаа ийи дургун
Каш хондур улчуп келгеш,
Харыксырап, сезик алган.

Далаш-биле тудуп мунган
Даспаннар¹-даа могап туруп,
Даванпары тастап калган.

— Сонгаар чоруп орар-дыр бис.
— Чончап билдин?
— Чойган будуун топтап көрбес
Чоонган сен?!

— Агым, хөөлбек суглар-ла хөй,
Аза берип болур чер-дир —
Арай кичээп чорза эки...

¹ Даспан — аныяк иви.

Аскаан, арган ивилерни
Ажаар-тежээр шүүттүг боорга,
Анчыгзынгат салыпканнар.

Тос-даа хондур түрөп чорааш,
Токма деп суурга келген —
Донган баары кайын эриир!

Узун-кулак — тайга черниц
Удаазын чок «телефону»
Ужуккан дег дүрген болган:

Токма суурга: «Дүргун барза,
Дораан туткаш чордунар» деп,
Домак дүүн-не келген болган.

Василийниң ачызы боор,
Байысаадып, сезиглестпейн,
Барык үш хүн суурга чурттаан.

Соловьев деп ашак чалдон!
Чортуп келгеш, эрни кый дээн:
— Соня, аалчың бээр үндүр!

Чолукшур дээн Айдың-оолче
Чокпак салдыг узун ашак
Човаан ышкаш кылчаш кынган.

— Совет чазак² даргазы мен.
Чоруур болза дүрген чору,
Чорбас дизе — хоругдаар мен.

Василийи апаа болчуп,
Бажынчыктан үнүп келгеш,
Бардамзымаар мендилешкен.

— Дарга, экии! Эжим-дир бо,
Тайга чурттуг тунгус эвес...
Даарта дораан чоруптар бис.

Чөптүг төре суртаалдаан дээш
Шөлүттүрүп, үлетпүрлөп,
Чөнүп келгеш, хостуг тындым.

¹ Чалдон — Сибирьниң үндезин орус чурттакчызы.

² Совет чазак — 1918—19 чылдарда чер-черге тургустунган Советтер боттарын чазактар азы республикалар деп адаттынып турган.

Янзы-бүрү чугааң соксат!..
Якут чурту Марха хемден
Чанар шаавыс шагда эрткен.

Революция өөскээнин
Элээн орай дыңнаан бис...— деп,
Эгениш чок аштып турган.

Эштиг боорга, Соловьев
Элдепсингеш, дургун оолду
Ээп чан деп сырыгдатпаан.

Чолу дудаан чорумалдар
Сөгөжа дег, чоон, семис
Соня-биле байырлашкан.

Ижиге бээр ирги бе деп
Идегексээн дулгуяктың
Ишти-баары халаш кыгган.

IX

Арга-ла арга!.. Токмадан
Аът оруу кокпа-биле
Алды хондур илгип келген.

Ангара хем чайнаш кыгган —
Ак-көк сыдым шөйлү бээрге
Айдың-оолдуң хөңнү ажаан.

«Баар черниң уун ам-на
Барык билир апардым» деп,
Василийни амыраткан.

«Көжеге дег булут бүдээн
Көк-көк сыннар көстүп келди —
Хөлчүңүмнүң чурту ында!..»

Партизаннап чоруп тургаш,
Балыгланган чери болган:
Паараңының орнун танаан.

Василий ооң өөрүшкүзүн
Барык тоовайн домактанган:
«Баар чер ам-даа ырак деп бил!»

«Маңаа чедир ырак болбайн —
Балыым шарааш, экиртип каан
Майгын борта турду пийн...»

Ооң соонда эжишкилер
Орта чугаа кылбайн барган —
Орус эжи ыттавастаан.

Дүнелерде Соняны
Дүвүрөөн дег кыйгыргылап,
Дүжөп чыдар болу берген.

Х

Бир-ле хүндүс дүштөөн черге
Бижиренген чаштар ышкаш
Бичии чугаа солушканнар.

«Маадыр түрлүг Енисейге
Барып аар дээш
Байкал хөлдүн чараш кызы
дезивиткен.

Ангара — ол, ооң кызы...»
«Анаа тоол-дур... Ону чүгө
Айдың-оолга домактандың?»

«Улуг хемнер чурттуг киж
Ужуун илип аптар боор сен...»
«Ужуру чүл?»
«Угаап көрдаан...»

«Дескен кысты эдергештин
Дедир алзы — Сонгу чүкче
Тенип чоруп бээр бис дээн бе?..»

Алгыжарга сараалыг деп
Ачазының чагыг сөзүн
Айдың-оол ам уттуп алган:

«Хемни кежер —
Хеме херек.
Келдеш дизе — өлүр бис» дээн
Кедизи бак домак-тыр ол!..»

Кылыктыг үн дыңзып кээрге
Кызыл-каттаан адыгларга
Кыпсынчыды дыңналган боор.

Ээш адыг (оолдарын
Эдертипкен) шаагып келгеш,
Эжин баскаш, мажый берген.

Дошкун адыг Василийнин
Тонун ченден чара сопкан,
Дораан ханы кызып келген.

Айдың-оглу эшке болчуп,
Араатанче шурай берген,
Адыг ону удур часкаан.

Бижээ холдан ышкындыргаш,
Биргээр чаштаан — та кайда,
Миннир-билбес ок кээп ушкан

Мажаалайның оолдары
Майындыва ызыргылап,
Майыжаңнап халчып турган.

Одаг хөме дүшкен болган:
Оттуг кезек холда келген,
Ооң-биле улдап көргөн.

Хайыраканның бажынче соп,
Карак, кулаан үстүргүлээн —
Калчаараан аң удур шоглаан.

Азыг дизи шаараргылаан
Аскындыва оттуг кезээн
Аяр шиштеп, көзүн сыгаан.

Тыныштаан аң Василийден
Дыргактарын салдыныпкаш,
Дыргырт-даргырт ыңай болган.

Оолдары ооң соондан
Оюжаңнады маңнажыпкан.
Орус эжи ону көрбээн.

Дыт дөзүндө чыткан эжин
«Тынынг бе?» деп бодапкан оол
Тыртып көргөн: мүн-не — дириг!

Соок суг берип, балыын шараан —
Човууртай каап, каргангылааш,
Чоорту күжүр оңгарылган.

XI

Олар ол хүн
Одаан кагбаан —
Орайтааны аажок болган —
От ужудуп ора хонган.

Эртенинде эжишкилер
Эгиннерин сөлөшкөштүн
Элеңейнип чорупканнар.

Удатпаанда аңчыларга
Ужурашкан. Душчуп келгеш,
Улуг тынып, мендилешкен.

Хүнезинин, таакпы, шайын
Күжүрлерге уштуп сөннөп,
Хүндүлөжип чарылганнар.

«Дөгүп алыр дининерзе
Дөнгеликтиг шыкка чедир
Дөнгүп-даа бол, илгидинер.

Олча хайып хүнзээн соонда
Ойбас эртер оруувус ол.
Орта душчуп, дузалаай бис..

Тулун хоорай ырак эвес,
Дугай дурту кара сугну
Дургаар алзы базынар...» дээн.

XII

Ийи өңнүк үш шак илгээш,
Изиргенип, халаажырааш,
Ием черге доктааганнар.

Хөглүү сүргей эжишкилер
Хөлөгеге хөлөстээштүн
Хөөрөжип эгелээинер.

Аңчыларның берген чемин,
Аштаан улус хырнын бортап,
Аңаа барык төндүр чооглаан,

Узун чугаа чоорту намдап,
Удатпаанда болчаан уткаш,
Уйгузунга алзыпканнар.

Аяс дээрде сылдыс четчип,
Айның чырыы саарлып турда
Айдың-оол ам оттуп келген.

Одаа өшкен.

Василийн

Оттур туржук, харын дүжел,
Ооргазын дырбап чыткан.

«Элдеп чүве болду-ла!» деп,
Эскерип каан Айдың-оолдун
Эшкедээни хөңнүн көзээн.

Даартазында аңчылар чок!—
Тайга ишти делгем, шыргай —
Дадай өршээ, кайыын дилээр!

«Орай дүне дедир ээр бис,
Одаг салып оруңар» дээн
Олардан кор эревээннер.

Арай багай чаңгыс чүве —
Аьш-чем чок, дүүн шаарлапкан,
Аштамзыржыы аажок болган.

Болчаг үскен болчумчоктар —
«Боданганы — ботка херек» —
Бодал солчуп сүмелешкен.

— Бисти чүге тыппааны ол?
— Билир болза сөглээй эртик.
— Бир-ле кемниг болган боор бис.

— Болбайн канчаар!
— Далдыр удаан,
Могоп шылаан күжүрлерни...
— Боолап каары белең деден?

— Ындыг эвес. Эзим черге
Ыттан дора, балыг-бышкын,
Ыяларны кээргеди чоп!..

Хөөкүйлер хамык чүве
Хөлү шагда хөлберээнде
Хөөрежип оруп-дуюн.

Идегелде кем чок дишкеш
Ийи хондур изин кескен,
Ис чок болган — болчаг буураан.

Капельдин чанчын шерии¹
Ханныг, дошкун тулчуушкунга
Харыксырааш дезип үнген.

Ырбакчылар черлер санай
Ырап, дезип чаштып турда,
Ынчан олар душкан бооп-тур.

Түрэннерге кызыл, агы,
Дүвүрөнчиг сезиктин-даа
Дүшке кайын кирер ийик!

Актар ынчаар мегелээштин,
Арлып чоруур оруун куйзуп,
Аагайлаанын олар билбээн.

XIII

Адак соонда Тулун хоорай
Адыш оюу көстүп келген.
Аштаан эрлер улуг тынган.

Хоорайдыва чорумалдар
Холун чайып, амырлашкаш,
Хостуг, ылгын басыпканнар.

Шымда-дектей четсе дээрге,
Шыкта хоорай дескен ышкаш,
Шылагданчыы сүргей болган.

¹ Капельдин чанчын шерии — ак офицерлер корпусу. Капель Вл. Оскарович (1883—1920), генерал-лейтенант, хамааты дайын чылдарында контр-революция үймээннеринин организаакчыларынын бирээси. 1919 ч. корпус командири, ооң соонда колчакчыларнын Чөөн фронтузунуң командачылыкчыы апарган.

Баштай олар
Базаарда Чон аразынга
Базып четкен,
Барык кым-даа өскелевээн.

Квас, чуурга, хлеб-биле
Хырнын бортааш, чонну кайгап,
Кылаштажып шаг-ла болган.

«Бакка бак улажырын»
Бадыткаан дег —
Патрульдар
Базаар шөлүн бүзээлепкен.

Баар чер чок күжүрлерни
Байысаарга,
Байгы шынын өчүзе-даа,
Бажыцнап каан.

«Товун ыяк
Тодарадыр чүве» дишкен.
Домактажып чаннырга-даа
Тоовааннар.

Дургууннаан дээш он шаа кижн
Тудуп хораан. Байысаакчы
Туразында меннип турган.

Капельдин шивишкини,
Хайгыылчызы, шургумал дээш
Хап-соп, бактап одап турган.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

«ТӨЛГЕ ДЕП СОНЕТТЕР СУДУРУНДАН

* * *

Сайлыг-даштыг эрик дургаар
Шала кежээ базып чордум.
Саргарацнаан бүрүлерни
Шарланчыгаш тогладып тур.

Караңгы дээр делгеминче
Хайгаараксап көргүледим.
Сылдыстардан хоорлуп чаштаан
Сылдыс черже сыылап батты.

Чулук өйү караш диген,
Сугнун кыдыы чаактай берген,
Чажыт өөрүм удугулаан,
Чаңгыссырап арткан болдум.

Күскү сооктун чыгаанын аар,
Күжүр боттуң кыраанын аар.

1988, февраль 27. Кызыл

* * *

Сени баштай көргөндөн бээр
Чеже чылдар эртпеди дээр.
Чамдык өөрүм өлгүледи,
Чамдык хемнер каткылады.

Кара бажым буурул болду,
Карактарым шоозу өштү,
Кастыктарым соглуп калды,
Каттыарым чиде берди.

Кулун ышкаш адакыр сен,
Кундус ышкаш шевергин сен,
Сайлык ышкаш чаптанчыг сен,
Сарадак дег дыңнангыр сен.

Кайгамчыктыг чаражынны
Караам көрбес согур болдум.

* * *

Угбам! Сени сактыр чүмүл?
Улаан-булуң бажынынче
Челер аътка ушкарыпкаш,
Чедирип каан ачыңда боор.

Угбам! Сени көрбес чүмүл?
Эрги чуртту дуңман оолга
Эзлеттирип арттыргаштын
Улуг уйгуң удаанда боор.

Угбам! Сени дүжээр чүмүл?
Уларларлыг кадыр дагга
Өшкүлөрни малдаар кылдыр
Өстүрүп каан чаңында боор.

Улуг хаяа чаңгы боорга,
Угбам үнүн дыннаанзыг мен.

1988, апрель 13, Кызыл

* * *

Бодап чораан бодалдарым
Боттанган-даа, боттанмаан-даа,
Амазонка чедиксээним
Арттар ашпаан, далай кешпээн.

Ыраажылар аккыр өөндө
Ырым арткан — аялгам ол.
Тоолчулар кыштаа черде
Тоолум арткан — буяным ол.

Улуг-Хемниц терең чалгыын
Калчаа халыын кадырбазын.
Ужар куштар чалгыннарын
Кара мези кыргывазын.

Эрте бурун тыва дылым
Эм-оьт¹ ышкаш артар болзун.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

АК АЪТ ЧЫЛЫ

Чыраа ак аът аралчаалап,
Чылче хуулуп девиржиирге,
Чылан анаа бастырбас дээш,
Шырыштыва дырлаш диди.

¹ *Эм-оьт* — кезээ шагда чаагай чыдын оскунмас, өлүп бар чыдар кижиниң тынын алыр хувулгаазын оьт болур.

Чели дээрни чүлгүп чоруур,
Черге четкен кудуруктуг,
Маңган ак аът — оглаа хөлгөм,
Баглаажымга доктаай дүжем!

Дөртөн ийи — аът чылда,
Төрүттүнген ээн-дир мен.
Сакты бердим, ынак аъдым.
Савап турар бажың каям.

Ылгын аъдым, сени көргөш,
Ыым келир кандыым ол чоор?
Чүгө ыткыр киштээриң ол,
Чүнү менден сонуургадың?

Көвей чылгы одарларда
Көзүлбеске кудараксап,
Кадыг өйдө Саян ашкан
Хамык өөрүң чоктадың бе?

Эрте-бурун хонаштарда
Ээнзиргей баглааштарда,
Эки аъттар ховар боорга,
Элдесингөш, киштедиң бе?

Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Талда
Сарааттарлыг алаактар чок,
Шалбаа далай чыдар боорга,
Сагышсырааш орандың бе?

Чүгүрүктер чарыштырар
Бора-Булак, Сесеге ам
Борзаң-корзаң аңгыс-тыр дээш,
Чүрээң ыстап хөлзеди бе?

«Сыдым, багны хендир солаан,
Шыңгырааштар уттундурган,
Конгулуурлар дагжавастаан —
Кончуун аа!» — дээш, киштептиң бе?

Эрзин аьды — Кара-Хөлде,
Эъжим кунну — Өвүр, Тесте
Чуртун сактып чоруур боорга,
Суглууң дайнап хойдуктун бе?

Аът бажы салам апаар —
Арыг мөңгүн чүген-чулар,
Эзер-чонак — дериглер чок,
Ээңни көргөш, киштептин бе?

Кижилернин боттары-ла
Кижен, көстөг, дужаглыг дөг,
Хаван чадаг арткан боорга,
Карбап-шурап туру сен бе?..

Суглууң уштуп, ыдык челиң,
Кудуруунну өрүп берейн,
Сула-тараа бо-дур, аьдым,
Кур күш кирип, чооглап ал.

Арат кижичуртталгазы
Аът чокта — бергезин бил.
Амыдырал андазынын
Аргажыр сен, көрөм аьдым.

Чыраа, саяк, челер, маннаар
Чорууң дески болгай, аьдым.
Чылды өттүр бүдүрер дээн
Чорук-херээм кайы көвей.

Эки аьдым, эшкедеве.
Эртер орук узун деп бил.
Дашка, дошка тайбас кылдыр
Даваннарын дагалап бээйн.

Сагыш-чүрээм хөөнүн киирер,
Чалгын-чүглүг, ылгын аьдым!
Сырынналдыр челип ор че,
Сыгыт-хөөмей салып чорууйн

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

I

Карак чедер черлерден бээр — даглар-сыннар,
Хажызындан келген улус даглыг чурт дээр.
Ховуларын эргириңге — кыдыг-уш чок,
Коччак черден келген улус ховулуг дээр.

Кижын келген аалчыларга, Сонгу чүк дег:
Хыраа, туман, хөртүктерин таныштырар.
Чайын келген аалчыларга, Мурнуу чүк дег:
Чалынналдыр изиин тынып, девидедир.

Мөңгүн-Тайга сарлыктары — Тибет сынып,
Эрзин, Тестиң тевелери — Гоби чуртун,
Тожу черниң ивилери — Тундраны —
Доозазын сагындырар, солун-дур бе?!

Экииргээнде — элбек-байлак, ажаанзыргай.
Донурбас-даа, изитпес-даа: өй-тап апаар.
Эрээн-каазын кайгап ханмас, чуруп төтпес,
Тоолчургу, тывызыксыг чаагай оран.

Асбест,

чугай,

кобальтының,

хөмүр-даштын

Бүдүн-бүдүн сыннарынга таваржыр сен.
Айыраң каас, ногаан-на чайт — чүс-чүс янзы
Бүдүү-хилиң эзимнерин магадаар сен.

Байлаан ам-даа чедир танып, ажытпаан бол,
Байыргаа дег — тараалаң чер, малчын оран...
Ында чурттаан буруңгудан уктуг чоннун
Ырак эрткен төөгүзү чырык, шыырак!

II

Тос-тос соогу кидин турда, тыва кижини
Доңдум дивес, чывар удур акташкан дег,
Бөрттүн ийи халбаннарын дүжүрбейн,
Мөгүдээр чок — тыртыты каап чоруур болгай.

Эдектерин авый-шавый астывыткаш,
Эзеринге,

чалгынныг дег, хона кааптар.

Сыгыр, чидиг карактарын делгемнерже
Шыгааган дег, топтагылаар.

Барааннап көөр.

Үр-даа эвес, хензиг када ынчаар тургаш,
Үзеш кыннып, эзеңгизин хере тептер:
Даглыг черниң чыкпак аьды — кымчылатпас,
Дап бээр сал-ла —

дыным сал дээр, кушталы бээр!

...Эрткен векте дарлал-бекке чөгел төнгөш,
Эвилелдиг тура халаан «Алданнарны»
Аглап-сүрүп,

артык күштүг базып чадааш,
Арга-хорга, меге-биле холга кииржик.

Улаастайга шаажылаткан чоргаар баштар —
Улуг, биче арттар санай астынган бол,
Амытан чон коргуп-сүртеп, томаарырдан —
Араатанзыг чагыргага өжү киткээн.

Самбажыктар, дажымалар, комбулдайлар...—
Чагыртпааннар, өршээл дилеп сөгүрбээннер.
Амы-тынын өлүм удур бүрүн туткаш,
Алдан-Маадыр эрестер бооп мөңгөжирээн!..

III

Аңгы чоннуң човулаңын Тывам төлү —
Арат кижиге тоомча чок көрүп келбээн.
Эгиннерге эннешкиже бодунга ап,
Эмиглежип чайлатса дээр,
буянныг чон.

Кожа-хелбээ Моол черге — кыдат-манчы
Холгаарлапкан кара хүннер база турган.
Таңды-Тыва — бистерни-даа деңге үптөп,
Дарлап чораан шунагайлар ол-ла болгай.

Чаңгыс, ниити дайзыннары ында турда,
Саргып чораан килеңин кым тудуп шыдаар:

Чанчыннарга, нояннарга дужаатпайн,
Чаагай сеткил, демин кадып аъттанганнар.

Ызырныпкан, дошкун-шириин өгбелерим
Ырбавайн, ыглаш дивейн согушканнар.
Төөгүдө Хомду чааның даңзызында
Төрөөн Тывам эзирлери ынчаар кирген.

Манчы-кыдат өжээтеннер боттары-ла
Бажынче хан куттунганын чонум билер.
Чүгле чаңгыс чургаанының Тывам эргир-
Шүүдели, когаралы чеже туржук?!

Үптөлгеден, күчүлелден аңгы

биске

Үлөп берген, эки кылган чүзү барыл?
Чаңгы, хүндү, ноян суг дээш — бистии база
Чаңгыс тынып, чашпаалажып келдилер чоп!

Иштикинин, даштыкының чаңгыс дөстүг
Ийи дакпыр дарлалы ол. Ынчалза-даа
Ында чурттаан тыва чоннуң шыдашканы
Ырак эрткен төөгүзү чырык, шыырак!

IV

Орус черден Октябрьның чалгыглары
Оранымны, башкы дан дег оттур силгээн.
Келиксеткен өңнүү ол дег,

тыва кижги

Кежиин уткуй, демиселче аъттаныпкан.

Оожургал чок чүткүп келген хосталгазын
Оскунмас дээш — актар удур,

байлар удур,

Аңгы-аңгы аймак дылды ылгал чокка,
Алышкы дег тутчуп турган чылдар ол-дур.

Тыва, орус арыг ханнар денге төктүп,
Тыва, орус амы-тыннар деңге үстүп —
Қаражадап, аштап-суксап, шүүдеп чорааш,
Қаргыс төре дүмбейин тө силгипкеннер!..

ТАР чазаа — Чоннуң чазаа догуннаанда,
Дайын-байлаа, дүш-дүл ышкаш, оожургаанда —

Ам-на харын күзел хандыр чурттагы дег,
Аас-кежиин аяк долдур четтирги дег!

Ынчалза-даа чылбыга дег, кара хуннер
Ыраксаваан.

Катап-катап тегербишаан,
Хөй-ле кижиге актыг-дуктүг бажын чиир деп,
Хөлегезин чоокшулады диргеп турган...

V

Аңгы чоннуң човулацын Тывам төлү —
Арат кижиге тоомча чок көрүп келбээн.
Эгиннерге эннешкиже бодунга ап,
Эмиглежиң чайлатса дээр,

буянный чон.

Дөртөн бир чыл чайы турган.

Советтиг чурт

Тайбың чаагай уйгузундан одунмаанда,
Дайзын кедеп,

оорланып шурай берген,

Төөгүлүг, ханныг согуш кыптып үнген.

Даштыкы бол, дунмазы боор Арат Тывам
Тайбың чаагай уйгузундан оттуп келгеш,
Каргыштыг ол медээни ап, дыңнай сал-ла,
Халап кылдыр,

бодунга дег, хүлээп көргөн.

Арат Тывам —

чангыс тыныш, чангыс дем бооп,

Акы чонга дузаламчы мөөңнөп кирген.

Амданныг дээн, үрелбес дээн —

чөкпек, саржаг...

Алгы-кеш, дүк, идик-хеп дээш...

чүнү бербээн!

Сеткил-сагыш ханызындан шплиттинген,
Шериг мунар бежси мун аът — оюнчук бе?..
Агы бүгү малының-даа көвей кезиин
Арат кижиге сүрүп бергеш, хомудаваан:

«Язызы бак кырымаан-на доңгаш диге,
Ядаравас, түревес бис —

өңнүктөр хөй!

Артыкшылдыг малывысты харамнангаш,
Акы-дуңма арнын канчап сөөлүндө көөр?..»

Хоозуралдыг дайынның аш, соок чалгыын
Кожа-хелбээ Тывам ынчаар хандыр тынган.
«Чуртталгага дайын дег бак чүве чок!» деп,
Шупту чонум чугаа-сооду ындыг турган.

«Өштүглерни боттарывыс сокчур бис!» дээн,
Өргүүделдер үзүк чокка немешпишаан.
Сактырга-ла, бүгү Тывам оглу, кызы
Чаалажып кирипки дег кыныр болган.

Украина,
шаажылаткан угбазы дег,
Уё-човуур, ханга-чинге дүлнүп чыткан.
Эки турачы эскадрон — Кечил-оолдар
Эзирлер дег, олче шиглей аъттаныпкан.

Чүректерде, карактарда өжээни хып,
Сүрлүг күш бооп өлүм удур чалданмааннар:
Фашистерни кокайлаштыр доңгайты шаап,
Барыын чүкче ыткылаштыр сывыржыпкан.

Чежемейнин дидимнер бол, ханныг чаадан
Четче-бүрүн артып калыр салым кайдал;
Эвээш эвес тыва эрлер берттик-бежел,
Эвээш эвес тыва эрлер бажын салган...

Кан, шой безин эстип-хайлып,
тоглап дүжер.
Калыг-дошкун тулчуушкунче он бир танкист —
Чүс шаа түрүн тыртыныпкаш, база кирген:
Чүргүй-оолдар,
сайын-оолдар... ол деп сагын.

Окка частып, өртке эндеп когараан бол,
Он бир танкист тиелелгеге хөйнү берген.
Эрсс-дидим, сыныш кынмас буянны дээш,
Европа оларга чоп мөгейбес деп?!

VI

Ынчалза-даа чылбыга дег, кара хүннер
Ыраксаваан.

Катап-катап тегербишаан.

Хөй-ле кижиге актыг-дүктүг бажын чиир деп,
Хелегезин чоокшулады диргеп турган...

ТАР-ны

Чон башкаржыры чоорту шеглеп,
Дарга-бошка,

сайыттар-ла холгаарлапкан.
Тыва черниц онзагайын угаавастап,
Тыва чоннуц аксы-сөзүн дыцнаваस्ताан.

Угаангыры, уржуктуу-даа ылгал чокка:
«Улуг башкы Сталинниц номналы» дээш,
Араттарга,

чыдыг эът дег,
долдур сыгап,
Албадалга чыгап турган чылдар ол-дур.

Хола-хола бурганнарны ламаларның
Хоолгалааш,

тейлеттирип турганы дег,
Чазак баштаан чаңгыс кижээ чүдүп,
мактап,
Чашпаалааштың эки чүнү көргөн деп бис?

«Дээди кижиге» бодун улам бурганчыдып,
Дээп болбас демир көжээ анаар турду.
Дүжүлгеден салдынмазын кызып кичээр,
Дүгдө,

мында «контрлар-ла» каразынар...

Арнынга-ла шынны кезе сөглээннерниц
Амы-тыны,

хосталгазы кеске келир:
Хөй-ле черге —
«херектээн» деп нүгүлдедир,

Кедерезе —
бажын салыр, ындыг турган.

Хөрөк өйгөн чөптүг бодал, ынчангаштың,
Көскүленмес, шоочалыг дег, куйланып каар.
Кулак салып,

сөстөр дажыыр чашпааларның
Куурумчу, ирик нүүрү мактаттырар.

Актыг улус —
«дайзыннаарже» белең хуулуп,
Аттырып каан сураа үнер, уктап болбас:

«Илереткен» Чазак-кижээ йөрээл салып,
Изиг-изиг адыш часкап чораан шаг-дыр.

«Контр» дирткен актыг эштиц уруг-дарыы
Хоойлудан камгалал чок,
өскүс калыр...

Ооң туржук —

дөргүл-төрөл,

кадайы-даа

Оо-хоран сөстөр дыннап, түрөп чоруур!

«Националист», «шивишкин» деп тацмалаткаш,
Назынының эки кезини,
кадыын,

күжүн

Хоругдалга оскунганнар, өлгеннер хөй...
Хоойлу ынчан кымга чүдүп турганы ол?

Халдап келген дайзыннардан,

Төрөөн чуртту

Камгалаары — ыдыктарның ыдыкты-дыр.
Аңаа сокчуп, бажын салган дидимнерниң
Адын-сывын

Чону мөңгө алгап-йөрээр...

Актыг черге,

тайбың өйде шаажылаткаш

Албатылар кандызынга хамааржырыл?

Кемниг херек кылганнарны биле тура,

Келдередип, өршээп чоруур мындыг бис бе?

.

Чаалыг чылдар — харылзаавыс быжыг доннап,

Чаңгыс бүле өргээзинде каттышкан бис:

Авазы дег, эргим

чаагай ССРЭ-ге

Арат Тывам —

Советтиг бооп четтинчипкен.

Чүдүүшкүннүн,

таптаашкынның чылдарында

Чүзүн-баазын уржуктарны кады чүктеп,

Алдагдалдан түңнел кылып, шынны ылгап,

Ажык-чарже, эде көрүп киришкен бис.

База катап кара хүннер турбазын дээш,
Эртип келген оруувусче хая көрнүп,
Магадылыг, шимченгир,
чаа бодаашкышыг
Эгелепкен үүлевисче шымынган бис.

Төрээн Тывам!
Сени хоозун алгададым,
Төөгүнүң хензиг кезиин ажын көрдүм...
Ленин-биле
базым сана сүмележиң,
Ленинден
чаа күштү тынып чор бис!

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

КУРАН УНУ

Куран унун
Куду алзы
Куштап ор мен,
Кудай-сүлде,
Көрүнер даан!
Көвей хадың
Көжеге дег
Көжүп шимчээн...
Шилдегер көк
Часкы булук
Ширбип каан дег,
Чанымда дээр!

Хадың үнген Каскал ары
Ала харда чиргилчиннээн,
Кайгап ханмас частың тоолун
Аяң шыкта ыткан тур де.
Кайнаар-даа көр:
Хадыңнар-ла, хадыңнар-ла!
Ала торгу көжегелер
Астынгылай бергилээн дег!

Кышкы дошка
Шындалаткан
Кызыл-хадын
Сыргалары

Түмөн-сая
Мөнгүн өөк дег,
Дүгдө-мында
Мөөп девээн;

Кайнаар-даа эргил —
Хадыцнар-ла, хадыцнар-ла!
Ала торгу көжөгелер
Астынгылай бергилээн дег...

АК АЪТТЫҢ ЧЕЛДЕРИ

Ак аъттын челдери
Аравыста чалгын дег,
Алаш хемнин хадынга
Аай-дедир эстеди.
А-а-а, назыда
Аравыста эстеди.

Ам олар булуттар —
Эрткен чалы назыным,
Эргин уткуй үнүп кээр
Адар даннын хаязы.
А-а-а, назыда
Адар даннын хаязы.

Алаш хемим — авайым,
Ааттырган кавайым,
Алдын ыдык аржаанын
Арным чугган, утпаан мен.
А-а-а, авайым
Анаа бисти алгады.

Ак аъттын Чылында
Сенээ душкан чораан мен.
Аравыста найырал —
Сенээ, менээ бүзүрел.
А-а-а, найырал
Аравыста чалгын-на.

БОТ ИЕ

Оолдар бо-ла содаалажыр,
Бирээзиниң караа көк боор.
«Ону кымнар эттепти?» дээр.
Биеэки-ле Өскүс-оол,
Бот ие чангыс оглу.

Көвей кижиги аразынга
Карман-на үжээн болур,
Хөөкүйнү тудуп алыр.
Биеэки-ле Өскүс-оол,
Бот ие чангыс оглу.

Бодавыже чүге-даа бол
Бот ие буруулуг дээр.
Кижиги бүрү ону билбес,
Хилеп чор деп кымнар човаар,
Хилинчектиг берге салым.

Улус көрбөс аразында
«Уучак багай чүвемни» деп,
Күжүр ие эргеледир,
Күзүрүмнүг казанакка
Хүлүмзүрүп безин көрбээн...

* * *

Төлдүг чорбаан херээжээн бе!
Ээлчээмден үндүр ыйды.
Төнүп каарга кылым хайнып,
Эгениг чок ыглавыттым.

— Мээң эъдим ап ал, кызым.
Мен куруг эвес мен — деп,
Ак баштыг чөнүк ирей
Артымда бо човаан туру.

— Ажырбас боор, кырган-ачай,
Буянныыңар билип тур мен.
Ава кижиги шүүделин
Бурган-даа бол билир ыйнаан.

Чөнүк ирэй херээжечэ
«Чөгөнчиини!» диген ышкаш,
Хыйыр-кылчац көрнү-көрнү,
Кызыл дылын уштуп кагды...

Кижээ болчур чүвем чок деп
Соора билип чораан-дыр мен.
Кижээ кижиге болчу бээрге,
Соокта соок чок, ашта аш чок!

Куруг-даа бол чанын келгеш,
Кударалым тайлы берди.
Эки кижиге човаанындан
Эминим сүдү саамчыл келди.

Виктор САГААН-ООЛ

ЧАЛЫ ШААВЫС

Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу,
Ак-Довурак хоорайда пенсионер
Сергей Сендажыга

Бистер ынчан пөрүк, кенен оолактар бис.
Билиг кызы, бодал доскут,

ынчалзажок,
Алыс күсөл чүткүлүвүс часкы хем дег,
Ажыл-чымыш агымынче аскымнаткап.

Эзир турлаа хаяларлыг Алаш хемдеп
Эзим шыпкан Эми хемниң бажы чедир,
Ажыг соокка чаактарывыс үжүтпүшаан,
Айда чоруп четкенивис сактып ор мен...

Бисти ынаар пөккүжеге байыыр, чыргаар
Ажык, олча кордалы-даа ыдалаваан,
Бисти ынаар бергелерге дадыгар дээн
Аныяавыс сорук, күжү алгаш барган.

Кадыг ишти аңаа танып,
«чолуктүвүс»,
Ханныг чааның медээзин аа дыңнадывыс.
...Шынап харын, чалы шаавыс шыдамының
Шылгалдазын аңаа тудуп эгелээн бис.

«Ырай берген, ырма сынчыг үе ийин» деп
Ынчаар бодаар шолук сеткил биске турбас.
Чон дээш, чурт дээш ботту өргээн уттундурбас
Чоргааралдың чылдары дээш
мендилежиил!

КЫҢГЫРГА ХЕМ

Чазаныкчы хевир киирип чоноп каан дег,
Янзы-бүрү тоолзуг бүдүш шырайланган,
Чалым боттуг Дооналарның¹ аразындан
Саарлып баткан ужарларлыг Кыңгырга хем.

Хайыралыг аржаан суунну кижилерге
Харам чокка бараалгаткан чолдуг болган
Бурун шагдан чүдүлгөвис чаңгыс чораан
Бурят чоюнуң дагыялгалыг хеми-дир сси.

Тостуң тозу соокта безин ак бус тынып,
Тоолчургу, хуулгаазың чаңнап чыдар
Ие черниң хапызындан илби ышкаш,
Изиг тыныш судалданган Кыңгырга хем.

Алтай сыннар меңгизинден ужукталган
Даштыг, шапкын Алажымның адыры бар:
Ады Көзер, аажы-чаңы база сси дег,
Даажы безин ийис үн дег дөмейлешсек.

Чеже хемнер суун ижиң, четтирбээн мен,
Сээни ышкаш онза арын билбейн-дир мен,
Черни бүрүн ээлеп чурттаан кижилерниң
Сеткилдери шупту ындыг болуру кай...

Василий МОНГУШ

АРЕНДАТОР АКЫЙ-БИЛЕ

Херелмаа дээр чараш кыска
Кедергей-ле ынакшаан мен.
Албан-биле чеде бергеш,
Ажы-биле мынча дээн мен:

¹ Колдуунда шажын сөзү. Хүрээ дуганнарынга хөй дооналарны кылгылап каан болур. Хамнар сүзүк кылырда база дооналар кылдырар.

— Кара баарым өдү болдун,
Карактарым огу болдун.
Кара чаңгыс күзелим бар —
Кадайым бооп көрөм, Херел!

Кезек када менче чиге
Кезе кайгап топтап көргөш,
Карактарын чивен кылгаш,
Харызыңга мынча диген:

— Чалы болгаш чаражың шын,
Чаңың база багай эвес.
Чаңгыс четпес чүвө бар-дыр:
Шалыңың шуут аргажок-тур.

Назы-хары улуг-даа бол,
Арны-бажы хирелиг бол,
Арендатор акый-биле
Амыдырал тудар дээн мен!

ЧЫРГАЛДЫГ МЕН

Чылыг чымчак орнумга
Чыргаарыңга ынаам кончуг.
Дээвиірже көрүп алгаш,
Тепкиленип чыткылаар мен.

Чаагай чемни авам кылгаш,
Чанымга эккеп салып кааш баар.
Ээгерге ээлбес кылдыр
Эндере-ле чооглап аар мен.

Харым чээрби ашкан-даа бол,
Кадыг ажыл кылышпаан мен.
Азыраптар улус барда
Ажыл кылып түрээш чоор мен...

САЖТЫП КЕЛДИМ

— Харың чогуум каш чеде бергенил?— деп,
Кадай-кыстан ойнай-сылдай айтырган мен.
— Беш ай болгаш, мугур үжен харлаар мен — деп,
Белекмаа мээ боданмайн-даа харыылады.

Мээц харым бежен ажып чоруй барган,
Белекмааның аныяанга адааргаан мен.
Шаанда мен ооң-биле школага
Чаңгыс партаа органымны сактып келдим...

Николай КУУЛАР

ХООРАЙДА ЭР ЧУРТТАП ЧОРУУР

Шүлүктээн тоожулал

1

Каржы салым кадыг аспаа
Хандызын сы тудуптарга,
Чимис карты кандыг ийик:
Чииренчиг аа? Кээргенчиг аа?
Кандыг-даа каас, байлак хоорай
Халап, хайның уржуу-биле
Ээнзирезе — буступ дүжер,
Элезинге хөмдүрүп аар.
Хаяалыг хүн чырыдыпкан
Кашпал ишти одунган дег,
Ээлериини күжү-биле,
Эчис күзел, соруу-биле
Катап база дирлип келир,
Ханы хоюп, чүрээ согар.

Ийн хемнер белдириңде
Имилеве чонну бөлгөн,
Кызыл тыным чамдыы болган
Кызылды кым ээлээн чүвөл?

Кыдыг, төпте көвей чоңдан
Кымнар аңаа ынак чүвөл?
Кыстыртырып, базындыргаш,
Кыжын соокта доңуп-дожааш,
Кызылынга хомудал чок
Кымнар түрөп чоруур чүвөл?
Тывазының ыдыы дээштиң
Дыжын, човаан, хууда кежиниң

Уттул алыр ындыг шынчы
Улус чогум бар бе ынчаш?
Сезен муң чон. Шак ол хире
Сеткил-сагыш боодалы-дыр.
Чангызын-даа ылгап, билзе,
Чалыы тыва найысылал
Ээзи кым деп тывызыктын
Элээн кезин ажыттынар.

Дадагалзан оргаш канчаар,
Шак ол чангыс кижил-биле
Таныштырып бараалгаайн.
Мактавайн-даа, бактавайн-даа
Байгы бодун сомалаптайн.

Чайгы хоорай ышкам изин
Шала намдап келир өйде,
Сары ышкаш, ажыт черге
Чанар оруун харагалзап,
Шыгырт манап турган кижим
Чырааладып чоруп олур!
— Экиивенер!
— Экии, чээн-оол!
— Эртип чыда көрүп кагдым...
— Эскеринчел шору-дур сен...
— Чоокта чаа көстүк кеттим,
Согурарып четтикпедим.
Сол-менди турар бе че?
— Доруун ийин, мүн-не чүгээр...
— Докпаш даайым,
(Ам-на долу таныштырайн.
Анкетаже бакылаптаал:
Донгактарның сумузунда
Доруун-оолдун садызы боор,
Дөртөнниден бежендиге
Дөвүнчүктээн назылыг эр.)
Ажыы-биле сөглөп көрейн:
Акша херек. Кады бараал,
Чуржум болур садыгжы кыс
Чудуушкалар арттырып каан...
— Кү-чүр эрни, шалың алыр
Хүнүм санааш, часпаан-дыр сен.
Баргаш кел че. Чүгле бөгүн
Бажыңымче хоржок-тур, чээн.

Күүйүң бисти ажырбас бол,
Багай уруум хомудай бээр,
Парктыва базыптаал че...

Терек, талдар аразынга
«Девээленир» кайгалдарның,
Тудуп кааны «ижер черже»,
Дургуннар дег, четтивис он.
Аьш-чем аймаа, кырлыг сава,
Чудуушкалар долдур дыгаан
Аар сумкам сала тырткаш,
Чугаавысты эгелээн мен.
(Хөңнүм-не чок улузум бар —
Хөөрешпес-даа, ырлашпас-даа —
Долдур куткан дашкаларны
Доцгайтыр кээп дүшкүжөгө.
Өртеп хүнээни бызаа ышкак.
Өө тындыр чүткүп эмер.
Сагыш-сеткил өөрүшкүзүн,
Саргып чоруур кударалын
Чартыктажыр кижичокта.
Божаа чазый инек эвес,
Бодум канчап куттунар мен!)
— Хөөрөп көрөм, күжүр акым,
Хөңнүң арай муңгак хирел?

Доңгак уктуум бөгүн элдеп,
Дораан аксы чештинмеди.
Биеэги дег, «эмдикширги» кыстар болгаш
Дошкун чацныг, хүннээргээчел кадайдарны,
Билбейн чыткаш, мыйыс кадаан ашактарны,
Акша-кошкул, иштии-даштыы политика,
Арага өртээ өзерин-даа хөөревейн-дир.
Элээн болгаш чугаа-сооду хөнүзе-ле,
Эгезинде харын мырай чалгаам келди:
Эжим чүгле бодунуң-на чуртталгазын,
Бараан делгээн садыгжы дег, менээ сысап,
Мактанмаан бол, эргий төөгүп туруп берди.

Ынчалза-даа онзагай дээн үелер бар.
Чаңгыс боттуң хөрээн орта сынмайы баргаш,
Чагырга чок чүреккейин сени кый деп,
(Ындыг өй дээш иже кааптар эвес мен бе?)
Өске кижичи мунгаралын, хомудалын,

Өөрүшкүзүн үлежинил деп ыдалай бээр.
Олбук ышкаш погаан дөндөн тайзы баспайн,
Ортулукка дацны атсы олурдувус...

2

Өскөн, төрөөп чери — көдээ.
Өвүр, Сүт-Хөл, Тапды-даа бооп болур ыйнаан.
Ада-ие бөдүүн улус,
Адын салып, оожум номчуур — билии чегей.
Акы-дунма арбын турган,
Алды кижн дириг-менди өзүп келген.
Аарыг-хайга алыскаштың,
Артканнары чажында-ла бүрүлгүлээн.
Черден Айже орук изээн
Чээрби векте биеэги бир көшкүн чоннар
Артынчызы бистиң чуртта
Ам-даа барын ыятканзыг чажыргаш чоор.
Маргылдаа чок бадыткап боор:
Малчын дээрге арат өгбе салгалы-дыр.

Докнаш ындыг. Бора-бүдүн кидис өгге
Доругуп ап, хой кудуруу соруп өскөн.
Хойжу сургуул эге билиин чажында-ла
Коччуг эки демдектерге дужаап алган:
Коданында чандыр таныр дөтпези чок,
Ховузунда адын билбес сигени чок...
Өйү кээрге, школаже кирген олчаан
Өске күзел оолдуң чүрөөн элзедипкен:
Өртемчейниң чажыттары — түмен сылдыс
Өөредилгээ чалгынаалгаш, ужуң кел дээн.

Бар шаа-биле эртем-номга
Канчаар аажок сундулуг бооп,
Башкызынче, бурганче дег,
Карак салбайн, кайгап орган.
Хеймер чыгыы чүвезиниң
Келир өйүн өттүр билген
Доруун ашак чеди класс
Дооскан оглун ажылдатпаан.
— Доклаш, улай өөренир сен,
Дедирленген херээн чок — дээш,
Дегийт-дүрген дөгөрингеш,
Хоор аътка ушкаргаштың,
Кожуун төвү чедирип каан.

Ацаа өөрээн барасканнын
Амыраанын чүгө деңнээр,
Куду-чамы шак ол өйдө
Курбустуже ужупкан боор.
Олчаан чүү боор, чүткүлдүг эр
Онну чайлыг ажа баскаш,
Хоорайдыва тутсуп кирген,
Хойжу билиг уттундурган.
Дарга диртир дужаал ээлээн
Даайы сугга туруп алган.
Одун салыр, ыяжын чарар,
Хумуңче суун сордуруп каар...
Орай дүне чыда дүжер
Кудус, сыртык, чоорганы бар —
Ол дег кежик каяа турар!
Хоначалаар бажын тыпкаш,
Хостуг салып туруп берген.
Аар-саарлап тура күзээш,
Ачазы суг сүрдүрерге,
Удавас деп сөглөдип кааш,
Узун кышты өттүр барбаан.
Чазагдыва чанып кээрге,
Чаза кончуп, сургааннар-дыр:
— Эчизинге чедирбээниң
Эртем-билииң хилис калды.
Дээди сургуул доозупсунза,
Дээреси-ле ол-дур — дишкен.

Соогу өй-тап, кыжы чымчак
Соңгаар улуг хоорай бар —
Институтче кирип алгаш,
Ижиккени уязы ол.
Кайгап-харап, магадаксап,
Харлыгыксап, тула берип,
Харызынып-өскелексеп,
Аңгы улус чуртталгазын,
Аажы-чанын танып-угаап,
Эртемнерниң дээжизинден
Элээн хөйүнү четтиргилээн.
Кежи сойлуп, түлээн ышкаш,
Хевирленип, өскерилген.

Леонид Ильич — баштынчывыс
Чагыргага ижигиксеп,

Иштикиге, даштыкыга
Чарлаттынып кирипкени,
Сергек хөөннер доңурган өй —
Чеден чылдар келгелекте,
Аныяк эр диплом алган.
Автономнуг республиинче
Хөй-ле бодал, күзел долган
Хөлзеп-дойлуп чанып орган.

«Бо-ла дыттын чочагайын
Бора-хөкпеш кайын төдер,
Бодап чоруур бодалымны
Бодум өөрүм кайын билир».

Уруг-дарыг эскергенде
Улуг тынар элдевин аа?
Бузут кылып чораан эвес,
Буруузунар чүзү ирги?
Чайгы Кызыл сесерлиинге
Чалыы кысты кежээ болчааш,
Салбайн кады хонган дүнү
Сагыжынга өйдүккен-дир.
Чылдар эрткен. Божуп алгаш,
Шынчы манап чораан эжин
Өске кижээ орнавыткаш,
Өгленил дээн сөзүн уткан.
Дүгээ аңгы уруг-биле
Дүгдежип ап четтигипкен.
Оозу бир чыл мурнай дооскаш,
Оолду манап оруп берген.
Көдээдиве аппаар болза,
Кылып-тудар ажылы чок,
Кызылынга чаңнап турза,
Көрүштүг-даа душтук дийин.
Салым-чолду шиитпирлээр өй
Сүрүп чедип келген турда,
Шагдагы ол кагдырган кыс
Чүрээн эргиир чүзү ирги?
Демги кыстың эжи бижээп
Девиденчиг чагаажыгаш
Отчудуп каан арын-нүүрнүң
Оду ам-даа өшпээн хире.
«Оолдуг болдун, ады Аяс.
Ойлукчогуң эжим билбээн.
Оон башка будалбас ийик,

Ооң соонда халак дидин!..»
Чацгыс дүннүң таалалының
Садыызы таан аар болган.
Сеткилин ам топтап көрзе,
Селип-септээн, чемирерген...
Саян сынның шиви, дыды
Саймааралын чавырышпайн,
«Эргим эжин кымыл аан?» деп
Эрбенниг сөс сылдырашкан.
Каты болур кажар ашак
Дүжерге-ле уткуп алган.
Кай-даа барып четтикпээнде,
Дуву-далаш өөнчө чалаан.
Душтуу кыстың төрелдери
Дузалажып кирипкеннер —
Аңгы чурттаар ыяш бажын,
Ажылдаар чер белең болган.
Шайлалганы ол-ла күзүн
Саадал чокка эрттиргеннер.
Доруун-оол-ла эзирээштиң,
Доктар кадар часкан дигир.
Ой-та, кайып дыцнап алган,
«Оолдуг кеним база бар» деп,
Докпажынче шорлур хире,
Удургузун дайнай бээрге,
Улуг куда дыцнаачацнап,
Ужур сыгап каапкан дигир...

3

Ам ол бүгү эрткен төөгү,
Амдызында дегбейн көрээл.
Чылдар узун аргамчызын
Чыыра соп, дүрээлинер.
Алаакты дүн дүжединкен,
Арагавыс орту кирген.
Амыдырал кадыг холу
Албыктырар чыгай берген
Докпаш даайның миннишкениниг
Тоожулалы шөйүлзе-ле,
Араганың ажыы чидип,
Аары кончуг ыржым дүштү.
Үе-шагның каккылажыы
Улустарның салым-чолун
Үзе-чаза согар чыгыы
Ууштай бээри коргунчуг-дур.

Шыяан ам...

Чылдар мань бистердиве
Чырыын безин чыртайтпас-дыр.
Хөөкүй Кижиг азып-куйгаш,
Хөөрже шиглиг чоруп орар.
Чаяалгаже чүткээн оруу
Частырыглар шырыжы боор.
Каржы биле кара сагын
Халыдынкаш, күлү кылыр.

Тывалың чаа төөгүзү-даа
Тывызыксып бар-ла чыдыр:
Тывыкы деп чогуум кымыл,
Токаны ам кым деп билиил?
Дүмбей болгаш кызаа киндан
Дувун дырбаан херектенни
Чырык черже үндүрерге,
Чылчырыктай бергени дег,
Докпаш база аймаараксап,
Товун билип чадап чоруур.
Эрткен-барган чуртталгазын
Эргий бодап, шүгдүнерге,
Чоргааралдың арыннары,
Чок-даа ышкаш, аштынмайн баар.
Мергежили?— Кым-даа болуп шыдаптар эр.
Меге эвес — башкы болгаш журналист,
Албан-хаакчы, инженер бооп шаанга кирди.
Каш янзы чаяанның деп бодаваңар,
Хамык ужур — даргазы-ла хүлээп алза.
Ажылдаары эки-бак деп түнневейн,
Акшазын бээр албан чери көвей турду.
Ынчалза-даа бистиң Докпаш черле чүгээр —
Чуртка, чонга улуг хора чедирбээн деп
Ынаныш бар — шаа-биле кызып келген,
Чуттуг багын кижилерге көргүспээн эр.
Хандыр угаап, чогуум кым деп түннээр болза,
Кайгамчык хөй утка сиңген сөске үзер —
И н т е л л и г е н т болур четкен кижидир деп
Илергейлеп айтывытса ажырбас боор.
Ызыгууру көшкүн арат интеллигент.

Ындыг элдеп болуушкуннар таваржы бээр
Изиг ынак чуртум чолу бараа элдеп:

Азий дигте бурун болгаш чалыы Тывам
Алчаш кынгаш,
Арттың кырын
Аластапкан,
Ам бир будун салыр черни тыппайн турар.
Чандыр басса,
Кашлал дүүнче
Караш кынныр,
Хаажы херек,
Чайгаар сестип, дүвүрелдиг кайганыр сен.
Капиталистиг хөгжүлдениң
Кара тамы, дүмбей дүнүн
Аъттыг арат
Ажа халдып,
Чолдуң оруун чогуум тышкаш,
Социализм туткан-дыр деп,
Чогаалчы-даа, төөгүчү-даа
Чоргааралдыг чарлап келди.
Хөөредиглер ыңай турзун,
Көвүк сөстү шүүреп кааптаал.
Ада-чуртка бараан болур
Ажылчы күш, угаан херек...

(длинчылым)

Ирбижей ЧЕЧЕН

* * *

«Улуг хоорай Москвага эртем дооскан,
Угаан «чогаал» далайынче шымныр туржук,
Ам бо хүнде балды-маска холга туткан,
Аравыста тудугжу бооп чор сен...» дидин.

Ажыл-иштиң кандызын-даа кылчып чорза,
Аштаттынмас «бужар» эвес — мактал, хүндү
Амыдырал албадаза, күжүр өңнүк,
Ажылчын-даа, чогаалчы-даа болу бээр сен...

* * *

Эрте берген оруктарым — бодал эргиир,
Улуг тына, тура дүшкеш, хая көрдүм:
Эжен-сүлдө, чуртталганың узун оруу —
Эктим суйбап эргелээн дег кый деп туру.

Эртен эрте ажылдаар дээш, чорувуттум.
Оолдар база школаже базыптылар.
Ээн бажын. Шооча аскан хааглыг эжик —
Орайтавайн келиңер деп үдээнзиг боор.

Бажың туткан эжим-өөрүм аразыңга,
Балды-маска холга тудуп иженир мен.
Ажыл шагы төне бээрге, сагышка сен —
Анаакайын, бажыңынче далажыр сен.

Чедип келдим. Сен-даа чок сен. Оолдарым.
Чемин кылгаш, билеткеп каан манаан орлар.
Аразында «ава» чоктап турганзыг-даа,
Арнымче бо муңгараан дег көрнүрлер-даа...

Хөөрүндө мөңгө удаан — о, сени
Хөөн утпас,— «дириг» кылдыр сактыр чүмүл?!

Зоя НАМЗЫРАЙ

ТЫВА ДЫЛГА ХӨӨРЕШКЕШ СЕТКИЛ ХАНДЫМ

Россия — улуг чуртум караа, кулаа —
Угаан чырыыр өндүр Москва чайыннан тур.
Памирлер дег бедик-бедик бажыңнарның
Баары-биле мага хандыр базып чор мен.

Армян, грузин, таджик, тыва, көрей эштер:
— Аалыңар кайдал?— дигип айтырышкан,
Язы-сөөгү ылгал чокка орус дылга
Чаңгыс не төлдери дег билиштивис.

Найырал деп чырык сөстү сүлдө кылгаш,
Хамык чоннар сеткил-хөңнүн ажыдарга,
Ада-чуртка чоргааралдың чалбыраажы —
Кайгамчыктыг хуулгаазын оттар хып тур.

Чырык черде не аазы дөмей болгаш
Шыдал, билин чүгле дылы ылгап деңнээр —
Чаңгыс борбак алдын хүннүн адаан орта
Чаяаттынып төрүттүнген чоннар-дыр бис.

Акы-дуңма найыралга эргеленип,
Алдын Москвам, хайым чонга дужуп чордум.
Шыырлай баспаан кудай бедийн шүүргедээн
Сылдыс-Хоорай эзирлерин магададым.

Амыр-тайбың часкы хүннүң херелинде
Найыралдың күчү-күжүн ханы билип,
Дыңнаксанчыг түрк дылдыг өөрүм-биле
Тыва дылга хөөрешкеш сеткил хандым.

ЧАА АФОН

Кавказ сынның эдектери
Каыттангылыг кара эзим.
Кадыр даглар ширээленген
Гагра хоорай — далай эрии.

Чуртталгамда көөр туржук
Сураан безин дыңнап көрбээн
Чаа Афон¹ дагларынга
Чалалгалыг барып чордум.

Эңгимелер ишти-биле
Электричка халдып эртер.
Эрте шагның тоолунда дег,
Ээн куйже кирип ор бис.

Кударалдың аялгазы
Куйнун иштин диргизипкен.
Имистелген чырык өттүр
Инек-даштар харап олар.

«Москва» болгаш «Грузия» деп
Боду бүткен залдарлыг.
Хайнып турар изиг чайын
Хаарып кээр соок чорду.

Куйнун иштин шип-ле шимээн,
Кударалга алзыптар сен.
Эрте шагны диргизип кээр
Элдеп-эзин хевир-бүдүш,

Арзайгылаан дош соруул,
Азыг диштиг араатан аң,

¹ Чаа Афон — Кавказта куйлуг даг.

Сүзүглелдиг бурган боду —
Чүү дүрзү көзүлбес дээр.
Эрип көрбээн менги доштар
Ээктир базаып келгензиг-даа,
Хая-дажы козурткайнып,
Хавыктап кээр ышкаш апаар.

Хая тиинден сыстып чыдар,
Карак чажы сагындырар
Хөөлбекте дег арыг суглуг
Хөлдери-даа көрүп эрттим.

Үдекчинни топтуг домаа,
Үймедип кээр хөгжүм үнү...
Кайгамчыктыг куйлуг орду
Кавказ черде чорбады бс.

Үе эртер! Үн чок куйлар
Үжүүр-чараш хуулгаазыны
Мөңгө чалыы чуртталганын
Пөктүнмес каас өнчүзү боор.

Антон ҮЕРЖАА

ДАШ

1

Улуг-ла даш тудуп алган чиктиг кижиг
Улуг дүгүште орук-суурга көстүп келир.
Ээрежиг көжүп калган караа-биле
Эрткен дүшкөн чорумалче кайган чоруур.

Эргини-дудуу аарыг күжүр эвес деп бе,
Эртинге инек-дашты салчаптаан бе?
Кандыг ындыг бачыт кылгаш ялалаткан,
Хая сөөртүп түрөп чоруур амытан боор?

2

О, ол — мен мен. Оттук-дажы тудуп алган
Оттук дилеп оран кезип тояап чор мен:
Булукталган муңгаралым эргизиптер
Буян одун кыпсып чадап түрөп чор мен.

Сеткилимниң халыын-кааңын шыгыдыптар
Серин ханды — шенне шайдан ишсе дээштин
Одаг тиккеш, эжей салыр хая дилеп,
Ожук-дажы чүктеп алган калгып чор мен.

Бодалдарым соглур четкен агымнарын
Божаландыр дажыдыптар чайык манап.
Кудай дажы — ыдык чатты чалап алган
Хуулгаазын чатчы дилеп улчун чор мен.

3

Өрү дээрде өлөрөннээн сылдыстар дег,
Өскүссүргей салым-на хөй. Ынчалза-даа
Кударалдын дээрбек оруун чежеге-ле
Кудaan хөңнүм эргилер деп — могапкан-дыр.

Ажыы-биле кужактапкан — хойлап албаан
Аар дажым — чаасканзыргай сеткилим-дир.
Салам чүгүм чайбас кылдыр деңнеп алыр
Чаңгыс-ла даш, чаңгыс-ла хөөн тывар мен бе?

Шаа келгеш шатка барып чыдыптар мен.
Чаасканзырал — соок дажым маанайым бооп,
Шыпшың дыжым харагалзап туруп калыр..
Сылдыстар-ла олче чүткүп сыылажыр боор.

ОНДААШКЫН

Далаш-даа чок, адын безин айтырбайн,
Танывазын доктаар черге дүжүп каар сен.
Муңчулуунуң муңгаш оруун уламчылап,
Булуң черже автобус-даа ажытталыр.

Чавыт театр ханазында «Удавас» дээн
Чарлал көргөш менээзимээр хүлүмзүрөп,
Шак ол сөстүң ажыг чулуун эскербейн,
Сагыш далаш улай бaзып чоруптар сен.

Онган бойдус алдын-сарыг уянгызы,
Орай күстүң казыргылаан бүрүлери
Оожургаш дээн аарышкын оттур тыртып,
Орук дургаар чыда калбайн сүрүп чоруур.

Кажан-на бир бораанныг хүн хадыг бээрге,
Кайгап-харап долгандыр-ла көрзүнер сен:
Изиг чайын кадырбайн ажаап турган
Идегелин, бүзүрелиң дүжүдү кай?

Онган бойдус алдын-сарыг уяңгызы
Ону сенээ харыылаптар харыктыг дег.
Бичии-даа бол, кударалын куйгузар дээш
Билбезиң бо кудумчуда тояап чор сен.

Дүрген-не бо кварталды эртир баскаш,
Дүгдө бир-ле кудумчуже ээпсинзе,
Дүймээн бүрү азыг черде хоруй берген
Дүвүрел чок дүжүн көрүп чыдар ышкаш...

Барза-барза орууң боглуп, тулуп кээр сен —
Баарында мунгаш хана — доктаар чер боор.
Ондаашкындан оя базар арга-даа чок...
Онган бүрү удур хадып меннип турар.

Зоя ДОНГАК

ОЖААП МАНААР

Ава мен деп бодун боду
Аныяк кыс билгелекте,
Эжен-не бо, нжин дүвү
Элдеп оожум кырлаш дигең.

Бүзүревейн холун салган,
Оон дыңзыг тепкиленген,
Бүткүр боду чымырт диген:
«Оол бе? Кыс бе?— дөмей төлүм»

Чамбы-дипти чайгааны дег,
Чаштын катап шимченирия
Оон бээр-ле дун ие
Ожаап манаар болу берген.

* * *

Каш хонук шөлээм эрткен
Катап база аъттаныптым.
Каргы хемниң каш дыды
Караргылап чыдып калды.

Аяс, Аян, Азианам,
А ооң соонда бичии Надям
Карактары шупту менде —
Кара баарым ажыш диди...

«Ыглашпаңар, уругларым,
Ылчың чассыг чүвелерим,
Ынай хензиг үе эртер
Ынчан олчаан чанып кээр мен».

Каш хонук шөлээм эрткен
Катап база аъттаныптым.
Каргы хемниң каш дыды
Караргылап артып калды.

Лидия ИРГИТ

КАЛЧАН-КӨК

(Басня)

Кады төрөөн өөрүнүн аразындан
Калчан-Көктүң бактавас-ла кижизи чок.
Арнын орта Тарбаганны мактай каапкаш,
Артынга кээп: «оон мирит чүве чок» дээр.

Кырза-биле кады чемнеп, хөөрөп чорааш,
Кыйыыңга кээп, калдар, чыдыг кулугур дээр.
Аажок дарнып, хорадаанда кара сеткип:
«Аңчы ытка билдиртир мен, мону» деп баар.

«Койгун — кортук, Өрге, Күске — ооржу хейлер,
Коллективте менден эки кым-даа чок» дээр.
Аңгы улус чемелээрде амырап каар,
Ажык, чаагай сеткили чок Морзук. иргин.

Калчан-Көк дег ындыг улус бисте-даа бар,
Кады чорааш төөреттирип алдың халак.

ЧИРИК ДУГЛААН ДАРГА

(Басня)

Арга-арыг кезиир туржук,
Адыг дарга ижээвишаан,
Ажылдаан бооп чирик дуглап,
Амдыгаа дээр олурбушаан.

Аайындан кым-даа эртпес.
Айтыц, сургап дужаап билир.
Оон эртсе кыжангылаар,
Оозундан кым-даа сестир.

Шагның негээн аайы-биле
Чаартынып ажылдаар дээр.
Хурал кылган санында-ла
Хувискаалчып алыр бис дээр.

Чангыс черде таптавышаан,
Чаа чүве кылбадыңар.
Ажылын кым угбас болдур,
Ам бо дораан хөөглээр мен дээр.

Ай, чыл түнүн үндүргенде
Ажыл-үлүүн күүсеткен дээш,
Арзылан, Пар, Дилги сугну
Аксындан чер дүжүрбес-даа.

Олар кажар, күштүг боорга,
Адыг бодун камгалааштыц,
Акша-шаңнал, белекти-даа
Ооргазынга чүктедин бээр.

Хаван, Морзук, Койгун сугну
Караа-биле хыйыртап көөр.
Кертик чүве теве дээнзиг,
Кемниг чүве олар-ла боор.

Кызыл күжүн үндүргеннер
Кыйбын орта чыдып калыр.
Халас кежик четтиргеннер
Караа шуут-ла көзүлбейн баар.

Арга-биле, меге-биле
Албан-дужаал чедип алгаш,
Аравыста чирик дуглаан
«Адыгларны» чок деп болбас.

Раиса ТАМБА-СУРУҢ

СЕТКИЛДИҢ ЧИНЧИЛЕРИ

Иелээ бис.
Ийи чүрек демниг согуу
Сөстөр чокка ужуралды
Сөглөп турлар.
Иелээ бис.
Уйгу өйү. Удуттунмас.
Ыржым бисти шуглавыткан,
Ыт-дааш чок олурдувус.
Иелээ бис.
Ийи тарай чоруптар бис.
Сөглеттинмээн бодалдарлыг
Сөөлгү дүн сагыштарда.

* * *

Сагыжымны алаактырып,
Сактышкындан ойлаксадым.
Бодалдарныц хайымындан
Бодум дезип ыраксадым.
Сактышкыннар сорунзазы
Салдыкпайн саймаарадыр.
Бодал чүгле сени бүргей
Боогдал чокка ээргинштелир.
Дүне када удуп чыда,
Дүжей бердим — база-ла сен...
Адар даным, далажывыт,
Аравысты чоокшулат...

* * *

Карак чажы. Эх, караам чажы.
Кайгамчыктыг арбын сен ийин.

Каткы-хөгден сыстып келир,
Қаражадан саарлып үнер.
Эх, карак чажы, караам чажы.
Элдептиг-ле ажыг сен ийини.
Хөөлбекчигеш болуйн дээнзиг,
Хөрөк-чүрээм ыстадыр сен.

* * *

Қарактарың шолбап оду
Қараңгыда чырыткым деп онзалаваайн.
Мөге чараш хөнү сының
Мөңге күчүм болу бээр деп сагыш салбаайн.

Ынакшылым илередип,
Ыры-шүлүүм бараалгадып, сөңневээйн.
Чайынналган хүлүмзүрүүң
Чалар от дег шонупту деп хөөретпээйн.

Ынчалзаяк, шынын сөглээйн:
Ындыг, чараш деңнээр сөстөр чарыгдаваайн.
Солаңгылыг ынакшылың
Сорунзазы күштүг болду —
ону миннийн.

Донгак ДАДАР-ООЛ

КҮС

Эзим-арга түлөп каапкан,
Эртен, кежээ хыраа дүшкен.
Чыварлыг кыш көрбөс куштар
Чылыг черже чана берген.

Шоорлуг хемнер улам сыыгап,
Сооксумаар хүннер келген.
Шала маажым ыржым үрөп,
Сарыг бүрү дагжавышаан.

Чыдынында тодуг инек
Чыргал тамчыын тыва берген
Таалаңчыг кегженгилээр,
Дакпыжадыр ышкыгылаар.

Күскү салгын үрүл-чайып,
Күзүрүмнер бөөлдегилээр,
Тодуг инек кулаан суйбап,
Доозунну көдүргүлээр.

* * *

Күзег черниц онуп калган элбек чечээ
Күскү хатка эстей берди. Көрүн ор мен.
Хөөкүй чечек өйү келгеш эстезе-даа,
Хөрзүнгө ооц үрезини тоглап калыр.

Хөртүктүг кыш соогу хадын эрте бээрге,
Хөглүг чазы хаяаланып чедип келдир.
Артын калган үрезиннер мандып өзүп,
Ава черниц арнын каастап айырацнаар.

Бодумнуц мээң салым-чолум аңаа дөмей.
Болчумча чок чылдар эртер, кырып каар мен
Акшып кырааш, кызыл-дустай берзимзе-даа,
Ажы-төлүм ажил-херээм салгап алыр.

Виктор ЧОПТУҢ-ООЛ

* * *

Аныяк аът,
Аралчаалаар Калчан-Шилгим,
Дынын бирде
Тыртырбайн аксымнай бээр.
Ээзи мээн
Эрезимни шылгаксаан дег,
Аткан ок дег,
Аадамнап ынай болур.
Карак одун
Кызацнады дывылааштын,
Қара баарым
Халаш кылдыр мөөп-даа кааптар.

Ынчалза-даа
Аалымче ужа-тура
Ыглап-сыктап,
Арай боорда калгып кээр мен.
Эртенинде
Эмдик-шилгим база катап
Эзертээштин
Эстецнедип ыңай боор мен.

Амыдырал
Кокпалары ээр, дагыр:
Аза бергеш,
Когурумга таварыштым.
Шуурганныг хат
Чула улдап, оруум хөмгөн.
Чөгөл төнүп,
Сөөлгү шагым манагзындым...

Ынчалза-даа
Ынаныштыг чаңгыс хөлгөм —
Оглаа аъдым
Орангылап челип келгеш,
Чанымга кээп,
Чаагымны чылгай берди.
Ыдык челден
Ыяк кылдыр туттунуптум.

Киштей каапкаш,
Күжүр Шилгим дүмбей өттүр
Хииктелдир
Хүнче уткуй халдып үндү.
Чалбак шынаа,
Дазыр шөлдер, арттар ажыр
Чалгынныг дег
Дай-ла Шилгим ужугуп ор.

Ынчалза-даа...
Ээ богда! Эндевес мен,
Ында-хаая
Ээр, дагыр кокпаларга
Аныяк аът
Аралчаалаар Калчан-Шилгим
Дынын бирде
Тыртырбайн ыңай болур...

Деспил-оол САНЧЫ

ХЕРЭЭЖЕН БООП ЧАЯАТТЫНГАН БООРУМГАЙ

Баштактаныг

Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен бооп чаяаттыгган турган болза:
Каас-чараш хептер кедип,
Қара чажым чазай дырап, өрүп алган,
Хүрең кызыл шырайымда
Хүлүмзүрүүм чайгы хүн дег чайынналып,
Кудумчуда оолдарның
Куюм чүрээн доюлдуруп чорбас мен бе!

Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен бооп чаяаттыгган турган болза:
Ашаам кужүр чассыдымдан
Артында-ла аныаксыым улам дендээн,
Он сес харлыг кыстар ышкаш
Оюн-тоглаа, танцы-самдан чыда калбас,
Чайык-кудук каткы-хөглүг,
Чазык чаңныг кадай-кыс бооп чорбас мен бе!

Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен бооп чаяаттыгган турган болза:
Келир үе, чуртталганың
Кежик-чолу — ажы-төлүм бажың сыңмас,
Күдээлерге, кеннээттерге
Хүндүледип, шайын ижип, чыргап орап
«Маадыр ие» орден кадаан
Маңнай-чолдуг кырган-ава орбас мен бе!

Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен бооп чаяаттынмаан турган болгаш
Кадайымның холун сунган
Қаш янзы айтышкынын ыяп кылыр,
Артык сөс-даа каржып орбас,
Айбылаарга «чажам» дивес, шошкуп турар
Херээжен чон хомудатпас,
Кээргенчиг, кем чок болган бүдүжүм-дүр.

Андрей ОБЛОГ

* * *

Уттуру чок кижилернин бирээзи мен..
Уйгу чок дүн. Лаам үзү чоржаярган.
Удавас ам куштар эдип, чырып келир.
Ээтпек ай көрүшкүже байырлыг деп,
Ээрем дег көзенээмче харап туру.

Болган-болбаан бистин-биле артып калыр.
Поезд даажы дыңналбастап, талыя бээр..
Чарлып тура ыржым биле ыт ийн
Чалгыг биле чалбыш ышкаш
ошкакжыптар.

«Каашпас дээним ырай берди,
канчаайн ам?» — деп
Кара даңда сылдыстардан айтырган мен.
Бүлээн салгын мени шоодуп каттырыпкаш,
Бүрүлерни шылырадып
ыңай болду...

* * *

Дүлей шыпшын, сылдыс-шолбан..
Дүнекинин сериин шыгы.
Кударанчыг сонгавыста
Кулуксаан ай имистелди.
Каразыңны артырып кааш,
Хая көрбейн чоруй бардын.
Орук-суурга ону бодап,
Омак эвес чору боор сен.
Сырын-хаттын
ыры-шоору,
Сылдыстарнын
оду-чыры
Ынакшылдың чажыдын мээ
Ыржым дүне айтып берди —
Өөрүшкүнүн, өлчей-чолдун
Өндүр-чаагай чажыдын аан.

※

ДӨРТ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕН ТӨРҮТТҮНГЕН БИЖИК

ТАРН-ның 1925 чылда болуп эрткен IV Улуг хуралы тыва национал бижикти чогаадыр, ону орус үжүктүн графиказынга үндөзилээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Тыва бижиктин баштайгы төлевилелин 1926 чылда кылып дооскан, ынчангаш ТАРН ТК-ның Политбюрозу «тыва национал бижиктин алфавидин чогааткан төлевилелди бадылаар» дугайында шиитпирни ол чылдың август 30-де болган хуралынга хүлээп алган.

1927 чылда ССРЭ-нің улустарының төп ном үндүрер чери «Тыва» деп үжүглелди (уругларның эң баштап үжүккө өөренир дептерин) парлап үндүрген. ССРЭ-нің Төп Күүсекчи комитетиниң ном фабриказы 4000 экземпляр тиражтыг парлаан номнуң эге арнында «тэндири өндүргэн Брюханов (Сотпа), Бузыкаев» деп авторларын айыткан.

Х. С. Алдын-оолдун тыва дылдың методиказының дугайында шинчилел ажылында айтып турарын езугаар алырга «Тыва» деп үжүглелдин авторларының бирээзи Сотпа дээрге алыс угу тыва кижжи бооп турар. Ону бичизинде-ле бай садыгжы Брюхановка азырандыга берипкен, ол садыгжының өг-бүлезинге өскөн, орус дылга болгаш бижикке шору билиглиг кижжи чораан. Оон-биле кады үжүглел тургускан Бузыкаев дээрге, ол үеде чазактың албан черлериниң бирээзиниң хелемечизи Роман Тимофеевич Бузыкаев-дыр, ол — алыс шаанда Алтай крайга чурттап чораан, революция мурнунда-ла Тывага көжүп келгилээн алышкыларның бирээзи болур кижжи.

«Тыва» деп үжүглелдин сөөлгү арыннарының бирээзинде алфавитти болгаш 10-га чедир саннар чурагайларын «Тыва үзүктер» деп эге-биле кикрген (1930 ч. үнген үжүглелде ол сөс база-ла үзүк кылдыр бижиттинген):

Аа Бб Вв Гг Дд Её Жж Зз Ии Кк Лл

Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Хх Чч Шш

Быы Ээ Яя Нн (үстүнде кудуруктуг н), Жж Оо Уу (бо үш үжүктүн үстүнде... демдск салган — дж, ө, ү кылдыр адаттынар) Йй
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Мында амгы тыва алфавит-биле деңнээрге Е, Ф, Ц, Щ, ь, ь, Ю деп үжүктер чок бооп турар.

Бо үжүглелди 1927—1929 чылдарда школаларга болгаш бижик белгүм-

неринге ажыглап турган. Ол дугайын чогаалчы Л. Б. Чадамба бодунун сактышкынынга мынча дээн: «1929 чылдың күзүнүдө Тожунуң Чекселигге (амгы Доора-Хемге) эң баштайгы школа ажыттынган. Ооң бир дугаар өөр-пикчилери—25 кижини Алексей Степанович Спириң башкы өөредип турган. Бис аңаа орус үжүктүг тыва бижикти номчуур, бжибир кылдыр өөрсенип... билип алган чылывыс ол...».

Ийи-үш чыл дургузунда ажыглаттынза-даа, ТАР-ның удуртукчулары орус үжүктүг тыва бижикти холуп каапкаш, латинчиткен чаа тюрк алфавитке үндөзилээш, национал бижикти чогаадыр деп шийтпирни хүлээп алган. Ооң чылдагааннары янзы-бүрү турган болбайн аан. Ынчалза-даа, 1926 чылда Баку хоорайга болуп эрткен Бирги Тюркология съездизи ынчаарда чүгле азербайджан дылга ажыглап турган чаа тюрк алфавитти ССРЭ-ниң оон-даа өске тюрк дылдыг улустарының бижиктерин чогаадырынга кол өзек болду-рар дугайында шийтпир хүлээп алганын оваарып көрбөс аргажок.

Чаа тюрк алфавит-биле бижик чогаадыр даалганы Чадаана хүрээзиниң ламалары Лопсан-Чинмит биле Севээнге берген дугайын К. Т. Аракчаа «Шын» солунга тодаргай бижээн. Ооң-биле чергелештир «1928 чылда көскү совет эртемденнер Е. Д. Поливанов биле Н. Н. Поппе тыва алфавиттиң төлө-вилелин чогааткан», ону чаңгыс аай чаа тюрк алфавитке үндөзилээн дээрзин М. И. Исаева «ССРЭ-де дыл тургузуушкуну» деп монографиязынга демдө-лээни база айтыр керек.¹

Тыва бижиктиң ол чогаадыкчылары Москва болгаш Ленинградтың эртемденнери болган. Н. Н. Поппе — ынчаарда Ленинградка турган ССРЭ-ниң Эртемденнер Академиязының төлөөлекчизи, Е. Д. Поливанов — Национал бөлгаш колониал айтырыгылары шинчилээр эртем-шинчилел каттыжыышкыны-ның удуртукчуларының бирээзи, КУТВ-туң башкызы. Олар кайызы-даа Гер-цен аттыг башкы институтунуң (Ленинград) болгаш КУТВ-туң (Москва) сургуулдары-биле дорт харылзаалыг турган. 1919 чылдан бээр Петроград, Ортаакы Азия (Ташкент) университеттериниң профессору Евгений Дмитри-вич Поливанов япон, кыдат, узбек, дунган дылдар болгаш чөөн чүк ли-тератураларының шүлүк тургузуунуң талазы-биле кол ажылдарны бижээн. Н. Н. Поппе — ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының тюрк дылдар кабинетинге ажылдап чораан, 1939 чылда Францияже эртем командировказынга чоруп турда, эгелсй берген делегсийниң ийиги дайыны ооң чанар оруун үзе кирип-кениниң чылдагаанындан чуртунче эеп келбейн барган. Сөөлгү чылдарда АКШ-та чурттап турар, аңаа парлаан тыва дылдың үжүглелин чогаадып үндүреринге киришкен. Ол ийи эртемденнерниң кайызы-даа 20 чылдарның төнчүзүндө ССРЭ-ниң улустарының бижиктерин чогаадыр азы араб алфавит-тен чаа тюрк үжүкчө оларны шилчидер ажылды ушкарып-башкарып турган-нар.

¹ Б. И. Татаринцев. К вопросу о так называемом «заимствовании». Улуг-Хем, № 26, ар. 162. Бо чүүлде чамдык чижектерни ол ажылдан алган.

Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавиди 1929 чылда «Чөөн чүктүп культуразы болгаш бижии» деп Баку хоорайга үнгөн номга кирген оон «Алфавит дугайында айтырыгга холбаштыр таңды-тыва дылдың фонетиказының талазы-биле демдеглелдеринге» парлаттынган. Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавидиң даалга берген ТАР-ның чазза бодамчалыг эки кылдынган болгаш тыва дылдың онзагай чүүлдерин езулуг барымдаалаан бижик-тир деп санаан.

Ындыг турбуже, 1929 чылдың февраль 3-те ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралына Лопсан-Чинмиттиң чогааткан төлевилелин тыва бижиктиң үндезини кылдыр хүлээп алган. Н. Н. Поппениң төлевилелинден ойталаваан хиреде-ле «ССРЭ-ниң тюрк улустарында доктаадып киирген, латинчиткен чаа тюрк алфавитке үндезилеттинер ужурлуг тыва бижикти чогаадыр херекке дуза көргүзөрин ВКП(б) ТК-дан дилээрин ТАРН ТК-га дагзыр...» дугайында доктаалды ТАРН VIII Улуг хуралы (1929 ч.) хүлээп алган. «Дыл талазы-биле айтырыгларны шийтпирлеп кириптер хире кандыг-даа күш Тывада чок бооп турарын» база-ла ында айыткан.

1929 чылда Тывага аңгы демисели күштелип, барыын удуртулганы чазак, намның ажылындан халаар болгаш феодалдарның, байларның, хүрээниң дээди ламаларының хөрөңгизин хавырар, оларның политиктиг, эргезин казыр дугайында дүшкүүлүг месилдежишкинснерни аревэчилер эгслээн, кедергей чөөн үзелдиг намчылар оңу изини-биле деткээн дээрзин төөгүдөн билир бис. Ол үениң политиктиг байдалының мындыг эргилдезиниң чылдагаанындан тыва национал бижиктиң үш янзы төлевилелдериниң кайызы-даа амыдыралга ажыглаттынмайн барганын билип алыры берге эвес бооп турар.

1929 чылды сөөлзүредир киирген ТАРН ТК-ның дилээн езугаар совет эртемденнер тыва бижиктиң төлевилелин 1930 чылдың апрельде колдуунда дооскан. Ол төлевилелди болгаш оңу барымдаалап парлаан үжүглелди КУТВ-туң ректорунуң оралакчызы, төөгүчү Л. Д. Покровский баштаан Национал болгаш колониал айтырыглары шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязының экспедициязының кежигүннери 1930 чылдың июньда Кызылга чедирип келген. Тыва национал бижиктиң төлевилелиниң дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң болгаш ТАР Сайыттар чөвүлелиниң каттышкан хуралына чугаалажып көргөш, ол-ла чылдың июнь 28-те тыва бижикти күштүг болдуруп бадылаан.

Тыва бижикти чогаадырынга С. Е. Малов, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, А. Н. Сухотин, Н. Ф. Яковлев, А. А. Пальмбах, К. А. Алевердоз болгаш өске-даа эртемденнер киришкен. Латинчиткен чаа тюрк алфавитке үндезилээш, Тываның чаа национал бижиин чогаадырынга ССРЭ-ниң Эртемденнер Академиязы, Национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязы кончуг улуг дузалаан дээрзин «Тыва үжүктүң дүрүмүнүң» (1933 ч.) үшкү үндүрүлгезиниң эге чүүлүнге ТАР-нын Эртем комитетиниң даргазы С. К. Тока, Күрбижик комиссиязының даргазы О. Ч. Данчай демдеглээн.

Тываның национал бижиниң чогаадыр херекке 1889 чылда Танды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның девискээринге шинчилел ажылы кылып чораан хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң 1898—1903 чылдарда парлаттыгынган «Тюрк дазылдыг өске дылдарга ооң кол-кол төрелдешкек хамаарылгазын айытпышаан, урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези» деп кедилг улуг ажылының үнелеп четпес ужур-дузалыг болганын маңаа база айтыр херек. Н. Ф. Катановтуң бо ажылында болгаш И. Н. Поппениң үстүндө айыткан чүүлүндө кирген чижектерни А. А. Пальмбах бодунуң кандидат диссертациязынга (1940 ч.) узадыр база өк-биле адаар үннерлиг өстөрүни канчаар бижириң тайылбырларынга ажыглааны таварылга эвес болур ужурлуг.

«Революстуг культураны улам-на сайзырадып, ону ССРЭ-ниң арат чоннарының социалистиг культуразынга чоокшуладып, Тываның бижин болгаш литературлуг дыл-домаан чаа бедик чадага көдүрүп, ажылчы чоннарны марксизм-ленинизмниң билин-биле эки чепсеглээриниң сорулгазы-биле Тываның бижин латин үжүктен орус үжүкке шилчидип кирир» деп, 1941 чылда болган ТАРН XII Улуг хуралы шийтирилээн. Ол-ла чылын А. А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле С. С. Лопсан, А. М. Чымба, Л. Б. Чадамба, А. М. Белек-Баир, М. Д. Биче-оол, А. Ч. Кызыл-оол орус үжүкке үндөзилээн тыва национал бижиктиң дүрүмүнүң төлөвилелин чогааткаш, парлап үндүргөн.

1944 чылдың май 1-ден эгелээш, Тываның бүгү албан черлери, школа, өөредилге черлери орус үжүкке үндөзилээн бижикти бүрүн ажыглап эгелээн.

Чыртакай БИЧЕ-ООЛ

КИЖИ, БАШКЫ, ЭРТЕМДЕН

Мээң уругларым ачазы — Монгуш Допчунович Биче-оол бодунуң өскөн-төрөөн черин, өскүс-чавыс мунгаралын болгаш түрөп өскөн чалыы назынын база эртем-билиг чедип алыр дээш, кызып-кылайып чораанын бо-ла сактып, эпти-ле менээ чугаалай бээр кижин. Ооң ол сактыышкыннарының чамдык үзүндүлерин силерге бараалгаттым.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Бистиң чурттап-ла чораан черивис Сесеге сынының Адар-Төш артының баары, Ак-Хем уну. Мен билип-ле кээримге, авам чок, даады ачамдан чыда калбас, үнерге үне, кирерге кирир эдерер чораан мен. Ававыс чок апарган соонда, иениң хүлээлгезин күүседип, ажы-төлүн ачавыс азырап чораан. Ооң саан-савазын улуг уруглары саар, оолдары от-көзүн, мал-маганын карактаар,

ачавыс оларны уштап-баштап чораан. Мен оларнын эң бичнизи болгаш, чамдыкта ачам орайга чедир келбейн баарга, ону ма-нап шаг-ла боор мен. Билип-ле кээримге, угбаларым болгаш акыларым өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг тус-тузунда чурттап, ачам-биле кады кожа чоруур улус болган. Ол чернин улузу ачамны Допчун дээр, чамдык улус ачамны ойзуп, Негей-Сал ашак дээр чүве. Ачам ол шолазын шуут атсына берген.

Мен ачамны кончуг эки билир мен: чокпак ак-салдыг, ба-жының дүгү агара берген, караа шаңгыр, улуг кырлаң думчук-туг, ортумак сынныг, үргүлчү-ле хөрөктээштиг чоруур. Баглааш, өртегден мунар малын черле салбас, эртен-кежээ суггарып, со-луй өртеп турар кижн. Аңнаарда бслен болзун дээш ындыг боор он.

«Бүүрек шиштээр бүр ыяштан, баар шиштээр пар ыяштан эккел, оглум» дээш, мени суйбап эргеледип оар кижн.

Ачам бир-ле аңнап чоруур дей бээрге, үнерге үндүр эдерип, кирерге киир эдерип тургаш:— Ам-на мени эдертип ап көр, ачай. Улгады берген кижн-дир мен — дидим.

— Че, харын ындыг-дыр, белеткенип ал, кады чоруур бис. Акыңның боозун дилеп ал — дээрге, мээң амыраарымны чүү дээр. Оон ушкашкаш чорупкан бис.

Оон бээр ачам-биле кады аңнап өөрени берген мен. Күзүн дииннеп, хар чааптарга, ис истеп — өлүрбес-ле чүвем чок. Ачам мени: «Эр хей» деп үргүлчү мактаар чүве.

Бир-ле күзүн ачам дииннеп чорааш, аарый берген. Чедип кээрге: «Чүнү-ле кылып берзимзе, сегий бээр ирги» деп бодааш, сагыш човап, ажаап турбужемге улаштыр аарааш, үр-даа бол-байн, ачам чок апарган. Ол-ла хүнден эгелээш, өөвүс ээнзирей берген. Кежээлерде чүгле чула тудуп турган бис. «Чүге-ле чула тудуп турар чүвөл?» деп улуг угбамдан айтыраарымга: «Ынча дивес чоор, ачавыс бурган ораныңга чедерде орук аразы чырык, бак-сок чүвелер саат-доктар болбазын дээш, чула тудуп, тей-лээр ужурү ындыг, оглум» диди.

Ачамны чоктааш, дыка-ла муңгарап турган мен. Угбаларым чем кылып алгаш, кыйгырарга, чем-даа чиир хөңнүм чок. Бис-тин ыдывыс сыыгайнып-сыыгайнып, өг эжиинге олура удуй бээр. Оон тура халааш, баглааш чаныңга чеде бергеш, чыт тыртып, ыңай-бээр, кылаштааш, өг чаныңга чыдып алыр. Чугаа билир болза, ыдым-биле та чүнү чугаалажыр ийик бис: Ол база ачам-ны чоктап турары ол боор дээш, дыка-ла кээргээр мен.

Акыларым, угбаларым аразыңга ынчап-мынчап чорааш, ачамны сактырым узамдыга берген. Ыдымны эдертип алгаш,

торлаа дузактап, чамдыкта ачамның малын мунгаш, Адар-Төшче аңнап үнгүлээш, колдуунда-ла куруг келир мен.

Күзүн улус динцнээрге, кады чоруткаш, элээн олчалыг келген мен. Ачам орган болза, «Эр хей» дээр кижн болгай, ындыг кижн ам кайда боор. Ол кышты кыштады аалдарның шай-таакпызын үспедим. Дузак салып, кырза, ас, торлаа, дилги-даа өлүрүп турдум.

Бир чыл эрте бергенде, динцнээр ашактар эдерип чоруур дээш, боо-хөөм аштап, ок-чемзээм белеткенип турумда, аалга Семис-Чагырыкчы чедип келгеш:— Сени мен дыннаарымга, боо сгу халас ытпас дээр, шын бе, оол?— дээш менче көрдү.— Чок, чаа-ла динцнээр деп белеткенип тур мен. Чамдыкта койгун, торлаа дөнгүп өлүрүп каар-ла ийик мен — дидим. Акым оргаш:— «Таварылга бооп адып эккээр кижн, динцнеп кайын шыдаар, бичин кижн»— диди. Семис-чагырыкчы:— Мен хамык чүвени дөгерип берейн. Меңээ динцнеп эккеп бер» диди.

Акым тыртылып турда-ла, чагырыкчы-биле чөпшээрешкеш, динцнеп чорупкан мен. Беш-алды хондур чоруп кээримге, чаңгыс-даа динц көзүлбеди. Чартык ай чедип чорааш, өөрүм-биле кады чанып келдим. Мүн-не алды динц, бир элик, бир кара-куш, ас өлүрүп алган мен.

Улуг кижн эндевес чүвени уруг-дарыг эскербес дээрзин, сөөлүнде, часкаар апарганда билген мен. Ынчан: «Боо-монгу чүктеп, аът-хөл мунуп алгаш, халас аъш-чем чип, чартык ай хире чер кезип, тояп чорааш келген. Ол чоруунуң өрезин төлөп, чылгычылазын дидир» деп, Семис-Чагырыкчы элчи ыткан болду. «Ол кончуг кижиниң холунга бо багай оол ынчап кире бээри ол-дур. Ону хинчектээри ол-дур» деп, угбаларым болгаш акыларым сагыш човап аажоқтар.

Мен оон эгелээш, Семис-Чагырыкчыга чылгычылай бердим. Хөлечиктиң човулаңын чогаалчылар хөлүн часпайн бижип каанын билир силер. Ынчангаш ону катаптавас мен.

АРАТТАРНЫҢ АЖЫ-ТӨЛҮН ӨӨРЕДИР

Улустуң чугаа-домаандан: «Байларның, дүжүметтернин эрге-шөлээзин казыр, лама-хамнарга чүдүвес, байларга хөлечиктеп ажилдавас...» суг-суг дээш, бистин дыннавас-ла чүвевис чок апарган. «Хем-Белдиринде чаа Чазак тургустунган, ол чазак ядыыларны камгалаар чүве-дир»— деп-даа турар. Ону угбамга чугаалаарывыска:— «Хей чүве чугаалашпас чоор, бичин улус» дээш, ооң коргары кончуг.

Бир-ле чайын, шала күскээр чүве, Хем-Белдиринче өөренип чоруур сургуулдар чыып турар деп дыннааш, угбамга чугаалаа-

рымга:— Ырак-узак черже канчап баар» дээш уг-даа чок. Кады чоруксап турар эжим Даваа-биле иелээ бүдүү чугаалашкаш, Чадаанаже дургуннапкан бис. Кожуун төвү Чадаанага кээривиске, Хем-Белдиринче өөренир дээн оолдарга кадып каан.

Сургуулдар чыып чораан кижичи келгеш:— Бо кожуундан кижичи саны четчи берген-дир. Ам чоруур бис, ынай-бээр чоруй барбайн, мени маңаа манаар силер— дээш бир-ле черже чорупту. Удаваанда машина деп чүве эккелгеш:— Олурунар, оолдар — диди.

Адар-Төштү ажыр, Ак-Хемни куду бадып чыдырвыыста, аалдарывыыстың турлаан көрүп чор мен — чүгле шокараңнаар. Хараганнар ана караннадыр шуужуп эртип-ле турар. Удаваанда Чаа-Хөл аксынче кирип келдивис. Оолдар:— Ам Шагаан-Арыгны эрткеш, Хем-Белдиринче хаптар бис — дижил, машинаны магадап, чүгүрүк аътка дөмейлеп, хөөрежил чорлар.

«Хем-Белдиринде чедип келгенивис бо» дээн соонда, чолаачы хавакты куду баткаш, бичии кара суг чанынга дүшкеш, чунуп, серииттенип тур. Ол аразында чолаачыны топтап көрдүм: «чолдаксымаар, мага боду тырын, арны бичии шокарзымаар, идик-хевинин бодунга таарышканы кончуг. Машинага база өөренип алган, кончуг-ла кижичи-дир» деп, ол эрни магадаанымны чүү дээр.

Бисти уткуп келген кижичи:— Экии, эштер!— деп менилешкеш:— Бо турган бажыңга чурттаар силер, аъш-чемни амдызында бодунар бодап көрүнер, бо талазы-биле арай саадап турар чүве — диди.

Айтып берген бажыңга кирип келгеш: «Мындыг чаагай магалыг бажыңны канчап кылып каар чоор» деп иштимде бодап тур мен. Мунгаштай даарааш, иштинде саваң дыгып каан шоодайлар кырыңга идик-хевивис-биле удуп хондувус.

Эртинде эжим Даваа-биле кады үнүп келгеш, бөле салып каан ыяш кырыңга олуру бис. Ийи орус кижичи чедип келгеш, ыяштарны эптей салгаш, хирээлей берди. Ыяштар ол-бо борбанаш, орта-ла хирээлеттинмейн-дир. Даваа тура халааш, кырыңга олуруп ал-ла, мени база: «олуруп ал» деп имней-дир. Дыка-ла хөй чудук хирээледилер. Оларның ажилдаарын магадап, дыка-ла шыырак улус-тур деп бодап ор мен. Оон демги ийи кижичи биске бир-ле чүве чугаалааш, чоруй баарды. Билир эвес. Көрүп олуруп кагдывыс. Удаткан чок оларның бирээзи биске хлеб эккеп берди. «Халас чем чиир эвес» дишкеш, оларга кежээге дээр дузалаштывыс.

Удаткан чок кожууннардан сургуулдар колдуунда чедип келген. Алды ай хуусаалыг Нам сургуулу ажиттыңган. Өөренир

чүвези моол бижик, сан болгаш агар политик дээр эртемнер турган. Санныг хонук удаар эвес, алды ай билдиртпейн эрте берген. Шылгалда эгелээн, бистер шуптувус кижиг бүрүзү шээжилеп белеткенип турган бис. Ол аразында бир эживис оол келгеш:— «Шылгалдага эки болган улусту Орус чуртунче өөредип чорудар деп дыннадым, оолдар»— деп бо. Ону дыннааш, мен база чораан болзумза деп, дыка-ла кызып, шээжилеп, номчуп тур мен. Шылгалда соонда Ленинградка барып өөренир силер деп биске дышнаткан.

1926 чылдын чайы. Бир-ле аяс эртен Улуг-Хемни куду салдап бадыпкан бис. Бистерниң аравыста албан-дужаалдыг, сайыт, дарга-даа кижилер бар. Чогум оларның кайнаар, кандыг албан-ажыл ужурунда аян-чорук кылып бар чыдарын кижиг билир эвес. Оларның чүгле идик-хевин магадап көргөш, бо-даа дарга, сайыт улус-тур дээрден башка, Улуг-Хемни куду салдап чоруурга, солун-даа, коргунчуг-даа. Улуг-улуг чалгыларга таваржырга суг коргунчуун, сүртенчин кандыг дээр!

РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ КАВАЙЫНДА

Дыка-ла үр чорааш, Ленинградка чедип келген бис. Орукка чорааш, кайгап магадап чораан хоорайларывыс ында-ла каар, дыка улуг хоорай болду. Өөредилге эгелээр мурнуу чарыында, бисти ынай-бээр эдертип чоруп турду: хаанның кышкы ордузу, кино, театр, музей дээш көргүспес-ле чүвези чок.

Күскээр бисти Детское село суурга аппарып каан. Хар чыгыже анаа турдувус. Бир-ле хүн биске чадаг-шанактар эккеп берген. Дыка-ла амырап чунгулап эгеледивис. Сөөлүндө бодап чоруурумга, кудумчуга ойнап тургаш, ол амгы Пушкин хоорайның орус оолдары-биле аралажып, орус дылга өөренин дээни ол болган.

Кичээлдер эгелээн. Бо өөредилге черинде кандыг улус чок дээр: тыва, моол, таджик дээш кижиг санап четпес. Бир дугаар кичэл орус дыл болду, черле ынчаш үргүлчү орус дыл кичээлин колдадып турган. Орус үжүктү танып, «сен, мен» деп чугаалажып тургаш, кышкы дыштанылгага чедир шору апарган бис, чайгы дыштанылгада бистерни Ортаа Азияже чорудупкан. Узбекистанга баргаш, хөвөң ажаап, ол улустуң амыдырал-чуртталгазы, ажил-агыый-биле таныжып турган бис. Узбектернин чугаа-домаа биске дөмей боорга, ону кончуг сонуургап, улус-биле чугаалажып турган мен. Оон Самарканд облазынга бардывыс. Анаа база-ла хөвөң ажаажып ажилдап турдувус. Ол черниң кат-чимизи дээрге, ана төктүп чыдар, изиг деп чүвезин канчаар,

кижиниң суксаары-ла дыка чораан. Ай хире ажылдап тургаш, хенертен аарый берген мен. Миннип кээримге, эмчиде чыдыр мен. Чанымда ак халаттыг, узун-на кижиге тур, ол кижиге менден:—Кажан аараан сен, кайын келдин?—деп, моолдап айтыра-дыр. Мен база-ла арай боорда моолдап бакка-сокка харылааш, кайда чыдарымны айтырдым. «Ленинградта эмнелгеде. Өөрүң ийи хонук бурунгаар эккелген. Ам эмнеп тур бис, ажыр-бас сегий бээр сен»—дээш, эм сыкырткаш, бир борбак сарыг эм берди. Ол-ла хүнден эгелеп, сегип эгеледим.

Мени эмнеп турган эмчи Тываның агаар-бойдузун айтыргылаар болду. Хүн үнгөн тудум сегип чыттым. Эжим Туваа-Хөө үргүлчү кээр, өөрөнгөн кичээлин айтып бээр, өөрөдилге номнарын, саазын, карандашты эккеп бээр турду. Сөөлүндө кээп кады ажылдап, үргүлчү эдержип чордувус.

Орус дылга ам-даа хирелиивистин чижээ болур бир-ле кичээлди сактып кээр мен.

Башкы: «Улуг-хүнде каяа чордун?» деп, айтырыг салган. Ооң харызынга бир оол:

— Воскресенье я был зоопарк — деп мындыг.

— Что ты видел в зоопарке?—деп, башкы улаштыр айтырган.

— Зоопарк я видел...—дээш күжүр тула берген, ында шимпанзе, макака аймаан сонуургааны ол ыйнаан, бажын дырбааш:—я видел... ыяш бажында кижиге бүрүс... сарбашкын!—дей-дир. Бистер чир-шоң дүшкөн бис.

Ол кичээлге баш таарар черге («парикмахерская земля»), чунар-бажынга («дом мойки»), ном садынга («книжный торгов») чорааннар бар болган. Сөөлзүредир шору орустаар апаргаш, оларны кочу-тоогу (анекдот) кылдыр улам сайзырадыптар чеченнер бистин аравыстан тывылган.

Сөс билбес болза, кандыг-даа эртемни өөрөнип алыры берге, согур-биле дөмей-дир деп билгеш, орус дылды кызып өөрөнип турдум. Солун-сеткүүл номчуп, адаары берге сөстөрү катап-катап номчуп, домактарны шээжилеп-даа турдум. Орус дыл башкызы бижириң кончуг чараш-тыр деп үргүлчү мактаарын ам-даа утпас мен.

Бисте кандыг национал кижилер чок дээр. Олар кежээлерде танцылаар, ырлаар, боттарының янзы-бүрү оюннарын көргүзөр. Грузин оол үргүлчү кавказ танцы — лезгинка тевер, мен оон оозун өттүнүп өөрөнип алган мен.

Дараазында чылын бисти Кара-Далайже дыштандырып чоруткан. Кара-Далайга эштип, элезинге дөгеленип турарга, экин чүү дээр! Мээң кадыкшыл байдалым дыка-ла экижээн.

Хостуг үелеривисте ол черниц улузунга дузалажып, ногаа ажаап, кат-чимис чыгжып турган бис. Ынчан кады чораан өөрүм Туваа-Хөө, Лонсаң-Кенден, Артас, Даваа, Мандараа, Пюрбю, Лама-Сүрүн, Обус, Очурбанак, Алдын-Херел, Толгар-оол, Апый, Калгажык, Канчыыр-оол болгаш оон-даа өскелер барын сактыр-дыр мен.

Бистер хол, бут бөмбүү ойнап, кежээлерде янзы-бүрү концерттер көрүп, кино-театрларга барып турган бис. Бодум шыдыраа билбес-даа бол, ону ойнаан улусту көрүп олурар мен. Ынчап чоруй, шуут салып эгелей бердим. Оон бээр-ле шыдыраага сонуургалым улгаткан. Шыдыраа-даа кончуг-ла солун оюн бо!

ЧЕРИМ-ЧУРТУМ САГЫШКА КИРИП КЭЭР

Аалымдан дургуннап чоруткан хевээр чанмаан мен. Ада-нем чок, өскүс болгаш ындыг кижини ийик мен бе, чаныксава-даа турдум. Ындыг-даа болза кижини чурту кончуг чүве, бо-ла сагыш-сеткилге кирип кээр. Чамдыкта дөстүнмейн, сарынналып ырлай-даа бээр мен.

Эзир-куш дег Кара-ла-Дайнын
Эстедип-ле органын көр.
Эзим адаа Ак-ла-Хемнин
Эстеп, хадып чытканын көр.

Хартыга дег Кара-ла-Дайнын
Карбандырыл органын көр.
Хараганныг Ак-ла-Хемнин
Хадымырлап чытканын көр.

Дораан-на Ак-Хем, Адар-Төш каракка көстүп, ол ынчаар турар аалдар ында-мында турган ышкаш кынны бээр. Шынап-ла чаныксай берген мен. Чайгы дыштанылгамда өөрүм-биле ам-на Тываже хаптым.

Кызылга чедип кээривиске, ээн турган черлерде бажынар турупкан, садыг-магазин, кино, театр, клуб, танчылаар шөл суг дээш дыка-ла барган болду. Оон чүү боор, Ак-Хемим кайы сен дээш, машинага олурупкаш угбам сугже ыдып-ла баттым. Угбам күжүр шай хайындырып, аыш-чем кылып олура, ыгламзырай чоруй:— Кончуг-ла сен аа, Биче-оол, куш теп аппарат чүве ышкаш, хенертен чиде бээр. Арган деп чүвенни, аарып чыттың бе?»— деп айтыра-дыр: «Мен бичин-ле болза, кызыл дустай бер частым, дыка-ла аарып турдум, харын-даа эмчилер сегидип кагды» дидим. «Улгады берген кижини ындыг багай чүве чугаа-

лавас чоор, кызыл дустан деп чүнүл, ол болза бурган оранынче чоруурун ынча дээр чүве» дээш, угбам тейлей берди.

Аалга каш хонук дыштанып, ачам-биле кады аңнап чораан черивиске-даа чордум.

БАЗА КАТАП ЛЕНИНГРАД

Бистин чайгы дыштанылгавыс төнгөн. Ленинградче чоруур үевис чедип келген. Албан черлери бистерге акша-мөңгүн берип, элээн дузалады. Ленинградче чорупкан бис. Мооң мурнунда чораанывыска дөмейлээр ужур чок, боттарывыс орук башкарлып, улус-биле орустажып чугаалажып, солун-сеткүүл номчуп, кайыдаа станцияга дүжери билип, аъш-чем садып чип, хап ор бис. Мооң мурнунда чүглс вагон соңгаларындан бакылаар чүвеле болгай. Тыва биле Ленинград аразының ыраан чүү дээр — чартык ай эрте бээр. Орук ара чоруп ора, аалдарывыска чүнү-чүнү кылып турганывысты чугаалажып чор бис. Кайда-даа улустун чугаазы хурал-суглаа, үжүк-бижик, уруг-дарыг өөредир, школа дээш, черле чугаалашпас-ла чүвези чок. Мурнунда ындыг эвес, байлардан коргар, оларга хөделдеп хөлечиктээр. Чаа амыдыралче чоннуң дүрген киргени кончуг илден-дир деп амырап, чугаалажып чор бис.

Бо-ла болгай Ленинград. Ам бистерден негелде улгаткан. Боттарывыс база аныяк кижилер кылдыр өзүп, ооң-биле кады шору культурлуг аажы-чаңныг, эртем-билиггиг, медреселдиг болу берген бис. Орустап бижип, чугаалажып-даа, янзы-бүрү эртемнерге өске кижиниң дузасы чокка билиглерин чедип ап турарывысты башкылар мактап турар апарган. Бот-боттарывыска үргүлчү дузалажып турар бис. Кым кандыг эртемге бергедеп турарыл, ол кижээ албан дузалажыр бис. Ол мырыңай шуут чаңчыл апарган. Бистерни удуртуп баштап чоруур кижини Алдын-Херел чүве. Ооң таарыштырары черле кончуг, ынчангаш оон аайындан эртпес бис.

Псковтуң Великие Луки деп черинге чайын дыштанып, ажилдап турган бис. Эки-ле чер чүве. Оон чедип кээривиске, бир каш кижини Москвада КУТВ-че өөредип чорудар болган. Оларның аразында эжим Туваа-Хөө биле мен база бар мен, арай-ла хомудаксап чоруттум. Ол-ла хевээр Ленинград хоорайга четпээн мен ийин, бодумга бодум дыка-ла хомудаар мен.

1933 чылдың 11 айда Москвага чедип кээривиске, Тывадан чаа келген улус сөс билбес бергедеп турар-дыр дээш, хелемечиледип каан. Ук өөредилге чериниң сөөлгү дөрткү курузунга база өөренип турдувус. 4-кү курсту дооскаш, 1934 чылдың чайынында Тывага чанып келдивис.

БАШКЫЛАЙ БЕРДИМ

Мени Культур яамызының сайыды Дастай-оол: «Тыва дыл башкылап ажылдаар сен, школаның директору Алдын-Херел. Ону билир болгай сен» дээш, дужаал бижип берди. Ол аразында: «Туваа-Хөө кайда барган ирги?» деп бодап орумда, кижим бо келди. Ону Чөөн-Хемчикче чоруткан болду. Дужаалымны алгаш, школага чеде бээримге, Алдын-Херел: «Мен улуг дарга, школа директору болу бердим» деп, мактангылады. Ол боду черле баштаксымаар кижини, мени көргөш, амырап турары ол-дур ийин.

Директор оон ыңай чугаалай-дыр: «Бөгүндөн эгелээш, школага башкылап кирген» деп дужаал бижип каар мен. Хамык башкылар шөлээде турар, школаның септелгезин кылып тур бис. Амдызында дыштанып, аал-чуртуңга баргаш кел...».

Ол шагда ыңай-бээр чоруур аът-ынаа, машина-терге белен тыптыр эвес.

«Тыва дыл башкылаар— чүнү баштай өөредирил, өөредилге программаны көрсө, ном-дептерни кайың тып алырыл?». Москвага тыва бижик башкызы Соколов башкы-даа сагыжымга кирип кээр. «Билген чүве болза, башкымдан арга-сүмө алган болурумгай». Ам канчаар, башкылар-биле чугаалажып, оларның арга-сүмезин ап тургаш, ажылдаар апаар-дыр» кылдыр бодан-мышаан, ийи-үш хонганда аал-чуртче чанмас деп шнитпирлеп алдым.

Школага өөредилге эгелээжс чедир кылыр чүве шынап-ла эндерик болган.

Тускай программа, өөредилге номнары чок-даа болза, шуудунга кирип, башкылап кирипкен мен. Ол шагда өөреникчилер тыва бижикти бөлгүмнерге номчул, бижип билир кылдыр өөренип алган кээр чүве. Оларның хар-назызы база улгады берген болгулаар, харын-даа өглүг-баштыг, ажы-төлдүг кижилер база бар. Чамдыктары мырынай бижик билбес тек болгулаар.

Бир муң тос чүл үжен дөрт чыл — мээң күш-ажылчы базымның баштайгы базымы. Ол чыл дээрге мээң бодумга берге-даа, солун-даа бооп турган. Улам-на хөйүнү билип алыксап, эш-өөрүмнүн дуржулгазын ап, бодум-даа өөренип, өскелерни-даа өөредип кыштадым. Өөредилгеге эн-не чугула чүве өөредилге ному болурун ынчаарда-ла билген мен. Школага хөй-ле салбырлар турган. Нам сургуулу, башкы салбыры. Кижини эмчизинин, мал эмчизинин уран-театрның салбыры, эге чада школазы суг дээш. Оларның шуптузунга тыва дыл башкылап турган мен.

Школа доосканнар: даргалар, эмчилер, башкылар бооп, чер черлерже ажылдап чоруп турганнар.

Бүдүн чыл башкылап келгеш, кажан-даа болза, Тыва дылдың өөредилге номун черле кылып көрейин деп бодап, орус дылдың грамматиказын болгаш биске дөмейлешкек дылдыг улустарчың өөредилге номнарын чагыдып ап, номчуп эгеледим. Чылдар эртип, өөреникчилерниң саны чыл келген тудум көвүдеп, оларның өөредилгеге күзелдин күштелип, чүвени хандыр билип алып талазы-биле негелдези улгадып эгелээн.

Чаа өөредилге чылындан эгелеп өөредилге эргелекчизин апардым.

1937-38 чылдарда чаа школа тудар дугайында чугаалажып, инженер-техниктиг ажылдакчыларны чыып, Саян артындан келир ажылчыннар-биле керээ чарып, адак соонда школаның турар черин шилип алган бис. Кызылдың № 2 школазынын тудуу удатпаанда белен бооп, 1940 чылдың күзүнүнде өөредилге чаа бажыңга эгелээн. Мен ынчаарда школа директору турган мен.

1944 чылдың чазынында кадым аайы-биле Чырыдышкын яамызының школа килдизинге ажылдай бердим. Аңаа турумда, Совпартшкола ажыттыңан. Аңаа тыва дыл башкылай бердим. Ол школага тыва дыл шинчээчизи А. А. Пальмбаха башкы база ажылдап турган чүве. Тыва школага башкылап турган дуржулгам-биле башкылап, бижик дүрүмү айтып, диктант бижидип, солун-сеткүүл номчудуң турдум. База-ла өөредилге ному чок, ол берге. Бо дугайы А. А. Пальмбахака чугаалап турдум. Башкы: «Ол-даа кончуг шын. Бо дугайын чугаалажып турар. Ам удавас Кызылга дыл эртемдени Ф. Г. Исхаков база келир, ооң-биле сүмележир апаар бис, Монгуш Допчунович» диди.

Тыва дыл талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарыңга баштайгы оралдажышкынымны кылып, өөредилге номнарыңга материалдарны чыып эгелээн мен. Ол ажылга А. А. Пальмбахтын сүмелери, практиктиг болгаш теоретиктиг дузазы менээ кончуг улуг өөредиг бооп турган.

1945—1957 чылдарда Совпартшколага ажылдап тургаш, 5—7 класстарга тыва дылдың өөредилге номунуң 1—2 кезектерин кылыштым. Москвага ук номну доозары-биле узун хуусаалыг командировкага чоруур апарган мен. Аңаа чеде бээримге, өөредилге номнары белеткээр бригада — О. С. Хойлакаа, С. Б. Пюрбю, С. А. Сарыг-оол, А. Ч. Кызыл-оол ажылдап турар болду. ТДЛТЭШИ-ниң директору, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты Л. Б. Чадамба үргүлчү кээп, чамдыкта биске ай-айы-биле дузалажып турган.

Ол чылдарда 1—7 класстарның тыва дыл, төрөөн чугаа, төрөөн чогаал номнарын чогаадып тургузарынга, редакторлаарынга дорт киришкен мен. Өөрүм арифметика, алгебра, геометрия, география, төөгү номнарын очулдургаш, Москваның Бирги Үлегерлиг типографиязынга парладып үндүрүп турган. Аңаа база-ла А. А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле ажылдап турдуvus. Москвага кылыр дээш барган ажылымны дооскаш, чанып келген мен. Ынчаарда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доозуп алдым. 1957 чылда Совпартшкола дүшкен.

1958 чылдан эгелеп Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга эртем-шинчилел ажылдары кылып ажылдай бердим.

Институтка ажылдап тургаш, тыва-орус болгаш орус-тыва словарьларны тургузарынга үр чылдарда сөс чыып киржип келдим. Сөөлгү чылдарда «Тыва дылдың тайылбырлыг словарьн» белеткээринге бүгү күжүмнү үндүрүп келдим. Ол ажылдарның аразында 4-кү класска тыва дылдың өөредилге номун чаартып бижидим. Бистиң дылывысты хумагалап ажыглап, ону хажыдышкындардан камгалаары чугула деп билгеш, «Тыва чугаа культуразы» деп ажылды чогааттым, ону Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. Оортан бээр элээн узамдыга берген, ол ном садыгларынга барык көзүлбес апарган.

Кодур-оол ОЮН

ЭКИ ТУРАЧЫЛАР МУРНУКУ ШУГУМДА

Кодур-оол Тармаевич Оюн тыва эки турачы аътты эскадроннуң болгаш танкычылар отрядының дайынчы оруктарын тодаргай чырыткан баштайгы документилик тоожуну бижээн. Ону бижиир дээш, ынчаарда «Тываның аныяктары» солуннуң ажылдакчызы Кодур-оол Оюн 1965—1969 чылдарда республиканың районнарын бүрүн эргээн, эки турачыларның хөй кезини-биле таныжып чугаалашкан, архив материалдары тывар дээш журналист Кемерово, Москва, Подольск, Ровно, Дубно хоорайларга четкилээн.

1970 чылда Кодур-оол Оюннуң «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп тоожузу Тываның ном үндүрер чери парлааш, десптерлеп четтигипкен 500 хире экземплярын ол-ла чылдың май 7-де ном садынга дужааган. Бичалза-даа ооң арткан тиражын номчукчулар албайн барган. Ооң кол чылдагааны номда: «Шивилиг-Кара-Суг кызыгаарына отряд үш хоңуп турда, Кызылдан самолет келген. ТАРН ТК-ның секретары Х. К. Базыр-Сат отрядтың кызыл тугун эккелген...» деп домак СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң парладга талазы-биле инструктору Б. Л.-С. Ондарга таарымча чок ышкаш болганында дээрзин ам-даа утпаан мен. Ол домакты казааш: «эки турачылар «Тулчуушкунче» деп ырыны хаяларга чаңгыландыр бадырып турган» дээн уткалыг сөстөр-биле солааш, ол арынны үзе тырткаш, чаа парлаан арынны хырбалап турбуже, ном үндүрер черини күже-нишиккени халас барган. Айтырыг улам нарыыдааш, килдисти эрткеш, секретариатка-даа доктаавайн, СЭКП обкомунун бюрозунга четкен. Бюро кежигүннериниң хөй нуруузу номну номчуваза-даа ону садарын соксадыр деп шийттирни хүлээп алган.

Таптаашкын үезинде хоругдалга таварышкан тоожунун чамдык эгелерин сеткүүлдүң номчукчуларынга бараалгатты-
выс.

Юрий Кюнзегеш.

ТӨРЭЭН ЧУРТ ДЭЭШ

ФРОНТУЖЕ

1943 чыл. Май айның 20-де Ада-чурттуң Улуг дайынынче Тываның ажылчы чоннары 10 танкисти үдеп-чоруткан. Олар Горький хоорайга турда, база бир тыва танкист немешкен. Тыва танкистерниң дугайында эгени номнуң сөөлүнден номчуур силер.

Ол-ла чылдың сентябрь 1-де эртенгиниң 9 шак четкелек чорда, ТАР-ның нам, чазааның бажыңының баарыңга муң-муң кижини чыгып келген. Тываның эки турачы отрядын фронтуже үдээринге тураскааткан митинг эгелээн.

Республиканың баштыңчылары эрес-маадырлыг оолдарын немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынче сорук киирип, чагыг сөзүн сөглөп, орук-суур эки чедип, менди-чаагай чанып келирин күзээн. Ада-иелерниң болгаш дөргүл-төрелдерниң мурнундан Маңчай-оол биле Баазаң олар сөс ап, чүве чугаалаан.

Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның ниити саны 207 кижини. Оларның иштиңде 10 кижини — чап чалымы кыстар. Тываның партизан шимчээшкининге киржиң чораан сест-тос улуспазылыг (38—42 харлыг) кижилер база бар. Тыва Арат Республиканың мурнундан немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шавар эргелиг болган аас-кежиктиглерниң хөй нуруузу — аныяктарың революстуг эвилелиниң кежигүннери.

Митинг уламчылавышаан. Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның мурнундан отрядтын командириниң политика таллазы-биле оралакчызы улуг лейтенант Байыскылаң, дайынчы Ойдунаа, санитар Севил олар делегейниң чоннарының тайбын күш-ажылыңга моондак болган өлүрүкчү фашистерни камхайыра чокка согарын нам, чазакка, бүгү тыва чонга даңгырагалаан...

* * *

Отряд сентябрь 25-те орус чуртунуң үе-дүптеги Муром хоорайыңга дүшкен. Келге-ле ол хоорайда 362 дугаарлыг курлавырда турар адыгжы полктун составыңга кирген.

Элээн каш ханганда, октябрь 5-те тываларның аътка чаңчыкканын барымдаалааш, оларны аъттыг-шериг кезээнге киирери-биле Иваново областың Ковров хоорайынче чоруткан.

Анаа тыва эки турачылар курлавырда турар ийги аъттыг-шериг полугунун составынга кирген.

Бүдүн чартык ай иштинде тывалар Ковровка кыска хуусаалыг дайынчы белеткел эрткен. Кайы ыракта шимчеп чоруур кижидүрүзүнче-даа бооладыр, аът-хөлдү-даа ажаар, шынап-ла дайын шөлүндө ышкаш дааш-шимээнге-даа чанчыктырар — чү-нү канчанмаан дээр.

Ноябрь айның ортан үезинде Москвада аъттыг-шеригниң штавындан калмык сөөктүг генерал-полковник Ока Иванович Городовиков баштаан генералдар, офицерлер чедип келген.

Тыва эки турачыларның белеткелин хынап көргөш:

— Салымындан аътка чоруур кылдыр чаяттыгган улустур — деп, Ока Иванович Городовиков чугаалаан.

Ковров хоорайдан таптыг-ла 200 тыва эки турачылар. Ада-чурттуң Улуг дайынының мурнуку шугумунче кирери-биле чорупкан. Ковровка алды кижиде арткан: агаар-бойдуска тааржып чадашкан улус ийикпе, азы араан эки турачылар.

АЪТ КЫРЫНГА БИР АЙ АЖЫР

1967 чылдың чазынында тыва эки турачыларның дайынчы херектерин истеп-сураглап, Москва чоогунда Подольск хоорайга четкеш келдим. Ында ССРЭ-ниң Камгалал министрствозунун архиви бар.

Ынаар баарының мурнунда Тывада чурттап, ажылдап турар 30 шаа эки турачылар-биле хөөрежип четтигипкен мен. Оларның сактышкыннары кончуг үнелиг, ынчалза-даа чамдык кол-кол фактылар уттундурган болур ийикпе, азы өскерттине берген апаар таварылгалар хөй. Ынчангаш ниити дүрүм ёзу-гаар, эки турачыларның сактышкыннарын үнелеп көрбүшаан, оларның дайынчы амыдыралын көргүзерде төөгүнүң докумен-тилерин кол өзек кылдым.

Эки турачылар Белоруссияның Снегиревка суурунга чедип келген. Ам оларның оон ыңайгы оруун эдерээли.

Декабрьның 15-те 1-ги болгаш 6-гы аъттыг-шериг катты-жышкыннары, оон 8-ки гвардейжи дивизияның составында ты-валарның киргени 31-ги полк, чартык ай дургузунда эрткен дайынчы белеткелдин соонда барыын чүкче аъттаныпкан. Барык муң километр чыгам марштың сорулгазы — дайзынга билдирт-пейн, фронтунуң мурнуку шугумунче чоокшулаары.

Бель, Вербеж, Городецк, Любимое, Восход, Боровики суурларны таварааш, 31-ги гвардейжи полк чаа 1944 чылды Ясная Поляна суурга кээп уткаан.

Дайзынны шиитпирлиг согуушкуннарга таварыштырбышаан, ону Совет Эвилелиниң девискээринден бүрүнү-биле үндүр ойладыр чылдың чедип келгени ол. Ынчан Совет Армия немец-фашистиг эжелекчилерни шынар болгаш сан талазы-биле ажып турган. Дескен дайзын чурттуң девискээринге аңгы-аңгы бөлүктөр тургузуп, түр када ыяк камгалангаш, ооң соонда катап совет черже ханылап кирер идегелин ам-даа чидирбээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүндө Луцк — Ровно операциязы деп ат-биле кирген улуг тулчуушкун Корсунь-Шевченко, Криворожск — Никополь операциялары-биле кады чорутунган.

Луцк — Ровно операциязын 1-ги Украин фронтунун 13-кү (тываларның чорааны) болгаш 60 дугаар армиялары боттандырган. Бо операцияга кол рольду 13-кү армия ойнаан. Ону чүгле ийи хонук дургузунда белеткээн. Операция арга-ыяштыг, малгаш-баларлыг черге эрткен болгаш Луцк — Ровно тулчуушкунун улам нарын болдурган.

1944 чылдың баштайгы айының төнчүзүндө 13-кү армияга дөрт адыгжы каттыжышкын чораан: 77, 76, 24 болгаш 28 дугаарлыг (шупту каттышкаш 10 адыгжы дивизия). 1 болгаш 6 дугаар гвардейжи аъттыг-шериг каттыжышкыннары база ол армияның чагыргазына чораан. Адаттынган шериг кезектеринден аңгыда 13-кү армияга бир танк бригадазы, чеди артиллерия болгаш миномет полктары, бир зениттиг артиллерия дивизиязы, бир халдакчы инженер-саперлар бригадазы болгаш бир боду чоруур артиллерия кезээ чораан.

Тыва эки турачыларның чораан 6-гы гвардейжи аъттыг-шериг каттыжышкыны (командири генерал-лейтенант С. В. Соколов) үш дивизиядан тургустунган: 13-кү гвардейжи аъттыг-шериг дивизиязы (командири генерал-майор П. И. Зубов), 8-ки аъттыг-шериг дивизиязы (генерал-майор П. А. Хрусталева) болгаш тываларның киржип чорааны 8-ки гвардейжи аъттыг-шериг, дивизиязы (генерал-майор Д. Н. Павлов).

Бир дивизияга 3,5—4 муң хире, бир эскадронга ортумаа-биле 80—120 кижичораан. А 31 дугаар гвардейжи аъттыг-шериг полугунун 4-кү эскадронунга 200 тывалар чораан. Ол дээрге бүгү аъттыг-шериг каттыжышкынында эң улуг эскадрон-дур.

Операция эгезинде 13-кү армияның кезектеринин мурнунга немецтерниң «Центр» аттыг армиялар бөлүүнүн 2-ги армиязының ийи дивизиялары, 4-кү танк армиязының 13-кү армейжи

корпузу болгаш «Юг» аттыг армиялар бөлүүнүн венгрлерден тургустунган 7-ги армейжи корпузу камгаланып турган.

Ийи таланың күжү барык ден, ынчалза-даа дайзынның техниказы хөй, камгалал тургускан участоктары идегелдиг. Ровно болгаш Волынь областарның девискээринге Ковпак, Федоров, Бегма, Сабуров болгаш өскелерге-даа командьылаткан 30 партизан отрядтарының болгаш каттыжышкыннарының хөделип турганы бистиң шериглеривиске улуг дөгүмче болган.

31-ги полк бир ай ажыр аът кырынга чоруп келген. Ол үениң дургузунда аъттыг-шеригжилер чүгле дүне бурунгаар шимчеп келген. Тывада ышкаш чыккылама соок кайда боор, а харын чамдыкта хар-биле аралаштыр чаъс безин чаай бээр.

Полк Снегиревкадан аъттанырда чаа шанактарлыг үнген, Сердюки суурга чедир оларны бир катап солаан. Чүге дээрге, чамдык черлерде хар чуга, мырыңай хар чок безин черлер таваржыр, ам канчаар, эртер апаар.

Тыва эки турачылар полк-биле кады Селище суурга 1944 чылдың январь 26-да чедип келген. Суурже полк чаа-ла кирип орда, дээрде бөлүк «Мессершмидтер» деп самолёттар көстүп келген. Бистиң зениткаларывыс боолап эгелей бээрге, ол немец самолёттар чүктеп чораан бомбаларын дужа-келбиже октапкаш, ынаар-ла барыын чүкче дезипкен.

Суурнуң чоок-кавызында бомба дүшкен черлерден тывылган төгериң оңгарлар-ла хөй. Шыдал чок кижини ооң дүвүнчө дүжер болза, дедир үнүп албас хире. Дарызын көнчүг.

Моон каш-ла километр черде — фронтунуң мурнуу шугуму.

БАШТАЙГЫ ТУЛЧУУШКУН

Январь айның 30-де эртенгиниң 10 шакта 31-ги полктуң командирлери чангыс черге чыгып келген. Хүн айтыры — Деражно суурну хостаары.

Полкту интернационалдыг шериг кезээ деп турганы шын. Ол факт командирлерниң боттарындан-на бадыткаттынар. Полк командири полковник Ефим Попов карта чанынга туруп алгаш, бөгүн дүш соонда халдап кирер суур Деражнонуң туружун эскадроннар командирлеринге тайылбырлап берип турган. Ол еврей сөөк кижини, Бирги эскадроннуң командири Хафиз Ахмеджанов — татар, ийигизиниң — Алексей Коноваленко — украин, үшкүзүнүң — Михаил Каташев — алтай, дөрткүзүнүң Кечил-оол Түлүш — тыва.

Дайынчы байдалды тайылбырлап бергеш, полковник Попов немец каан:

— Бистин оң талавыста дивизияның 29-ку полугу дайылдажып турар. Ол таладан айыыл келбес ужурулуг.

Деражно суур Горынь хемниц ындыкы эринде чаптыла берген. Суур биле полктун аразында кезек арга, соң соонда делгем ак чер, Горынь хем бар.

Таптыг-ла хүндүскүнүң 2 шак 30 минута турда полк арга иштинден аьттарлыг хап үнүп келген.

Хеп-хенертен айыыл манагызванаан черден ийи транспортер болгаш үгер-боолар бүлгүртүп-ле эгелээн. Эскадроннар командирлери ажыт черже дайынчыларны кирип апарган.

Полктун артиллериязы дагжап үнген соонда дайынның чажырып алган транспортерлары болгаш үгер-боолары ыттабайн барган.

Деражно бетинге болган кезек аткылажышкынның түнелинде полк командири Попов, полк командириниң политик талазы-биле оралакчызы Блинов, ийиги эскадроннун командири Коноваленко олар балыглаткан.

Ол-ла ажыт черге полк халдаашкынче кирер шериг ёзу-биле эде чыскаалгаш, командирлерниң балыгланганы дээш база эш-өөрүнүң өлген-читкени дээш улам кылы хайнып, Деражноже аьттарның сыр маңы-биле тутсуп кирген.

Дөрткү эскадрон баштайгы тулгуушкунче үшкү взводу мурнадыр кирген. Үшкү взводтун командири улуг лейтенант Монгуш Эрекеевич Сат — тыва командирлерниң эң улуг назылыы. Араттың Революстуг Шеринге ол 1930 чылда-ла келген. Ийи чыл эрткенде Монгуш Эрекеевич Тамбов хоорайга баргаш, аьттыг-шериг училищезин чедииншкинниг дооскан.

Кежээликтей апарган. 31-ги полк Горынь хемни кешкеш, фашистерни суурнун мырыңай бодунче чыгай берген. Деражнону бербес дээш, немец командылал чери бүгү-ле күжүн салып, бар турган техниказын ажыглап, халдап кирген эскадроннарның баштайгы взводтарынга бичии эвес бергедээшкиннерни таварыштырган.

Суурнун мурнуу-барыын талазындан халдаан взвод күдүмчуларже халдап кирер деп баарга, дайзын минометтарының болгаш пулеметтарының огунун хөй кезинин ынаар углапкан.

— Шупту камгалалче!— деп, улуг лейтенант Сат дужаанган. Ол боду хамык улустун мурнунда хадыңчыгаш доорзунга чыдыпкан. Хадыңчыгашка октар дээп турза-турза, ортузундан одурулгаш, взвод командириниң кырынга кээп дүшкен.

Октарның сыгыраы болгаш миналарның частыры бичии оожумнай бээрге, улуг лейтенант Сат туруп келгеш:

— Төрээн чурт дээш бурунгаар — деп команда берген.

Камгалалга чыткан шупту тыва дайынчылар диңмиттиг ураалаашкынның адаа-биле Деражнонун кыдыкы бажыннарын ээлепкен. Оларның оң талазындан халдап кирген улуг лейтенант Овчинниковтуң (ол аар балыглаткан Коноваленконун орунуга томуйлаткан) ийиги эскадронунун взводтары база чоокшулап келген.

Дайзын ам чырыдар ок-биле адып эгелээн болгаш шуут баш көдүрер арга бербес апарган. Тыва эскадроннун үшкү взвонун бирги салбырының командири биче сержант Сундуй балыгладыпкан чыткан.

Чаа команда бээр дээш, улуг лейтенант Сат бажын ковайтып кел чыдырда, ону шагда-ла «аңнаан» бир немец снайперниң огу аңаа дээпкен. Взвод командири ол-ла черинге өлүп калган.

Бо бүгүнү мурнуку шугумче чоокшулап келгеш, көрүп чыткан санитар кыс Севил эскерип кааш:

— Шынның херек дээш, ынак командиривис Саттың өлгени дээш бурунгаар!— деп, алгырып үнген. Ынчангаш ол боду бурунгаарлаан дайынчылар аразынче киргеш, чиде берген. Бичии болганда Севил дедир чедип келгеш, балыгланган кижилерге дуза чедирип эгелээн.

Ол үеде взводту командалаарын шаанда командир Аланың коноводу чораан Улуг-Хем чурттуг Маадыр-оол бодунга алган.

Мырыңай шуут караңгылай бергенде, взвод командириниң дузалакчызы улуг сержант Калбакка баштаткан тывалар орус дайынчылар-биле холуй Деражнонун кудумчуларынга тулчуп турган.

Дүнекиниң үш шак чедип чорда, суур немец-фашистиг эжелекчилерден бүрүн хостаттырган. Дайзынның дезери дезип, өлүртүрү өлүрткен. Барык 12 шак дургузунда уламчылаан эткылажышкыннарның түңнелинде ыржым-шыпшың-на апарган.

Караңгы дүне болза-даа, бүгү чүве тода көстүп турар. Өрттенген бажыннарның чырыынга мылчыра бастырган машиналар, өлүрткен кижилер, немецтерниң каапкаш барган чепсек-техниказы — шупту чүве каракка илдең.

Салбыр командири От-оолга баштаткан кезек оолдар беш хире немец машиналар чанынга келген. Машиналарның дөгере-зи үптеттинген эт-сеп-биле долдур чүдүрттүнген. Чоорганнар, ойнаарактар, мөңгүнден кылган аяк-сава дээш чүү чок дээр.

От-оол ол машиналарның бирээзин хөделдирерин оралдашкан. Оон оозундан чүү-даа үнмээн.

— Машиналарның кырын хынап көөр-дүр, оолдар, эт-септин аразында немец-даа чаштына берген чадавас — деп, тыва-

ларның бирээзи сүмелээн. Машиналарның чүгле бирээзинге ха-
ваанче киир боолаттырган тас баштыг немец чыткан.

— Хөөкүйнү але, кырган ашак ышкажыл...

— Хөөкүйнү дээш, кээргээш чооруң ол, Танды чурттуг Күр-
желей Оюн биле Сат командирни бо чөнүк фашист-даа өлүрүп
каанын канчап билир сен — деп, оларның чанынга чедип келген
улуг сержант Калбак тураныг немец винтовканы топтап көрбү-
шаан, чугаалаан.

Ол-ла чоруткаш, бөлүк тывалар немецтерниң штавы турган
бажыңга чедип келген.

— Оолдар, бээр келиңер!— дизе-ле, ырак эвесте Сопсукай
Сааяның үнү дыңналган.

— Чүү болду?

— Харын дүрген бээр келиңер дидир мен!

Чедип кээрге, Сопсукай боозунуң чыдазы-биле улуг паштан
хаван эьди уштуп чип турар болган.

— Бо чагның эьдин картап чинер, оолдар. Изиг хевээр чү-
ве-дир.

Даң адып келгенде эскадроннар чыскаалышкан.

— Суурну улуг чидириг чокка эжелеп алганыңар дээш, си-
лерге байыр чедирип түр мен!— деп, балыының шарыышкыны
агара берген полк командири Попов чугаалаан.

Дайынчыларның үш дакпыр «Ураазы» эртенги шыпшыңны
чаза тепсипкен.

Деражнону хостап алырда 31-ги полктуң холунга аьш-чем,
шериг эт-сеп, ок-чемзек шыгжаан үш улуг склад, 7 чинк болгаш
14 чүэк машиналары, ийи танк, 45 чадаг-терге, 3 мотоцикл, бир
транспортер, радио станциязы болгаш өске-даа хөй чүүлдер
кирген.

Баштайгы тулчуушкуннун үезинде чүгле дөрткү эскадрон
60 хире немецтерни узуткаан.

Дөрткү эскадрондан ийи кижин өлгөн, Сундуй, Севээн-оол,
Калдың, Кара-оол (Чөөн-Хемчик чурттуг), Баян-Төгүс, Даржаа,
От-оол, Чамзырың, Шет, Бавуу, Быштак-оол суглар балыглат-
кан болгаш госпитальдарже чоруткан болган.

ЭЖЕЛЕТТИРГЕН УКРАИНАНЫҢ ТӨВҮ

Деражнону хостаан хүн 31-ги полктуң чанынга чораан 29-ку
полк (командири В. Ф. Симбуховский, командирниң политик
талазы-биле оралакчызы 1967 чылдың октябрь айда Тывага чо-
раан И. М. Наумов) Скрештувка суурну хостаан.

Ам дайзын-биле дорт сегиржип алышыкыңга дивизиянын чүгле 33-кү полугу киришпээн (командири К. И. Мезерский).

Январьның сөөлгү хүнүндө дивизияның полктары Клеваньга чыгып келген. Аңаа 8-ки дивизия Здолбуновче углаар, гвардейжи 8-ки дивизия — Ровноже, 13-кү дивизия Дубноже халдаар диген.

Морозов аттыг 8-ки дивизияның үш полктарынын дайынчылары хондур-дүндүр дайылдашкыш, пат турупкан. Ынчалза-даа Ровно хоорайның ынды чарыңга чүгле бо дүне, январь 31-ден февраль 1-же дүнезінде, чедип алыры шыңгыы негеттинип келген. Дүне дыштангаштың, даарта хүндүс хап кирер дээр болза, дайынның ужар чүүлүнүң болгаш танкыларынын халдаашкынынга таваржып болур. 1-ги Украин фронтузунуң командылакчызы генерал-полковник М. Ф. Ватутинниң сүмезинде «Аъттыг-шериг кезектери дайзынга билдиртпейн ооң тыылынче шургуп киргеш, ындындан соп эгелээр; немецтерниң хаваанче согугну бетинден адыгжы кезектер кылыр» деп айыткан.

Дүнекиниң 10 шакта дивизия Клеваньдан үнүпкен. Бүдүн дивизия кел чоруур деп чүвеге бүзүрээр арга чок: чүгле аъттарың даваннарының токулаары болгаш автомашиналарың тавар ажылдап чоруур моторунуң даажы дыңналыр, ол-ла. Дайзыңга өлүмнүг согугну таварыштырар дээш, үш дүн ортузунда дөгере хайгыылчылар ышкыш, кел чоруур үш муң чыгам кижиниң аразында баштайгы тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруун көргүскен тыва эки турачылар база бар.

Оруктуң чартыын эртериниң кайзы чорааш, дивизия чадаг-шериг колонназыңга таваржы берген. Хайгыылчыларга алыскан «дыл» шупту чүвени чугаалап берипкен: дивизияның мурнунда Ровно гарнизонун быжыглаары-биле бар чыдар власовчуларның 14-кү чадаг-шерииниң полугу.

Саттыныкчыларны доп-дораан узуткаар деп шниттир үнген. Оларны чок кылыр операцияны бот составы хораваан 33-кү гвардейжи аъттыг-шериг полугунга дааскан.

Удатпаанда дээрже он-он ракеталар ужугуп үнген. Тулчуушкун хенертен эгелээш, хенертен доозулган. Төрээн чуртунуң саттыныкчызы генерал Власовтуң чаштанчыларының хөй кезии узуткаттыңган, артканнары дезипкен.

Ровно хоорайның чаныңга келгеш, дивизияның полктары аңгы-аңгы дайынчы даалгалар алгаш, чарлы берген. 31-ги полк Млынов баар машина оруун болгаш демир-орук шугумун дуй туруптар даалга алган. Ол сорулга күүсетгинерге, Ровноже халдап киреринге белен болур деп дужаал алдыңган.

Февраль бирээде, кежээкиниң дөрт шак турда, полк Ровно

уунче халдап кирген. Халдап кирерде, Ровно-Клевань демир-орук шугумунуң уну-биле чорупкан.

31-ги полктуң 4-кү эскадрону база тодаргай дайынчы даалганы алган: чигир, тууйбу заводтарын болгаш дуржулга станциязын таварбышаан, хоорайның сонгу-барыын талазынга быжыглангаш, ооң соонда демир-орук станциязын холга киирер.

Баш бурунгаар чогааткан план ёзугаар, аъттыг-шериг кезектери ындындан немецтерни сындырып келирге, хоорайның бетинде ийи каът камгалалды 121-ги болгаш 6-гы гвардейжи, 112-ги анаа адыгжы дивизиялар эрткеш, дайынның Ровно гарнизонун бүрүнү-биле чок кылыр турган. Херек кырында ындыг болган-даа.

Ровноже халдап кирерде дөрткү эскадрон ийиги взводун мурнады киирген. Взводтуң командири улуг лейтенант Тончут.

Февраль 1—2-ниң хүннеринде чаш хар чаап турган. Ынчан аът кулаа көзүлбес карангы дүннер болгулаан. Агаар-бойдуштуң мындыг байдалын ажыглап, 8-ки гвардейжи аъттыг-шериг дивизиязы дайзын тыылынче ханылап кирип келгени бо.

Чигир заводунуң девискээринге онза дошкун тулчуушкун болган. Дүне када халдап кирген совет аъттыг-шеригниң келген уун биллп чадааш, немецтер артиллериязын болгаш минометтарын углаан черинче-ле дужаап боолап турган.

Тываларның шаап кирип турган чери канчаар-даа аажок малгаш-баларлыг. Бир-ле суглуг черге дүшкеш, оон ыңай үнгөп бар чорунда, шинельдиң эдектери дошталып каар. Чамдык дайынчылар мөчөк-мөчөк доштарны шаптыктавазын дээш, шинелдиң эдээ-биле катай одура кезип-даа турар.

Чигир заводун алыры шала саадай берген ышкаш боорга, дөрткү эскадроннуң командири капитан Кечил-оол бодунуң командылап пунктузун каапкаш, мурнуку шугумда дайынчыларны хей-аът киирип, олар-биле кады атакаже кирип турган.

Улуг лейтенант Тончуттуң взводун ук черни эки билир үшкү эскадронга кожуп каан.

Ындыг-ла үр болбаанда чигир заводу алдынган. Заводтуң улуг бажыңының иштинде Гитлерниң хана дурту хире чуруу астына берген турган. Оолдар ону дүжүргөш, буттары-биле дыка үр теп-ле турган. Ооң соонда чуруктуң пөзүн ора тырткылааш, бут ораашкыннары кылып алган.

— Улуг лейтенант Оолактың взводу ам-даа ээп келбээн — деп, эскадрон биле полктуң штавының аразында харылзаачызы Седен-оол капитан Кечил-оолга илеткээн.

— Орта чоор бе, ол канчап баар улус боор? — деп, командир дыңнангыр кылдыр боданган.

— Раз так, дайзынның тарамык бөлүктөрүгө таварышкаш, олар-биле бержип турары чадавас — деп, Бүркей командир даап боданган. «Раз так» деп сөзүн ол болган чок ажыггаар чаңчылдыг.

— Силерниң бодалынар шын болгу дег-дир. Бээр халдап кирер деп турувуста, дивизияның штавынга аъттыг-шериг каттыжышкынының командири Соколов чорааш, «Ровно чоогунда 25 хире эсесовчу болгаш полицайжы полктар ынаар-мынаар чоруп турар. Бо онза байдалды шыңгы өөренип көргөш, оваарымчалыг болур керек» деп чагаан чүве болгай...

Капитан Кечил-оол бичии када боданып чоруй:

— Улуг сержант Лама! Идегелдиг эштен эдертип алгаш, Оолак командирниң взводун тып эккелиңер — деп дужааган.— Үш-дөрт шак дургузунда тыппазыңарза, дедир эеп келир силер.

— Билдинди, эжим командир!— дигеш, эскадроннуң трубачызы улуг сержант Лама үне берген.

Взвод командирлерин чыып алгаш, капитан Кечил-оол ам Ровноже дорт халдап кирерин тайылбырлап турда, полк командири Попов элээн улус эдертип алган бо кирип келген.

— Че, чүнү бүдүрүп тур силер, кайгалдар?— деп, Ефим Абрамович тыва эскадроннуң командирлеринден айтырган.

— Бо дүне демир-орук станциязын холга кирип алырының аргазын бодап олур бис — деп, Кечил-оол командир чугаалаан.

— Чидириңер кайы хире болду?

— Дайынга ышкаш: өлгөн-читкеннер-даа ховар эвес. ынчалза-даа бо дүне демир-орук станциязын аптар хире күш бисте бар.

Эскадроннуң повары Биче-оол биле старшиназы Санчат-оол олар изиг шай эккелген. Биче-оол дедир маңнааш, чартык шоодай хоюг чигир стол кырынга салып каан.

— Чигир чедишпес деп хомудаар ужур чок тур, але?— деп, полк командириниң тыыл талазы-биле оралакчызы Клименко баштактанган.

— Пиво заводу хостап алган болзувусса, моон-даа хөглүг турар ийик — деп, полк командириниң политик талазы-биле оралакчызы Блинков немеп кааш, каттырарга, шупту чир-шон дүшкен.

Аштанып-чемненгениниң соонда полковник Попов тазаар үн-биле чугаалап эгелээн:

— Эң кадыг берге тулчуушкун — мурнувуста. Моон аъттангаш, хоорайның демир-орук станциязын алган турар ужурлуг бис. Ровно хоорай болза, немец-фашистиг дайзыннарга эжелеттирген Украинаның төвү болур. Бүгү Украинаның чагырыкчызы

гауляйтер Эрих Кохтуң резиденциязы — бо хоорайда. Ынчангаш немецтер хоорайны анаа-ла каапкаш барбас. Луцк-Ровно операциязының дээди чадазы эгелээн-дир, гвардейжи казактар. Бистиң мурнувуста чүгле чангыс баар уг бар — чүгле бурунгаар. Ам каш-ла шак болгаш, хоорайның ыңдыы кыдыындан адыгжы кезектер шургуп кирер. Ровно гарнизонунуң хамык немецтери бистиң кырывыска келир. Олар дезерде демир-орук станциязын, Млынов болгаш Дубно баар оруктарны ажыглаар эвеспе. Чангыс-даа фашисти ооң тыылынче эрттирбес ужуру-луг бис.

Биче командирлер полковник Поповтуң чугаазын улуг кичээңгей-биле дыннаан. Ам болур тулчуушкун мурнукуларындан артык аар-берге болурун бодап кээрге, эът-кеш соолаш кынныр.

Улуг сержант Лама бир эштиг, Оолак командирниң взводун дилеп чорупкаш, аажок улуг от ужуткан улус көрүп каан. Чоогунга чеде бергеш, дыннап турарга, от чанында алды-чеди кижиги бир-ле чүве дугайын чугаалашкан турган.

— Чүү дижип турлар?— деп, Ламадан эжи сымыранып айтырган.

— Та немецтеп турар чүве, та орустап... кижиги билир эвес— деп, ол харыылаан.

— Эки дыннап көрөм, бир эвес орустар болза, кайы бирээзи майтап үнүп келир болгай...

Элээн үе иштинде дыннаалааш, улуг сержант Лама түңнээн:

— Бо-даа орустар-дыр. Немецтер кээшпе тыртар эвес, кээшпе чыды кээп тур.

Бодунуң кижилери деп база ыңдыг-ла улуг бүзүрөвейн, олар аъттарын улуг от уунче ээпкен. Иелээ автоматтарын чаза тудар кылдыр белеткеп алган: чүвени канчап билир!

От кыдыынга чортуп келгеш:

— Какой рота?— деп, улуг сержант Лама айтырган.

— Третья сотня — деп, казак буркалыг кижиги мүн-не орустап харыылаан.

Ам-на шупту чүве билдине берген: бо совет аъттыг-шериг кезээ эвес, саттыныкчыларның власовчу полктарынын бирээзидир. «Бисте болза рота дээр болгай, власовчулар рота дивес, сотня дээр» деп улуг сержант Лама бодай тыртып каан. Ооң кадында от чанында кижилерниң бөрттеринде совет кызыл сылдыстар база чок.

Боола! Дес!— диген улуг сержант Лама автомадын чаза тудупкаш, эжи-биле ынай-ла болган.

Власовчуларның чандыр-соора боолаарының даажы оларның уё-човууру-биле холужуп артып калган.

Оолак командирниң взводун дилээн ийи дайынчы ол-ла ынчаар дезип чорааш, бир хутор (каш бажың) чанынга келген. Мында кайда боор олар деп бодааш, өскээр ээриниң кайызы чорда, карангыдан:

— Стой! Қым сен?— деп, орустаан, тывалаан алгы үнген.

— Каяа чидип чоруур тоянчылар силер? Силерни дилээш, боттарывыс харын тын-менди үндүвүс — деп, улуг сержант Лама хорадавышаан, амыравышаан чугаалаан.

Улуг лейтенант Оолактың аскаш, читкен взводу чедип келирге, капитан Кечил-оол боду баштааш, доп-дораан дайылдажып турар взводтарныч соонче хапкан.

Ол дүне Овчинниковтуң эскадрону-биле кады хап кирген улуг лейтенант Тончуттуң взводу улуг когаралга таварышкан. Тончут командирниң взводу аъттыг атакаже киргеш, хөлүн эрттир бурунгаарлай бээр орта, немецтер үзе кирипкен. Арай деп тургаш, лейтенант Овчинников бүзээлеттирген тыва взводту дедир эгидип алган.

Удатпаанда он шаа «тигрлер» келген. Чер, дээр сиригайнып турар апарган. Овчинников бодунуң взводтарын аткаар үндүрө бергеш, камгалангаш чыдыпкан.

Тончут командирниң взводу «тигрлерни»-даа эскербейн, улам-на, улам-на бурунгаарлап бар чораан. Ооң соонда бир миннип келирге, чүгле чаңгыс взводу-биле дайылдажып турар болган.

Дедирленмес болза кайын боор дээш, команда бээр деп чорда, дескен ийи «тигр» кел чораан. Оларныч соондан үш-дөрт хире чиик танкылар ажытталып алган.

Млыновче дезип бар чоруур фашистер-дир! «Чангыс-даа фашисти ооң тылынче эрттирбес ужурлуг бис» деп полк командириниң чугаазын улуг лейтенант Тончут сактып келген.

— Гвардейжи тывалар! Гранаталарыңар белеткеп алыңар, Төрээн чурт дээш өлүрүнден улуг аас-кежик чок!— деп, Тончут командир сөөлгү команданы берген.

Черге чыдарга, сактырга, дывылаан аът-даа кырынга олурган ышкаш. Дээр хире-хире болгаш хүндүс ышкаш, чырып кээп турган. Бөлүк ракеталар өжүп каарга, база катап дүмбей карангы апаар.

Тончут командирниң взводунуң камгалал туткан онгарынын чанынга бир «тигр», ийи чиик танк, ийи боду чоруур аар чепсек туруп калган. Аңаа алдарлыг тыва командир боду баштааш, бүдүн взвод маадырлыгы-биле өлгөн. Млынов уунче ол дүне чаңгыс-даа дайзын эртпээн.

Лейтенант Овчинников тыва взводка дуза чедирер дээш,

бүгү-ле күжүн салган. Ол оралдажышкынның үзинде бүдүн эскадроннун чартык кезии өлгөн.

Ол душта мурнуку шугумга полк командири Попов биле капитан Кечил-оол олар чедип келген.

— Хамык улусту чүге өлүрүп алганың ол?! Даарта дораан сени шериг трибуналынга кириер мен!— деп, полковник Попов лейтенант Овчинниковту чула кончаан турган.

Байдал мырыңай бергедеп кел чыдарын билгеш, полк командири харылзаачы Седен-оолга дайынчы даалга берген:

— 45—50 минута дургузунда танкыга удур гранаталардан тып эккел!

— Билдинди, эжим полковник!

Харылзаачы Седен-оолдун чоруй барганы билек, ырак эвес черге снаряд кээп чазылган. Полк командири биле капитан Кечил-оолдун мунуп келген аъттарынга ол снарядтың бузундулары дээрге, ийи аът киштежип чыда өлгүлөп калган.

Командирлер өске аъттар мунгулап алгаш чоруй барганының соонда 20 шаа минута эрткенде бир чык долу хааржак танкыга удур гранаталар чүктеп алган харылзаачы Седен-оол маннап келген.

— Сен бистиң тынывысты алдын, дайынчы Седен-оол. Кончуун көрбес сен бе, мээң эскадронумдан чээрби чедер-четпес кижин арткан...— деп, лейтенант Овчинников өөрүп, хомудап чугаалаан.— Дайынчы чорудулгалардан бичии-ле хосталгаш, «Эрес маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле сени шаңнаар кылдыр адың кириер мен.

— Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!— деп ёзулааш, харылзаачы Седен-оол полктун штавынче чорупкан.

Штабтың мурнунда турган черинге чедип келирге, ол Ровно хоорайнын чоогунче көже берген болган.

Ам демир-орук станциязының мырыңай чанынга аткылажышкыннар эгелээн. Бурунгаар шимчээр кончуг берге. Ындамында от точкалары чүгле кызаңнаар чүве. Бир-ле бедигээш артында чыдып алган снайпер. Бады бодунун винтовказындан таваар адып каап чыткан. Ок бүрүзү халас эвес ыттынып турар. Ровнону алыр дүне часпас адыгжы Бады немецтерниң ийи от точказын чок кылган.

Дүннүң караңгызынга ооргалангаш, тыва дайынчылар фашистерниң пулемет уяларын гранаталар-биле чаза тепсип, өске өөрүнге бурунгаарлаар арганы берип турган.

Бадынын чанынга Сопсукай биле Чудурукпай олар маннажып келген.

— Немцтерниң оду чоп эвээжей берди?— деп, Бады өөрүндөй айтырган.

— Бир-ле чүве бодап алдылар ыйнаан, дайын шөлүнгө ыржым — аткылажышкындан коргунчуг — деп, Чудурукпай бодунуң бодалын илереткен.

Улам бурунгаарлааш, чаа туруш эжелеп алыр деп турда, полктуң штавын сураглаан Седен-оол аът мунуп алган келген.

— Ам дораан Ровно хоорайның демир-орук станциязынче аъттыг күштүг шавар халдаашкын кылыр деп турар-дыр. Силер шупту бичии аткаарлааш, аъттарынарны мунуп алгылаңар.

Седен-оол чадаг халдап кирип турар дайынчыларга ол дыңнадыгны чедирип келген болган.

— Доруун-дур оо! Командирлерге шагда-ла сүмелээн болдур мен ийин: чадаг чадажып турарының орнунга аъттыг атакалап кирер деп. Чамдывыыс өлзе-даа хөй кезивис станцияны эжелээш, чаңгыс-даа фрицти дестирбес — деп, аксы-мурну дәстүнмес, баштак болгаш кайгалымаар Сопсукай амыраан шинчилиг чугаалаан.

Хенертен бодунуң өскүс үнү дүнеки ыржымда дынналган соонда, снайпер Бады калбаш кээп дүшкен: дайзыннын чакпыыл огу таптыг-ла чүрек дужунче кире берген.

— Дайынчы эживис хей-ле черге баарды — дишкеш, тыва эки турачылар өлгөн эжин көдүрүп алгаш барган.

— Эргим эки турачылар! — дигеш, капитан Кечил-оолдун үнү дыңзый берген. — Демир-орук станциязынга чедир каш-ла километр арткан. Бистиң мурнуку шугумувустуң хайгыылчылары камгаланган немецтер станция таварып хоорайның бодунче дезипкен деп дыңнаткан. Ынчангаш ам дораан аъттыг шавар халдаашкынче кирер бис. Сорулга билдингир: дескен немецтер станцияга болгаш хоорайга быжыгланып четтикпейн чорда, ону чылча шапкаш, демир-орук станциязын эжелээр.

Кечил-оолдун соонда ооң политик талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант Байыскылаң каш сөс чугаалаан.

Эгезинде эскадрон демир-орук шугумун дургаар станцияже углай чортуп кирипкен. Ооң соонда бажынга чораан хайгыылчылар дескен немецтерни «кудуруктай» бээр орта, капитан Кечил-оол дээрже кызыл ракетаны адып үндүргөн.

— Ура-а-а!!! — деп, он-он, чүс-чүс күчүлүг алгы чаңгыланган соонда, аъттар даваннары сидиреп-ле эгелээн. Кымның-даа мурнунда Кечил-оол командир биле улуг лейтенант Байыскылаңның аъттары мурнун булаажып маннадып орган.

Немецтер ок-чемзектиг чорза-даа, шуурган ышкаш, кырында келген аъттыг гвардейжилерни адар безин чай алынмаан. Дөрткү эскадроннуң дайынчылары оларны-даа тоовайн, Ровно хоорайның девискээринче чаза булгап кирип келген.

Үш чыл чыгам немец сапогтуң адаанга хинчектенип келген хоорайже тыва дайынчылар маадырлыг Кызыл Шеригниң доктаамал кезектериниң баштайгы хараачыгайы болуп, шак ынчаар кымны-даа мурнай Ровнонуң соп чыдар чүрээн — демир-орук станциязын эжслепкен.

Дубно уунче дезиптер дээш, станцияга сынмарлажып турган немецтерниң хөй кезин хей черге девидеп, хоорай иштинче дезип, подвалдарга камгалангаш чыдыпкан. А станцияда чүглө 150 шаа тыва эки турачылар хааннап каап чоруп турган.

Дөрт-беш автоматчылар эдертип алгаш, капитан Кечил-оол станцияда хөй өрээлдерни хынап кылаштан турган. Улуг эжиктиг бир өрээлдиң дужунга кээрге, оон хөглүг хөгжүм дыңналып турар мындыг болган.

— Чүзүн байырлай берген фашистер боор?— деп, улуг сержант Лама-Сүрүң дүште-даа чок айтырган.

— Ам ону хынап көөр бис — дигеш, капитан Кечил-оол ийн холунда ийи пистолетти чаза тудар кылып алган.— Автоматтырыңар белеткеп алыңар!— деп дужаагаш, Лама-Сүрүң биле ийи дайынчыны ол-ла өрээлче кирер ындыкы эжикче чорудупкан.

Чыжырт-чажырт-ла диген. Капитан Кечил-оол иштинден дүкчүп каан эжикти тура теп дүжүрүпкен.

Кирип кээрге, өрээлдиң ортузунда ийи төгерик столду долгандыр обер-лейтенант эргелиг немецке баштаткан он шаа фашистер арага-дарылаан олурган. Ол-ла столдар ышкаш улуг хемчээлдиг төгерик сценажыгаштың кырында үш аныяк чанакаш херээжен кижиги танчылаан турган.

Аңгадай берген турган немецтерни көрүп кааш:

— Оожурганар, оожурганар, дээргилер!— деп, капитан Кечил-оол таваар орустап эгелээн. Совет Армияның кезектери хоорайның бүгү талаларындан халдап кирген...

Ол үеде Лама-Сүрүңге баштаткан ийи тыва эки турачы өске эжиктен чыжырадып кирип келген.

— ...Ок-бооңарны стол кырында арага-дарыңарны ыраткаш, аңаа салыңар!

Элээрэй берген немецтерниң шимчеп турары оожум боорга, капитан Кечил-оол оң холунда пистоледи-биле шыгаавайн-даа столдуң ырак кырында люстрада хып турган лааларның бирээзин одура адыпкан. Чанакаш үш кыстың бирээзи алгыра каапкан. Одурулган лаа, ок-боону маңаа салыңар дээнзиг, төгерик столдуң дал ортузунга кээп дүшкен.

Бичии болганда туттурган немецтерниң ок-чепсээ стол кырында оваалаттына берген.

Ханада шактың согунарны «12» деп санда чыглы берген турган.

1944 чылдың февраль 2 эгелээн.

Даштын аткылажышкын үргүлчүлевишаан. Тыва эки турачыларның соон дарый 29-ку полктун капитан С. И. Фисенкога баштаткан эскадрону хоорайже хап кирип келген.

31-ги полктун командирлери капитан Кечил-оол өрээлден үнүп келген турда, аңаа ужурашкан.

— Четтирдим, четтирдим, улуу-биле четтирдим — деп сөглээш, полк командири Попов дөрткү эскадроннун командири Кечил-оолду орус ёзу-биле үш улаштыр ошкап каан.— Ровно операциязынга маадырлыг чоруунарны көргүскенинер дээш, моңу силерге белек кылдыр берип тур мен.

Полковник Попов көрүнчүктелип турар мөңгүн хаптыг селемезин курундан чешкеш, капитан Кечил-оолга ийи холдап сунган. (Ол селеме ам Тываның Алдан маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде кадагалаттынып чыдар).

Тыва эскадроннун командири селемени хүлээп алгаш, өөрүп-четтиргенин илеретпишаан, полк командирин так куспактап каан.

1-ги, 2-ги, 3-кү эскадроннун командирлери база капитан Кечил-оолга байыр чедирген.

8-ки гвардейжи дивизия ам хоорайны фашистерден аштап эгелээн. Дубно биле Млынов уунче дезип чадап каан немецтер Ровноже ээп келгеш, сөөлгү тыныжынга чедир тулчурун шиитпирлеп алган.

Хоорай дээш аткылажышкыннар февраль 1-ден 2-ниң дүнезинде барык соксаваан.

Улуг лейтенант Бүрзекейниң пулеметчулары кежээлеп турган. Хоорайның соңгу барың талазы — немецтерни чылча шаварының кол участогу. Бөлүглежи алган фашистер маңаа келгеш, дедир хоорай иштинче кирер ужурга таваржып турган. Ол үеде совет шериглер бүзээлелдин долгандырыын чыырып кел-ле чораан.

Бүрзекей командирниң дузалакчызы Комбуй дайынчыларының чанынга чедип кээрге, ийиги пулемет салбырының командири Данзы-Белек ийи эжи-биле кады дуган кырынче үне берген, пулемедун белеткеп алган чыткан.

— Чүге боолавайн чыдыр силер?— деп, Комбуй олардан айтырган.

Кудумчу дургаар шуужуп алган бар чоруур фашистерден карак салбайн, Данзы-Белек харыылаан:

— Адыр, адыр...

Дуганның ортаа үезинде эрес-дидим дайынчы Чоттун чаагы кырлаңайнып чыткан. «Мынчап чыткаш, хамык фашистерни эртирип алыры ол-дур боларнын» деп бодавышаан, Комбуй демги-ле айтырыын салган.

— Мөөннели берзиннер — дей тыртып кааш, Чот хаваан суйбап каан.

Кудумчунуң бажында бир пулемет өлүмнүг октарын тарбыдап эгелээн. Ынай бар чораан немецтер дедирлени берген. Шак ол өйдө дуган бажында Данзы-Белек суглар пулемедундан чыжырадып-ла дүжүргөн. Чоттун пулемедунуң чүглө оду кызаннаар.

Бөлүк тыва дайынчыларга Бүрзекей командир маңнап келгеш, «Эр хейлер! Эр хейлер!» дивишаан, Комбуйда барган.

— Капитан Кечил-оол хереглей берзе, мында эвес мен бе...

Улуг лейтенант Бүрзекей саазынга схема чурааш, турар черинге крестик тыртып каан.

— Немецтер ам дуу улуг бажың адаанда арка таварааш, ындыкы кудумчуга чыглыр хевирлиг-дир, эжим командир.

— Раз так, дугандан дүшкеш, бүдүү ынаар чоокшулап алыр силер — деп, командир дузалакчызы Комбуйга дугжааган.

Ооң соонда ол кол кудумчунуң азынче сыылаан октарнын аразы-биле маңнап эрткеш, ийи каът бажынның чанынга пулемедун тургускаш, фашистерни кыра адып эгелээн.

Бүрзекей командирнин чоогунда кудумчулар белдири эрткен. Ооң дал ортузунда мырыңай ак черде пулемедун тургузуп алган бир-ле кижин чыжырадып чыткан. Бичии үзүктелиишкин аразында хая көрнүп келгеш көөрге, сержант Кечил-оол Монгуш болган.

Кечил-оол Монгушту дөрткү тыва эскадроннуң дайынчылары биче Кечил-оол деп адаар турган. Эскадрон командиринден ылгап чугаалаары ол чүве-дир ийин.

Элээн-не үениң дургузунда Бүрзекей командир биле биче Кечил-оолдун пулеметтары «хөөрежип» келген. Хенертен биче Кечил-оолдун чепсээнин ыды чиде берген. Бичии болганда ооң пулемедунуң үзүктелчек ыды дыңналган. Ооң соонда олчаан барган.

Улуг лейтенант Бүрзекейге ооң саазында чураан схемазын тудуп алган ефрейтор Сопсукай маңнап келген.

— Капитан Кечил-оол силерни хереглеп тур!

Дуьш чедип чорда аткылажыышкын оожургаан. Ам колдуунда улуг лейтенант Оолактын автоматчылары хөделип турган.

Санитар кыстар Сынаа, Севил, Дарыяа, Байлак болгаш өскелер-даа балыгланган дайынчыларны мырынай мурнуку шумдан аткаар дажыглап, оларга дүрген дузаны чедиргеш, медсанбатче чорудуп турган. Чамдык таварылгаларда шууг дайылдажып кириптер.

Февраль 2-де кежээкиниң дөрт-беш шактар үезинде Ровно хоорай бүрүн хостаттынган. Полк командири Попов штавы-биле кады хоорайже кирип келгеш, Аъттыг-шериг кудумчузунда № 15 бажыңның херээжен ээзи хамааты Клейхтиң чөпшээрели ёзугаар, аңаа командылал пунктузун тургузуп алган.

Дөрткү тыва эскадрондан Ровно дээш тулчуушкун үезинде улуг лейтенант Тончут, снайпер Бады, Маадыр-оол Иргит, Аракчаа, Майын-Тараа, Сенчен-оол, Надажап, Суваң-оол, Агбаан, Шойлаа, Мурзууна, Серен, Шулуун-оол, Сенгин, Часкылак олар маадырлыгы-биле өлгөн, дыка хөй тыва эки турачылар аар болгаш чиик балыглаттыргаш, госпитальдарже чорупкан.

Дайынчылар Айыыжы (Ойдупаа алышкыларның бирээзи), Ожаан оглу Седен-оол Оюн, Сандак Түлүш, Уйнук-оол, Соктай Оюн олар ис чок читкен, ынчангаш оларны өлгөн деп санаан. Шынында чүгле Айыыжы биле Сандак маадырлыгы-биле өлгөн болур, Седен-оол Оюн балыглаткаш, госпитальга эмнеткенинин соонда катап дайылдажып киргеш, Тиилелге хүнүнде Берлинден сес километр черге өлүрткен. Уйнук-оол биле Соктай ийи неметцере туттургаш, баштайгызы бир буду сынык чанып келир, Соктай (ынчан 43 харлыг) 1946 чылдың төнчүзүндө төрөөн Тывазынга чанып келир болгаш ам сөөлгү каш чылдарда улаштыр республиканың мурнакчы хойжуларының санында кирип турар.

Эжелеттирген Украинаның төвү Ровнону хостаан хүн — 1944 чылдың февраль 2-де — 1-ги аъттыг-шериг каттыжышыкынының болгаш адыгжы дивизияларның кезектери Луцк хоорайны база немец-фашистиг эжелекчилерден бүрүнү-биле хостаан.

Ровно хоорайның кудумчуларынга болгаш подвалдарынга алды мун чыгам фашистер өлүмүн тыпкан. Чүгле 31-ги полк 700 хире немецтерни чок кылган.

ДУБНО — ХООРАЙ-ШИВЭЭ

Февраль 3-те чаа дужаал алдынган: доп-дораан Дубно хоорайның уунче аъттангаш, камгалалга таарымчалыг черге барып, немецтерниң кел чыдар курлавыр күжү-биле демисежир. Дайзын Ровнону катап эжелеп алыр дээн идегелин ам-даа чидирбээн.

Бар чыда 31-ги гвардейжи аъттыг-шериг полугу камгалалда чыдар фашистер-биле тулушкаш, үр апарган. Грушвица суур дээш полк февраль 4—5 хүннеринде улуг лейтенант Николаен-

конун ийиги эскадронун мурнады шынгыы сегиржин алган. Немцтер 50 шаа солдаттарын чидиргеш, ыңай дезипкен.

Февраль 6-да камгалап шугумунга чыткаш, дайынчылар үр эвес дыштанган. 4-кү эскадроннун дайынчылары беш кезек черге улуг от ужудуп алгаш, хөөрежип чыткан. Чүглө хайгыылчылар дыш чок.

Кезек оолдар шаанда поварлап чораан Чудуруктуң эрес-дидин чугаалажы берген.

— Кылаштап-даа чорда, маңнап-даа чорда суггур чаъс ыш-каш, сыылаан пулемёт, автомат-даа огу, кырындан кээп частыр шрапнель октуң бузундулары-даа дегбес, элдеп кижн. Черле кижиге дегбес ок бе дээрге, онгуга чыткан улус безин октан өлүп турду.

— Немцтерни боолаарда бис ыш-каш чыдып албайн, тура боолаар чаңчылдыг төл боор. А сыылаан октар ооң чок болза шинелиниң эдээн чирс алгаш баар, чок болза бөргүнге дээр...

Улгады берген дайынчылар Тываның тараа-быдаазының дугайын, бо черниң агаар-бойдузунун чымчаан чүве арттырбайн коптарган олурган.

— Чаа, бичин ооргаланып чыдар-дыр ийин — дигеш, Седш-оол Ак өжер деп барган ыяштарга буду-биле дээпкен. Сылдыстыг дээрже мун-мун хензиг отчугаштар ужугуп үнген.

— Тожуга аңнап чорааның сактып келдиң бе? — деп, чаа кылаштап келген Дөңгүр-Кызыл айтырган.

— Бо кончуг моовага боомба дүжүптер болза, чаңгыс аай — деп, бир-ле кижн даашкыр хыйланган кел чораан. — Эьдин амырап чиир ийик мен, сөөктериниң кырынга танцылаар ийик мен...

Келзе-келзе Тандыдан фронтуже аьттанган Мөңгештей болган. Грушвица суур чоогунга немец ужар-чүүлдүн бомбалаашкынындан ооң мунуп чораан аьды өлгөн. Суурну хостапканының соонда немцтерниң аьт кажаазындан шөртегер кула бе тудуп мунуп алган. Оозунун чоржаң деп чүвези аскак кижн-деп дора.

— Кем чок амытанга каргыш салгаш канчаар сен, даарта бир суур хостаар бис, оон шилип тургаш, кончуг аьттан тудуг алгай сен аан — деп, улуг лейтенант Бүрзекей ону оожургаткан.

Чир-шон дүжүп-ле турар уругларның одааның чанында оолдарның хөйү-даа аажок. Өске эскадроннарда безин кончуг эрлер мында чыылган.

Капитан Кечил-оол дайынчыларын хей-аьт кирип, одагдан одагже бастырып турган. Уруглар одааның чанынга келгеш:

— Мында чүү болуп турар чүвел? — деп, каттырымзай аарак айтырган.

— Кудага белеткенип турар чүве эвеспе — деп, старшина Санчат-оол баштактанган.

— Кымны кым кудалаары ол ирги?

— Бистиң Сынаавысче Ахмеджановтуң эскадронундан дүү олурар кыргыс оол даңгаар карак базып турар апарган ийин бо. Чүү-ле болур болду...

— Бистиң кызывысты кудалап аппаарынга, Тывага келгеш, Сынааның ада-пези «Уруувус кайыл?» деп айтырар болза, чүү деп харыылаар киж и мен?— дигеш, капитан Кечил-оол улам чылаан:— Бистиң оолдарывыстың безин аразында Сынаа, Байлак, Норжун сугларже карак базып турар оолдар эндерик болдур ийин. Кыстың херээ — кымны шилип алыры...

Эртенинде 31-ги полк 29-ку аъттыг-шериг, 10-гу адыгжы полктар-биле кады Покровское суурну хостаан. Ооң соонда Похарельцы, Панталия суурлар хостаттыңган.

Похарельцы суурну хостап турда, Каа-Хем чурттуг Тоютчук өөрү-биле кады дүнеки хайгыылга чорааш, эеп кел чыда, дош адаанче кире берген. Немецтер ону туткаш, Панталия суурга аппарган. Аъш-чем салгаш, фашистер Тоютчуктан шериг чажыдын чугаалап бээрин негээн. Маадырлыг тыва эки турачы «Немец чагдан орус чочак-тараа тоткур» дигеш, фашистерге чангыс-даа сөс сөглөп бербээн. Көгүдүп чадашкаш, шаажылааргадаа чүве чугаалавас боорга, Тоютчукту немецтер боолап өлүргөн.

Февраль 9-та Рачино суур дээш 31-ги аъттыг-шериг полугунуц 3-кү—4-кү эскадронары тулчуп кирген. Хүндүскүнүн 1 шакта суур хостаттыңган. Немецтер Сурмици суурже дезипкен.

Ам ол суурну хостаары дээш, кончуг изиг тулчуушкун эгелээр. Эртенинде 4-кү эскадрон полктуң оң талакы чалгыны бооп, чөөн талазынче халдап кирген. Солагай чартында — 3-кү эскадрон, ортузунда — Ахмеджановтуң 1-ги эскадрону.

Ураалап киргеш, 31-ги полк каш шак болганда суурже хап кирип келген. Ынчангаш дайзынны Иква хемнин көвүрүүнче чыгап келген. Көвүрүгнү кежерге, Дубно хоорайнын девискээри эгелээр.

Дайзынның боолаары дендээн. Чуге дээрге, Дубно бедигээш кырында туруп турар. Сурмичинин чоогунда үе-дүпте туттунган улуг шивээ бар. Фашистер ооң иштинче танкылар кирип алгаш, баарында хемчигеш кежилдир суурдан халдап турган совет аъттыг-шеригжилерни дорт шыгааг-биле боолап эгелээн.

Бистиң тылылывыстан аар чепсек бээр дажыглаттынмас: малгаш-баларны таварып, машиналарның бээр чедип алып аргазы чок, аъттар ону угбас.

Ол хирс берге турбуже, совет дайынчылар холда бар чепсээ-биле немецтерни хоорайже каш удаа киир ойлаткан.

Февраль 11-де Сурмичи суурга ызыртынары берге апарган. Дайзын эртенгинин 10 шакта баштайгы контратаканы эгелээн. Ону 31-ги полк ойтур шаап шыдаан. 12 шакта (хүндүскүнүң) база бир контратака кылган. Улуг бергедээшкинге таваржып тургаш, полк бодунуң эжелеп алган черин бербээн.

Чүгле 4-кү эскадрондан безин улуг лейтенантылар Байыс-кылан, Оолак, дайынчылар Ойдупаа, Дөнчүн, Дажысан, Баа-заң-оол, Балган-оол, Делик-оол, Калзан, Чудурукпай, Хүрөң-оол, Чопаа, Күрседи дээш шупту чээрби ажыг кижги балыглаткан болгаш элээн каш кижги өлгөн. Ис чок читкен кижилер база бар. Өске эскадроннарның чидирии база улуг.

Дуьш ажып чорда дайзын бистиң аъттыг-шеригжилеривиске удур тулчуп турган немецтерниң кырынга база бир бүдүн чадаг-шериг полугун болгаш элээн каш танкыларны салыпкан.

Полк командири Попов дайынчы байдалды өөренип көргөш, аткаарлаар дугайында дужаал үндүргөн. Ол өйде дайзынның үшкү шийтпирлиг контратаказы эгелээн.

Эскадроннарның аткаарлаарын дайзынның огундан камгалаары-биле маңаа артып каар дужаалды 4-кү эскадроннуң пулемёт взводуңуң командири улуг лейтенант Бүрзекей болгаш старшина Дажы-Серенниң танкыга удур чепсээниң расчёду алган.

Полк Сурмичи суурдан эде чыскаалып алыры-биле аткаарланган. Суурда чүгле Бүрзекей командирге баштаткан он бир тыва пулемётчулар болгаш старшина Дажы-Серенниң расчёду артып калган.

— Пулемётчулар, силер чоогажыгашты узун дургаар чыдыптыңар, силер, старшина, бистиң солагай талавыстан камгалалды ээлептинер — деп, үнү кадыг-ширин апарган Бүрзекей командир дужааган.— Бисче танкылар-ла эрттирбес болзунарза, маңаа ийи-үш шак дургузунда туттунуп шыдаар бис.

— Билдинди, эжим командир — дигеш, старшина Дажы-Серен расчёдуң эдертип алгаш чорупкан.

— Ок камнаvas, дайзынны чоокшуладып алгаш адар!— деп, улуг лейтенант Бүрзекей пулемётчуларынга дужааган.

Немецтер өске таладан ыт-шимээнниң читкенинге элдепсинип, оваарынза-даа, күдүйүпкен бурунгаар кел чораан.

— Че бе?— деп, Дөңгүр-Кызыл Ховалыг изирнигип айтырган.

— Команда чокка боолаvas!— деп. Үдүмбара Оюн ону доктааткан.

— Бир одуругда чангыс немец чоруур оозу багай-дыр — деп, Түметей чугааланган.— Соонга база бир фашист чораан болза чангыс-даа ок халас барбас ийик.

— Бүдүн полктуң ок-чемзээ бисте артканда, ооң дугайын хараадааш канчаар сен.

Кошкар-оол, Самбуу, Балчий-оол оларның хавваандан анаала черге дер агып бадып турган.

— Оон чоокшуладырга кайын боор, эгелээни-ле дээр боор!— деп, Чылбак Ондар шыдашпайн чыткан. Чүгле Бүрзекей командир чугаа-соот-даа чок, хөлбөң көк дээрже көрүп алган чыткан.

Удавас час. Чылыг час. Шунту чүве дирлип үнөр. Хойжурлар чазагларынга кээр, тараажылар черни андарып кириптер. Удавас час. Чылыг...

— Эжим командир, немецтер мырыңай думчуум адаанда келди!— деп, ындыкы камгалалда чыткан Өвүр чурттуг Мезил-оол алгырган.

Улуг лейтенант Бүрзекей дөңмээнин кырынга туруп келгеш:

— Раз так, эгелээр-дир. Отту ажыдыңар!— деп, командылап-ла дүжүргөн.

Эки турачыларның пулемёттары өлүмнүг октарын тарбыдап-ла эгелээн. Удур-дедир аткылажыышкын чартык шак дургузунда үргүлчүлээн. Немецтер шыдашпайн дезипкен. Дөртен ажыг фашист өлүмүн Сурмичинин теректеринин баарынга тыпкан. Ынчалза-даа оларның өлүмү эки турачыларга халас барбаан.

— Чылбак, биле Мөңгештей өлүрткөн, Мезил-оол аар балыглаткан, Дөңгүр-Кызылдын дөңмээнге граната бузундузу кире берген — деп, дайынчыларның бирээзи командирге илеткээн.

Немецтерниң талазын дураннап көргөш, улуг лейтенант Бүрзекей:

— Ам база белеткени бердилер — деп, өөрүнге дамчыткан. Ол чарыкта танкылар даажы дынналган.

— Ол-дур... чүгле холга боо тудуп шыдавазым харааданчыг-дыр — деп, аар балыглаткан Мезил-оол чугааланган. Ынчангаш ол хөрек карманнарындан бир-ле чүвени ээлбес холдары-биле дилеп эгелээн.

— Билдиришकिनим бо. Мону чараштыр бижиир дээш, ийи-үш-даа катап дүжүрүп бижээн мен. Номчуп берем — деп, ол Үдүмбараадан дилээн. Үдүмбараа номчуп бадырган.

«Тываның № I отрядының нам организациязынга дайынчы Мезил-оолдан.

Бо өргүүделди Тываның бир дугаар отрядында нам организациязынга киирерим ужуру болза, мени намның кызыл хүрээленинге кирип алырын бюро кежигүннеринден болгаш бүгү кежигүннерден күзеп, дилсиз тур мен.

Бодумнуң ангы байдалым: 1919 чылда төрүттүнген мен, ангы төөгүмде лама, хам, дүжүмет чорбаан. Мал, тараа ажылдыг улус чүве. Адам ады Сендижик. Шиниттирип, донгуттуруп чорбаан мен.

Шеригге 1941 чылда келген мен. Шеригнин сагылга-чурумун шынгы сагып келген мен, дарга-командирлерниң дужаалайтышкынын хажык чок өй-шаанда күүседип келген мен.

Нам кежигүнүнге кирип алгаш, намның сагылга-чурумун быжыг тудуп чорааштын, немец эжелекчилерни туюлунга чедир чылча шаварынга беленимни дангырагладым.

*Өргүүделдин ээзи Т. Мезил-оол.
1943 чылдың ноябрь 5».*

— Нам кежигүнү адымны ышкынмаан мен. Чонувуска дамчыдар силер — деп, Мезил-оол ызырнып чыда чугаалаан. Үш минута хире чугааланмайн чыткаш, Мезил-оол база катап бажын ковайтып келген.

— Фронтуже кел чыда, Борбак-Хаакка тургаш, чогааткан шүлүүм бар, дыңнаар силер бе? — дигеш, ол өскен-төрээн Өвүрүнүң Кадый-Бажы, Дөргүнү бодунуң салымынга холбап бижээн шүлүүн арай деп чыткаш, төнчүзүңге чедир номчаан.

Хараганның Кадый-Бажы
Каранайны чыдып калды.
Хамык чоннуң херээ дээштин,
Хая көрбейн халдып-латтым.

Көктүг-шыктыг Дөргүн-Бажы
Хөлбөңейнип чыдып калды.
Хөй-ле чоннуң херээ дээштин,
Хөөкүй бодум чоруп-латтым...

Оон соонда Мезил-оол бажы бир халаш кынгаш, олчаан көдүрүлбээн...

— Белеткениңер — деп, Бүрзекей командир дужааган.

Немецтер бо удаада ортузунга үш танкылыг халдап кирген. Көвүрүгнү кешкеш, каң куяк машиналар бирээзи балыгланган сес дидим пулемётчуларже углапкан. Баштайгы контратака үезинде билдиртпээн старшина Дажы-Серенниң танкыга удур чепсээниң расчеду адып эгелээн.

Бирги танкыдан ыш үнгөн соонда бичии маннап чоруй, кудуруун сүрген ыт ышкаш, чангыс черге долганып чоруй доктаай берген. Немец командьлал чериниң танкыга өлүмнүг ок адып турар черниң туружун билип-ле алганы ол боор он, доп-дораан ол ужде миналар сыыгайны берген.

Ийи танкының соонда автоматчыларның саны баштайгызындан-даа артык хөй апарган кел чораан.

— Бо атаканы шыдажып эртсивиссе, бистиң полугувус чедип келир чадавас — деп, арткан дайынчыларын Бүрзекей оожургаткан. — Төнчүзүнге чедир туттунунар. Маана сөөгүвүс салзывысса-даа, Төрээн чурт бисти утпас.

Атакаже кирген немецтерниң саны баштайгызындан хөй болган ужурунда, оларны 70—80 метр чедир чоокшуладып алып деп шийтпирлээн.

— Чүвени канчап билир, бөлүк-бөлүк гранаталардан база белеткеп алза эки боор — деп, улуг сержант Дөнгүр-Кызыл чо-вууртавышаан сүмелээн...

— Старшина Дажы-Серенниң чепсээниң ыды чоп чиде берген чоор? — деп, Балчый-оол Ховалыг кады чыткан эжи Самбуудан айтырган.

— Кайгалдарың эптиг үезин манап чыдырлар ыйнаан — деп, ол харыылаан.

Бо удаада Балчый-оол биле Самбуу өөрүндөн элээн ырак черде онгуну эжелепкен. Халдап кирген автоматчыларның быктынче от ажыдар сорулгалыг.

Немецтерниң үгер-боолары Сурмичи суурнуң кыдыын шыдыраа чуруму ёзугаар боолаарын соксадыры билек, чадаг-шерии кончуг дүрген бурунгаарлап эгелээн.

Бо хире хөй аг-шеригни калбаа-биле кирип турарын бо-даарга, немецтер полктуң чоруй барганын ам-даа билбээн хевирлиг.

Улуг лейтенант Бүрзекей команданы бээр деп белеткенип алгаш чыдырда, хенертен кел чораан ийи танкының бирээзи ол-ла черинге өрттени берген.

— Эр хей, старшина! — деп, сактырга, чанында чыткан Дажы-Серенге чүве ышкаш, командир чугаалангаш. — Раз так, фашистерже огонь! — дээш, боду бир дугаарында торгалап эгелээн.

Өлүп калгылаан эштериниң пулемедун бодунга чыпшыр тургузуп алгаш, Түметей Оюн ийи пулеметтан немецтерни кыргый адып чыткан. Түметей — тыва эскадроннуң эң узун болгаш мөге-шырак дайынчыларының бирээзи. Ооң мөге-шыыраан мындыг факт бадыткап турар.

Өскөн-төрээн чери Чагытай хөл кыдыынга ополчен шерин-

ге тургаш, Түметей өөрү оолдар-биле эмдик аът өөредип турган. Оон мунуп чораан аьды аскымнааш, хөл кыдыында дөнгеликтер аразынче хап кире бергеш, кээл дүшкен. Ол өйде Түметейнин солагай талакы буду эзенгиге ызырны берген. Айыылга таварышканын биле тыртып кааш, ол аъттын ийи холун бажы-биле кады бөлө туткаш чыдылкан. Аът шимчевейн барган. Оон соонда көрүп турган эштери чедип келгеш, Түметейнин будун эзенгиден ужулган...

Фашистер кажар арга ажыглап, шынаа талазынче эскет чок киргеш, оон бо үнгүлөп келген. Ынчаар орта Балчий-оол биле Самбуу ийи баарында немецтернин бажын ажылдыр шынаа уунче боолап эгелээн. Ол таладан диргелип кел чораан айыыл чайлаттынган.

Пулемедун ээй тыртып чыдырда, Балчий-оолга автоматтын сүрүшкөк октары дээпкен. Самбуу кезек када чааскаан боолап чыткаш, өөрүнчө үнгөпкен.

Та үрөлгөш, та боолаттырыпкаш чүвө, элээн үениң дургузунда чангыс черге турган немец танк чер, дээрни сирилетпишаан, эки турачыларнын кырынче бо буруладып кел чораан.

Ийи холунга бөлүк гранаталар тудуп алгаш, балыглаткан будун халайтыр сөөртпүшаан, улуг сержант Дөнгүр-Кызыл кандыг-даа дужаал чокка танкыже удур үнгөп чорупкан. Бичии болганда Дөнгүр-Кызыл сөөлгү танкының илчирбезин үзө чазылдырыпкан. Боду база ол-ла черинге өлүп калган.

Самбуу өөрүңгө үнгөп чедип кээрге, чүгле улуг лейтенант Бүрзекейнин пулемеду тарбыдавышаан болган. Оон бетинде Түметей өрү көрнү берген чыткан. Түметейнин хаваанче пулемет хараалы дыка хандыр кире берген, туруп турганы-ла ол боор он, мойнунче кирген октуң күске караа дег үдүндөн хан акпышаан, а командириниң оң холу балыгланган болган.

— Эжим командир, Балчий-оол өлүрткен — деп, Самбуу дайынчы чурум ёзугаар илеткээн.

— Раз так, немецтер-биле иелээ тулчур бис! — дигеш, Бүрзекей командир хая-даа көрүнмейн, солагай холу-биле бүлгүртүп-ле чыткан. Самбуу база адып эгелээн...

Ийи шак хире болганда 31-ги гвардейжи аъттыг-шериг полугу Сурмичи суурже эде чыскаалып алган хап кирип келген. Полктуң аткаарлаашкынын дуглаан тываларнын арткан черинге келирге, дөгере өлген болган. Оларнын баарында 150 чыгам фашистер база кыра аттырып каан чыткан. Старшина Дажы-Сереннин расчеду база фашистерге дужуң бербээн.

Маадырлы-биле өлген тыва пулеметчуларнын аттары бодур: Бүрзекей, Түметей, Дөнгүр-Кызыл, Мезил-оол, Удүмбараа,

Қошкар-оол, Самбуу, Балчый-оол, Дидиржаа, Мөнгештей, Чылбак Ондар. Оларның-биле кады Дажы-Серен, Канчыыр-оол, Шойдакпан, Лакпа, Тыртык-оол, Нордуп олар эрес-дидим тулчуп тура өлгөн.

Февраль 12-де 31-ги полк Сурмичи суурга быжыгланып ашыдаан. Дубно хоорайже дезип кирген немецтер Иква хемни көвүрүүн чаза тепсикен. Даартазында Луцк-Ровно операциязы доозулган. Ооң дургузунда дайзын 20 муң кижизши чидирген, 1830 фашистер туттурган. Бистиң шериглеривис арга-ыяштыг, малгаш-баларлыг черден үнүп алган.

Дубно дээш тулчуушкун үезинде 31-ги, 29-ку полктар онза маадырлыг чоруун көргүскөн. 4-кү тыва эскадроннун маадырлыг чоруунун дугайын 6-гы аъттыг шериг каттыжыышкынының солуну «Боевая кавалерийская» ийи-үш-даа номерге делгерсегей бижээн.

Ниитизи-биле 4-кү эскадрондан барык 50 чыгам кижинчан балыглаткан. 200 эки турачылардан чүглө 80 шаа кижик арткан. Капитан Кечил-оолдан өске командирлер дөгере өлгөн болгаш балыглаткан. Өлгөн деп санаттырып турган Бегзи-Хуурак, Ак-оол, Комбуй, Таржаа олар балыглангаш, Чамзырын, Бавуу, Седен-оол Оюн суглар ышкаш, Европаның акы-дуума чурттарын хостапкаш, соннуг-мурнуг чаңгылап келген.

Шаанда партизан чораан Кежеге Оюн немецтерге туттургаш, оон дескен. Дайынны фашистиг Германияның найысылалы Берлинге дооскаш, менди-чаагай төрөөн Тывазынче эеп келген.

Февраль айның ортан үезинде немецтерниң кижин саны бистиинден ажа берген. Львов хоорайдан СС «ГГ» дивизияны, Стар Синявадан 340 болгаш 327 дугаарлыг чадаг-шериг дивизияларын, Шелетовкадан 8-ки танк дивизиязын немец командылаачери Дубно хоорайга эккеп алган.

Ынчангаш 1-ги Украин фронтузу Дубноже халдан турган шериг кезектерин кедээрлеткеш, камгалалга киирген.

МУРНУУ БУГ МООНДАК БОЛБААН

1945 чыл. Частың баштайгы айының эге хүннеринде Умань аттыг Кызыл Тук болгаш Богдан Хмельницкий база Кутузов орденнерлиг 25-ки тускай полк Плешовце биле Саса суурларны немец-фашистиг эжелекчилерден хостап чоруп турган.

Бистиң кезектеривистиң шавар халдаашкынынга шыдашпайн, немецтер Плешовце суурнун соңгу чүгүнче бир километр хире аткаарлааш быжыг камгалалды ээлепкен. Ам дайзын-биле

бистиң шериглеривистиң аразында үзүктөлчөк бедигээштерде траншеялар — чоон демир удазыннардан кылган моондактар бар апарган.

Плешовце суурдан аткаарлаарда немецтер көвүрүглерни чаза тевискеш, суур чоогун фугаскалар-биле болгаш танкыга удур мишалар-биле дужактап каан. Ооң соонда олар дириг күжүн база техниказын Саса суурга бөлүп эгелээн.

Дайзының быжыглалдарын чаза-буза шапкаш, 25-ки полк март 5-те Саса суурже динмиреп кирген. Бажыңга взвод командири лейтенант Рыдванов халдып олурган. Ооң шуут чанынга биче сержант Тимофеевтиң танкызы чораан. Полктун өске танкылары 400 метр соонда база-ла дегийт бурунгаарлаан.

Имиртиңей берген. Суур чоогунда дөңчүгөш кырындан 15 километр черде чаптыла берген чехословак хоорай Зволениң сттары сылдыстар ышкаш, чуга туман өттүр чивеннешкен.

— Боду чоруур беш үгер-боо көрүп олур мен, атакаларын чөпшээреп көрүңер — деп, лейтенант Рыдванов полк командири подполковник Антоновка рация дамчыштыр рапорттаан.

— Чөпшээреп түр мен, ынчалза-даа фашистер ында кедег тургузупкан чадавас, оваарымчалыг болунар — деп, полк командиринин оожум үнү шлемофонда дынналган.

Лейтенант Рыдванов чанынга чораан танкының командири-биле харылзашкаш, ооң-биле кады отче удур чорупкан.

Хеп-хенертен ийи танкының солагай талазындан үш «Тигр» мөөрөп үнүп келгеш, оларны боду чоруур үгер-бооларже чыгап эгелээн. Ылап-ла кедегге таварышкан-дыр бис деп взвод командири лейтенант Рыдванов ам-на бодап каан. Ам ала чайгаар бурунгаарлаар ужурга таварышкан, дедир чоруур орук чок.

Чүгле дидим, кашпагай кижилер диргелип келген айыылдан чайлап болур. Ынчангаш чүү-кандыг-даа бол, кедегни ажып эртер сорулганы лейтенант Рыдвановтун чораан танкызының экипажы бодунун мурнунга салган. Диаметри 85 миллиметр үгер-боо-биле дериттинген Т-34 ийи боду чоруур үгер-боону сандан үндүргөш, «Тигрлерге» алдырбайн, Саса суурже хап бар чорда, анаа өлүмнүг ок дээпкен. Танк өрттени берген. Ийиги совет танк мырынай суур чанынга келгеш, шимчевейн барган.

Полк чүгле ийи танк чидиригилг, Саса суурже хап кирип келген. Немецтер Добро Нива районнун девискээринче дүргени-биле дезипкен.

— Бистиң Петровус өлүрткен-дир — деп, кезээде хөглүг чоруур Гриша Ковбаса боду ышкаш, механик башкарыкчылар Чүргүй-оол, Дыртык, Калитка, Лысов оларга чугаалаан.

— Кажан, каяа?— деп, Чүргүй-оол дыңнаан сөстөрүңгө бүзүрсөйүн, ылаптап айтырган.

— Бөгүн, девин чаа — дигеш, Ковбаса шушту чүвени тайылбырлап берген.

— Күжүр Андреевичини... Дидимнерниң дидими эрле болгай — деп, Чүргүй-оол боданмышаан, чугааланган.— Петр Андресвич Рывданов ийи ай дургузунда мээң мунуп чораан танкымның командири болбушаан, үшкү взводту командылан келди.

— Силерге баарының мурнунда бистиң ийги ротавыстың ийги взводунун командири турду — деп, Дыртык эжин үзе кирген.— Шынап-ла малга багы, кижээ хинчээ чок амытан-на болгай...

— Москва облазының Алексин районунун Петрушино суурунда оон душтуу кыс артып калган. Оон чуруун меңээ көргүскөш, «Дарийги-ле-дир?! Кыстың чаражы мээң Тамарочканың чаражындан кайын эртер» дигеш, хөөрээр болза, хондурдундур-даа соксавайн барып болур кижиге болгай...

Механик-башкарыкчылар өлгөн эжиниң, командириниң дугайын ынчаар чылыг сөстөр-биле сактып чугаалажып орда, автоматчылар ротазының салбыр командири Сайын-оол маңнап келген.

— Дыртык, Чүргүй-оол, силерни штаб начальниги майор Михайлов келдиртип тур — деп, ол дамчыткан.

Полктун штавынга чедип кээрге, оларны штаб начальнигиниң оралакчызы хүлээп алган. Чартык шак дургузунда беседалашканының соонда, ол туруп келгеш:

— Ам начальниктиң бодунга барыңар диген.

Штаб начальниги чааскаан эвес болган. Командылал чериниң танкызының командири лейтенант Белоиван, башня командири биче сержант Елькин, радист-телеграфист старшина Каледин майор Михайловтуң чугаазын дыңнап олурган.

— Аа, чедип келдинер бе? Эр хейлер!— деп, штаб начальниги механик-башкарыкчыларны уткаан.— Маңаа сүмөлөшкөш, 2-ги Украин фронтунунун шериглериниң командылакчызы Совет Эвиделиниң Маршалы эш Малиновскийниң даалгазын күүседир-биле бистиң полугуванстан силер ийини — улуг сержант Дыртык Ондар, биче лейтенант Чүргүй-оол Хомушкуну — чорудар деп шиитпирледивис. Чөпшээрержир силер бе?

— Шак-ла ындыг!— деп, ёзулавышаан механик-башкарыкчылар харыылаан.

— Ындыг-дыр, даарга даң бажында мерседеске олурупкаш, узун орукче аъттаныптар силер. Эки дыштанып алыңар.

25-ки полкка арткан дөрт тывалар чаңгыс черге чыгып келген.

— Даарта дан бажында Бухарест хоорай чоруур апарды-выс. Ында үймээн болган, ону базар хевирлиг-дир. Ам полкка чүгле иелээ арттарынар ол-дур — деп, биче лейтенант Чүргүй-оол ам автоматчылар ротазының салбырлар командирлери апарган улуг сержант Сайын-оол биле сержант Конгарга чугаалаан.— Бистин эргевисте чартык хүн болгаш бүдүн дүн бардыр, хөөрежип алыылы. Бухарест хоорайдан та келир бис, та келбес бис.

— Бо полкка 1944 чылдың февраль 28-те келген болгай бис. Ооп бээр таптыг-ла бир чыл, бир неделя эрткен-дир — деп, тывынгыры-биле өөрүн кайгаткан улуг сержант Дыртык медеглээн.

— Ойт, шынап-ла ындыг-дыр, але?.. Улуг-Хемниц суун дүрген агар дижир болгай бис, ындыг эвес, үе оон дүрген эртер боор чүве-дир көрүцерем — деп, карактарын улам сыгырартпышаан, Сайын-оол чугаалаан.— Баштайгы тулчуушкуннарны дүүн чаа болган чүве ышкаш, коңчуг эки сактып келдим...

— Чүнү-даа уттуп болур, чүгле баштайгы тулчуушкуннар кажан-даа уттундурбас — деп сержант Конгар солагай холун бажынга дегзип алгаш, санап эгелээн:— Он бир кижикелдивис: Нүрсат, Чүргүй-оол, Уйнук-оол, Бортуй-оол, Кызыл-Тас, Идам, Шойдун, Биче-оол, Сайын-оол, Дыртык болгаш мен. Ам дөртээлээ артканывыс бо-дур. Уйнук-оол, Идам болгаш Биче-оол олар маадырлыгы-биле өлгөн. Бортуй-оол дайын шөлүнге читкен. Артканнарывыс өске кезектерде барган.

Кайы ыракта аткылажышкынның даажы эки турачы танкистерниң хөөрежип олурган бажыңының иштинге кээп дынналып турган. Ынчалза-даа олар аңаа пат чаңчыгып калган. Олар дөгере гвардейжи миномёттарны (катюшаларны), үгер-бооларны болгаш өске-даа чепсектерни база самолеттарны даажындан-на танып каар апарган.

Чарлып чоруур деп турар алышкылар ышкаш, эжишкилерниң хүнзедир, хондур хөөрежип келген чугаазын допчулаарга мындыг.

25-ки танк полугу 1944 чылдың март 1-де 2-ги Украин фронтузунуң 52-ги армиязының бронетанк болгаш механизастаттынган шериглериниң командылакчызының дужаалы ёзуугаар Киев облазының Дубровка суурунга кээп турумчаан.

Эки турачы тыва танкистер кээп турда, полк Владимирка деп станцияга чап-чаа дүжүрттүнгөн болган.

Мооң мурнунда 25-ки танк полугу Волхов фронтузунга

дайылдажып тургаш, 1943 чылдың январь айында Ленинград хоорайнын бүзээлелин чара таварып үнгөш, март-август айларда дайынның мгинск-сииявск бөлүүн чылча шаварынга идспекейлиг киришкен. 1944 чылдың эгезинде полк Новгород хоорайны хосташкан.

Февраль 8-тен 17-ге чедир полк Туланың танк лагерлеринге эде тургустунган болгаш материалдыг кезекти алган. Ол дээрге, чаа үндүргөн чээрби бир Т-34 деп танкыларны алганы-дыр. Ооң-биле катай дугуйлуг машиналарның парыгы база полктуң бот составы чогуур деңнелге чедир өскөн.

Владимирка деп станциядан Дубровка суурга чедир полк 110 километр маршты эрткен. Ынчан эки турачы тыва танкистер дөгере он бир танкыны башкарып келген.

Март айның эгезинде 25-ки танк полугун үстүкү командьы-лал чериниң аас-биле берген айтыышкыны ёзугаар 73-кү адыгжы каттыжыышкынның командириниң эргезинче дамчыдыпкан. Полктуң дөрт ротазын адыгжы каттыжыышкынның 254 болгаш 294 дугаарлыг дивизияларынга үлепкен. Биче лейтенантылар Нүрсат биле Чүргүй-оол лейтенант Падалканың 1-ги ротазынга, сержант Коңгар лейтенант Сугрובовтуң 2-ги ротазынга, Уйнук-оол, Бортуй-оол, Кызыл-Тас олар үшкү ротага, Биче-оол, Дырытк, Сайын-оол, Идам. Шойдуң олар лейтенант Громиктиң дөрткү ротазынга келген.

Танк болгаш адыгжы кезектерни каттыштырганының соонда оларның мурнунга тодаргай сорулгалар салдынган: 254-кү адыгжы дивизия немецтерниң камгалалып үзе киргеш; Кобыляки суурну хостаар болгаш тулчуушкуннуң баштайгы хүнүнүн төнчүзүнде Черная Каменка суурнуң соңгу-барыын талазын эжелевишаан, Горный Тикич хемниң көвүрүглерин холга кирер; 294-кү адыгжы дивизия Яновка суурнуң соңгу талазын эжелээш, демги-ле хемниң көвүрүглерин алыр; 25-ки танк полугу чадаг-шеригниң бурунгаар шимчээшкинин хандыраар, эжелеттинген черге быжыгланыр болгаш Резино, Павлополь суурлар талазындан фашистерниң контратаказын болдурбас.

Адыгжы дивизияларның командирлери чаа хевирниң Т-34 деп танкызының күштүг от ажыдар аргазын база чөп ажыглаан. Ынчангаш тулчуушкуннуң баштайгы хүнүнде-ле бистиң шериг кезектеривис мурнунга салдынган сорулгаларны күүседип шыдаан.

Даң бажында чадаг-шериг бурунгаарлап кирген. Немецтер автоматтардан болгаш пулеметтардан күштүг от ажыткаш турупкан. 9 шак ажып чорда, 254 дугаарлыг адыгжы дивизияның командири танкистерниң мурнунга мындыг сорулганы салган:

11 шаққа чедир дайынның камгалалының мурнуку шугумун таптап базар. Дұышке чедир 25-ки полктуң ийи ротазы фашистерниң дириг күжүн болгаш от точкаларың чер-биле деннеп каапкан.

Дұыш соонда чадаг шериг бурунгаарлап киришкен. 1-ги ротаның танкылары Чижовка суурнуң мурнуу-чөөн талазынга 70 немец солдаттарны болгаш 5 немец офицерлерни бүзээлепкен. Оларның чамдызын узуткааш, чартык кезини тудуп алгаш, 254-кү дивизияга дужаап берипкен.

1944 чылдың март 5-тиң кезээзинде танкылар боттарының сорулгазын күүседиптерге, оларны тулчуушкундан үндүрген: кывар-чаар материалдар төнер чеде берген болган.

Март 6-ның хүнүнде сыгыр даң бажы турда, 3-кү танк ротазы Кобыляки суурну холга киригеш, 254-кү дивизия-биле кады фашистерни ызыртыр сүргеш чыдыпкан. Оларның солагай талазында — 1-ги танк ротазы.

Шериг кезектери немецтерни бир суурдан өске суурже ойлатпышаан, оларга камгалал кылып аптар чай бербейн турган. Петровский аттыг суур, Софиевка, Яновка таварааш, ол-ла хүннүң кезээкиниң 4 шақта Черная Каменкаже бистиң шериг кезектериниң тутсуп кирип келген. Черный Тикич хемни боттары кезип алган дораан немецтер көвүрүглерни чаза тепсипкен. Ычангаш танкылар хемниң бо чартыгыга артып калган.

— Кижип деп чүвени чуртталгамда бир дугаар өлүргеш, кезек када боданы берген олурдум. Чүү-кандыг-даа болза, немец база кижип-ле болгай деп бодап келгеш аап...— деп, Кыргыз Идам өөрүңге кезээки чапсар үезинде чугаалаан.— Ооң соонда Тываның нам, чазаанга берген даңгыраавысты, буруу чокка өлүрткен муң-муң чаштарны, кырганнырны сактып келгеш, дараазында немецтерни чылча бастырап таварылгаларда, боданмас-даа апарган мен. Баштайгы хүн немецтерниң мурнуку шугумун бастырып тургаш, бир пулемет точказынга сыңны берген үш немецтиң кырынга танкым доктааткаш, ийи удаа чаңгыс черге долгандыраарымга, фашистерниң чепсээнден-даа, бодундан-даа чүве артпаан. Бир фашисти өлүрерге-ле, тиилелгениң байырлыг хүнү бүдүү чоокшулап олурар болгай.

Лейтенант Падалканың 1-ги ротазыга чораан тыва танкистер онза олчалыг болган: 35 фашисти өлүргеш, үжөн бежин тудуп алган.

— Яновка суурну хостап тургаш, бир немец офицер тудуп алгаш, байысаап турдувус — деп, биче лейтенант Чүргүй-оол хөөрөп эгелээн.— Ровно-Луцк, Корсунь-Шевченко операцияларының еддиншкининиг доозулганындан аажок мөгүдеп турар

фашистер чорду бо. Дайзынның Корсунь-Шевченко бөлүүн чок кылганын бистиң шериглеривис ийги Сталинград деп адаан. Аңаа 80 муң ажыг немецтерни узуткаан ужурундан бистиң мурнувуста бо туржул турар фашистерни бичии-ле сыындырып келирге, мурнун булаажып, карак-кулак чокка дезиптер апарганының дугайын ол туттурган офицер биске чугаалаан.

Танкының механик-башкарыкчыларының чыгып келген чер-бажыны Черная Каменка суурнун дуганының чанында. 25-ки полк бээр халдап кирип турда, маңаа немецтернин дзоду турган. Ону граната-биле хайгыылчы Радченко чок кылган.

Чылыы хөлчок. Бо чер аажок малгаш-баларлыг болган ужурундан танкыларның кывар-чаар чүүлдерни чарыгдаары көвүдээн. Ооң-биле кады каң-куяк машинаның кадалары дам барган. Оваарымчалыг чорбас болза, бичии-ле чиндигээш черге танк чыдыптар.

Полктун кывар-чаар чүүлдер сөөрткен машиналары ооң ырак соонда кел чораан. Чамдык таварылгаларда полк 100 километр чедир ырай бээр апарган. Март айның эгезинде шериг кезектери ол хире дүргөн бурунгаарлап кел чыпкан.

Кежээки кыска чапсар доозулган соонда механик-башкарыкчылар боттарының машиналарында барган. Даарта — Шаулиха суур дээш тулчуушкун.

Хайгыылчыларның дыңнаткан медээзи ёзугаар алырга, суурну хөй эвес фашистер камгалап турар болган. Ынчангаш полк командири алды Т-34 танкыларга болган автоматчылар дссантызынга суурну хостап алыр сорулганы салган.

Дүштекиниң үш шак үзинде суур бүрүн хостаттыганы болгаш кежээ 7 шакта Горный Тикич хемни полктун танкылары сүстүрүп кешкеш, ооң мурнуу эриктеринге камгалалды эжелепкен.

Март 8—9-та полк Паланочка, Молодецкое, Старые Бабааны, Ксендзовка суурларны хостааш, 73-кү адыгжы каттыжышкынның командириниц дужаалын алган: Умань хоорайның соңгу чүгүнче үнгеш, дайзынга танкылыг контратака кылдыртпас.

Дүнекиниң бир шакта талдар аразынга чажырып каан турган танкылар дайынчы даалганы күүседире-биле чорупкан. Умань хоорайның соңгу талазынче бар чорааш, дескен дайзынга полк чыпшыр четкен болгаш дүнекиниң үш шак турда Совет Армияның чадаг шериглери-биле кады Умань хоорайже хап кирип келген.

Шак ынчаар, 1944 чылдың март 10-да, бир чугула хоорай немец-фашистиг эжелекчилерден хостаттыганы. Умань опера-

циязынга көргүскөн эрес-маадырлык чоруу дээш, полк командири Чургүй-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атка ол-ла хүн кириген. Ол хүн капитан Кечил-оолга баштаткан тыва аъттыг-шеригжилер 1-ги Украин фронтузунуң мурнуку шугумундан үнгөш, төрөөн Тывазынче чаныпканын эскерээли.

Умань хоорай белени-биле алдынган. Танкистер кижизин-даа, техниказын-даа чидирбейн, дайзынның бежен ажыг солдаттарын болгаш офицерлерин, 2 пулемедун болгаш 15 автомашиналарын чок кылган.

Хоорайның төвүндө дескен немецтерниң олчаан каапкан кывар-чаар материалдары-биле танкыларны «чемгергеш», 25-ки полк дайзынны Кочержинцы суурга чедир кудуруктаан. Ол суурга полкту немецтерниң Ю-87, Ю-88, ХЕ-11 маркалыг самолеттары бомбалаан.

Март 11—12-ниң хүннеринде полк Оситна, Максимовка, Юрковка, Терновка, Шляховая суурларны хостааш, Джулинкага чедип келген.

Джулинка суур Мурнуу Буг хемниң кыдыында турар. Немецтер шериг кезектерин болгаш техниказын кежирип аппаар орта, оларның үжар-чүүлү келгөш, Джулинка суурну, Мурнуу Буг хемниң көвүрүглерин бомбалааш турупкан. Ынчангааш ам чакгыс-даа кежиг арттырбаан.

Ол-ла ынчап турда, 52-ги армияның шериглериниң командылакчызының чаа дужаалы келген; даарта, март 13-те, Мурнуу Буг хемниң ол чарыынче беш танкыны үндүргөш, аңаа плацдармны (бичип черни) эжелеп алыр. Эжелеттинген плацдарм Шумилово суурнуң чоогунга турар ужурлуг.

Шала кежээликтей апарганда полк командири Соколов үш танкыга кежиг кылыр черни билип алыр сорулга салгаш, разведкаже чорудупкан. Танкыларның бирээзин тыва эки турачы Биче-оол башкарып чораан.

Танкылар Мурнуу Бугтуң кыдыынче чоокшулап орда, хемниң барыын талазындан от ажыдыышкыны эгелээп. Фашистер танкыга удур чепсектен болгаш улуг ок октаар аар аппараттардан адып турган. Биче-оолдуң соонга чораан танкыга ол октарның бирээзи дээптерге, танк экипажы-биле кады өрттени берген. Ам ийи танк бурунгаарлап кел чораан.

Ынчап чорда Биче-оолдуң танкызы база хып эгелээн. Танкыга өрт айбылдыг-ла. Кыва берген танкыдан экипажтың дириг үнери — ховар таварылга.

Биче-оол танкызын доп-дораан доктаадыпкаш, командири лейтенант Аникниңге чугаалаан:

— Танкының шимчеп чоруур кезээ өрттени берди, адаккы

люктан дүшкеш, дүрген хемчег алып болзувусса, өрттү чайладып болур.

Лейтенант Аникин өрттү өжүрөр дугайында команданы экипажка дужааган. Танкының иштинде чүгле башня командирин артып калган. Ол танкының күчүлүг үгер-боозундан Мурнуу Буг хемнин барыын талазын боолап чыткан.

Немецтер Биче-оолдуң танкызын сандан үнген кылдыр бодааш, олче боолаvas апарган. Ооң соонда канчап бир көөр дээрге, өрттенип турган совет танк хемни дургаар каккаш, өске танкының соо-биле Джулинка суурже киргеш, чиде берген.

Кежээкиниң 6 шак турда 73-кү адыгжы каттыжышкынының мурнуку кезектери Мурнуу Буг хемни кешкеш, ооң барыын эриктеринде ийи-үш суурну холга киирип алган. Ынчалза-даа удатпаанда ол кезектер эжелеп алган суурларын каар ужурга таварышкан: дайзын хөй күш-биле контракаалап киргеш, оларны суурлардан үндүр шаапкан.

Мурнуу Буг хемниң чөөн талазы барыын талазынга көөрде бедик. Ынчангаш бистиң кезектеривис барыын талада сыңны берген фашистерни хостуг боолап турган.

Шумилово суурнуң дужунга четкеш келген хайгыылчылар хемниң суу көдүрүлгөн, калбаа 180—200 метр чедип турар, ханызы—2 метрден тудак чок деп илеткээн. Оон сыык черлер тывылбаан.

Кежээкиниң 8 шакта полк Чернятка суурга кээп доктаагаш, штаб начальниги капитан Калущевскийге баштаткан дайынчыларны ийиги хайгыылче чоруткан. Ооң түнделинде полк командири подполковник Соколов шиитпир үндүрген: дүне када беш танкыларны Мурнуу Буг хемниң дүвү-биле кежер кылдыр белеткээш, даарта даң хаяазында ол чарыкче кежирер.

Дүнеки ажыл эгелээн. Хамык люктарны, үттерин солидолга борап каан пөстөр-биле шыпкаш, бөөшкүннээш, жалюзилерни брезент-биле таң дуглаан. Өрттенген газ үнер хоолайга база-ла брезентиден кылган хол кедиргеш, башня кырынче өрү угландыр үндүрүп эккелген.

Даң аткыжеге чедир танкыларны кым кежирери билдинмээн. Тываларның танкыларындан № 8, 10, 19 дугаарлыг Биче-оолдуң, Сайын-оолдуң, Дыртыктың танкыларын кежирер кылдыр белеткээн.

Эртенгиниң 6 шак турда белеткеттинген танкыларның экипажтарын чыскаагаш, полк командири дужаал үндүрген: берге байдалды өөренип көргөш, кежирер танкыларга чүгле ийи-ийи кижини олуртур, танкыларны Мурнуу Буг хемниң дүвү-биле кежирер даалганы эң дуржулгалыг кижилерге онаар.

Сугже эң баштай бир дугаарлыг танк хал кирген. Ону башкарып чоруур кижиге — старшина Қалитка. Ол — дуржулгалыг механик-башкарыкчы. 25-ки полктун үндөзилеттингенинден эгелээш, маңа шериг албанын эрттирип келген. № 1 танкынын командири лейтенант Белоиван.

Танк хемче ханылап бар-ла чораан. Орту кирип суг дүвүнчө кире бергеш, танк оожумнай берген. Удатпаанда танкынын чүгө-лө башнязы, газ үнзүн дээш хоолайга кедирип каан холу суг кырында көзүлгөн. Ооң соонда тавар ыңдыкы эрикче чоокшулап эгелээн. Эрикче мырынай үнериниң кайзы чорааш, танкынын мотору ажылдаваастай берген.

— Хоолайга кедирип каан хол бир-ле чүгөгө үскеш, уштуна берди — деп, рация дамчыштыр лейтенант Белоиван полк командиринге рапорттаан.— Экипажтын олудунче суг кирбейн тур.

Ийи дугаарында сугже лейтенант Сугробовка башкарткан танк кирген. Мүн-не чүгээр чоруп олургаш, ол танк эрикке 30 хире метр четпейн чорааш, база турупкан.

Ам 4-кү ротаның үш танкызы арткан. Биче-оолдун сес дугаарлыг танкызынга рота командири лейтенант Громик олурупкаш, Мурнуу Бугче кирген. Ол танк командириниң олудунга лейтенант Падалканы чалап алган.

Лейтенант Громик сугда чыдыпкан ийи танкынын үстү-биле чорааш, үр-даа болбаанда ол чарыкче халдып үне берген. Лейтенант Падалка-биле иелээ үстүкү люктан үнүп келгеш, ол чарыкта арткан өөрүнчө хол чаярга, шупту ураалап, амыраанындан холга таварышкан чүвөлөрнн өрү октап турган.

52-ги армиянын шериглериниң командылакчызынын дайынчы даалгазы күүсеттинген: Мурнуу Буг моондак болбаан. 1944 чылдың март 13-түн эртенинде, 9 шакта, 25-ки тускай полктун танкылары дөгере ол чарыкка келгеш, плацдармны эжелепкен. Сугга дүшкөн ийи танкыны буксирлеп тургаш, үндүрүп алган.

Эки турачы тыва танкистер боттарынын танкыларынга олурупкаш, дайынны чиге барыын чүкчө ойладып чорупкан...

...1945 чылдың март 6-да даң бажында биче лейтенант Чүргүй-оол биле улуг сержант Дыртык мерседес дээр немец машинага олурупкаш, 2-ги Украин фронтузунун шериглериниң командылакчызы эш Малиновскийниң даалгазын күүседип, Бухарест хоорайже халкан...

Улустарның найыралы — литератураларның найыралы

«УЛУГ-ХЕМНИЦ» ААЛЧЫЛАРЫ — БОЛГАР ШҮЛҮКЧҮЛЕР

Уран сөстүг тоол-домак, ыры-шүлүк, алгыш-йөрөөл, чу-гаа-тоожулал, дузаашкын-баштак... ону чогааткан кайы-бир чоннуң сеткил-сагыжының онзагай ими-биле дөмей. Делегей улустарының чечен чогаалының дээжи эртинелери-биле тыва номчукчу элээн таныш. Ынчалза-даа дыңнап, билбээнвисти чеже дээрил! Бүдүн-бүдүн чоннарның, оларның ат-сураглыг оолдар-кыстарының чаяап-бодаратканы өлүм билбес чогаалдарны бодувустуң дылывыска номчуваан бис. А шак ындыг ужуражылга бүрүзү — улуг байырлал болгаш өөрүшкү-дүр.

«Улуг-Хемниц» бо үндүрүлгезинге болгар чогаалчыларының шүлүктөрүн очулдуруп парладывыс. Болгария улус республиказының эрткен оруу, төөгүзү солун болгаш аар-бергени, ажыг-шүжүгү хөйү-биле көрүп эрткен. Славян бижиктиң 1000 чыл оюн чоокта чаа демдеглээн болгай. Ону чогааткаш, славян чоннарга шаңнаан ийи алышкы Кирилл биле Мефодий — болгар чоннуң оолдары-дыр. Оларның аттарын культурулуг кижиге төрөлгөтөн мөңгөдө утпас. Кайгамчык уран-чечен аас чогаалы, бижимел тураскаалдар — болгар чечен чогаалдың хөгжүлдезиниң баштайгы үе-чадазының эртинесин байлаа ол. Ынчаарга сураглыг хувискаалчы, Болгарияның хосталгазы дээш демиселчи Христо Ботевтиң ады-биле (XIX вектиң ийяги чартыгы) болгар чечен чогаалдың сайзыралының чаа үе-чадазы эгелээн. Иван Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Димчо Дебелянов олар болгар шүлүк чогаалын делегей деделинче көдүргөннөр.

Социалистиг Болгарияның баштайгы ыраажылары кылдыр Гео. Милев, Христо Смирненский, Никола Вапцаров оларны онзаалап айтыры чугула. Фашизмге удур демиселчи, коммунист шүлүкчү Никола Вапцаров 33 харлап чоруй, 1942

чылда фашистерге бооматтырап кагза-даа, ооң чогаалдары чонну демиселче кый деп арткан.

Дайын сөөлүнүн чылдарында Элисавета Багряна, Елин Пелин, Веселин Ханчев, Александр Геров, Георгий Джагаров, Иван Радоев, Лиляна Стефанова, Любомир Левчев болгаш өскелер-даа болгар чогаалдың ат-алдарын төлөптүн-биле ка-дагалап келгеннер.

Амгы чалыы салгал улуг идегелди берип турар. Болга-рияда сөөлгү чаартылгалар чоннуң чогаадыкчы идепкейин улам көдүрүп, уран чүүлдүң хостуг сайзыралынга идигни берген. Бо сеткүүлде болгар шүлүктүң классиктери-биле чер-гелештир, Елена Алекова, Иван Атанасов, Веляна Борянова, Илко Капелев оларның шүлүктерин парлаан. Олар анык салгалдың төлээлекчилери болгаш амгы үеде Москвада А. М. Горький аттыг литература институтунда болгаш ооң чанында Дээди литература курстарында өөренип турарлар. Оларнын шүлүктери эстетиктиг туруш, тема, утка-хевир талазы-биле аңгы болуп турар. Тыва номчукчуга чамдык шүлүктөр чаа хевирлиг, арай билдинмес болуп сагындырар чадавас. Ол бистиң чаңчыкпаанывыстың уржуу-дур ийин. Бистиң өйде бол-гар шүлүк чогаалы чөөн чүк болгаш барыын чүктүң чогаал чаңчылдарының ортузунда, дилээшкиннерниң оруунда турар болгаш бүгү делегейде үнелелди алган. Совет Эвилели-биле эң найыралдыг социалистиг күрүнелерниң бирээзи — Болга-рияның шүлүкчүлери-биле баштайгы ужуражылга сонуурган-чыг болгаш ажыктыг болзунам.

Димчо ДЕБЕЛЯНОВ

* * *

Ондап-остап качыгдаанны часкарар дээш
Оожум дүн эрге-чассыг куспаан ажар,
Дээрде хаяа томаарарып өжер шакта
Дедир келгеш, бажынымны көргөн болза.
Кажан шагдан ээнзирээн черде чыдар
Қара даш дег шылагдалды дүжүр октааш,
Аяар кирип, шалавысты шыгыраткаш,
Аалчы келди, уткунар деп медээлезе.

Эргин ажыр баскан дораан куспактапкаш,
Эргим ием эгининге хаваам үзүп,
Кежик-чолдуг хүлүмзүрүүн дозуп ижип,
Кежээ дургу «ава-йым» деп эргелензе.

Эц-не сөөлгү чаглаам болгаш камгалалым
Эрги ыяш бажыңымга мөгөйгештиң,
Азында доо бурганындан карак салбайң,
Аяр тейлеп, ыржым турда боданзымза:
Чайынналчак даңым чырыы мацаа кыпкан,
Шак-ла борта алдын амым өжөр болзун...

* * *

Ие черин, авазын хей кый деп чоруур
Ийлеп-түрөөн тоянчының күзелин аар!

ӨСКҮССҮРГЕЙ ЫРЫ

Чаа-дайын мени хүлче хуулдурупса,
Сактып-кээргээр кижиге турбас, хинчектиимни.
Эжим-өөрүм уттувуткан, кадайым чок,
Эргим нем хөөрнүң дүмбей базыдында.

Ынчалза-даа, куюм чүрээм, кударава.
Ырмасынчыг өскүс-чавыс чораан кижиге
Хайлыг өлүм хавыраарга, үрде манаан
Хайыралдыг аас-кежиин тывар магат.

Ашкан хүнче чырылып орап кокпам-биле
Ажык сеткил — эртинемниң барын билдим.
Байгы байлаам: ажыг-шүжүг, хугбай салым
База кым-даа үлежишпөөн өөрүшкүм ол.

Ажы-даа чок сактыышкыны доюлдуруп
Аялгасы ыяңгылыг ыры ышкаш,
Өрөгелиг өөм болгаш чаагай ат чок,
Өйүм кээрге, өртемчейден караш дээр мен.

Николай ВАПЦАРОВ

ЧАС

Суузун чазым, эргим чазым,
Сурун чаңным, сенээ дүжүп, йөрөөвөөн мен.
Чүгле, чүгле дүшке кирип, шывараш дээш,
Чүглүг куш дег арыг кежир ужа бээр сен,
Сүрүп чедер шаам чок болгаш түрүп каар мен.

Суузун чазым, эргим чазым,
Шуурган, чаъзың кайыын тура диргеп келгеш,
Кайгал-эрес, халыын-дөспес сорууң-биле
Харыксыраан идегелди тынгарар сен,
Ханныг-дестиг балыывыс чуп, домнап бээр сен.

Хамык куштар ыры-шоору чиртицейнип,
Қааң хүннүң кавайынга эргеленир...
Алышкы дег, дунмашкы дег эптиг-демниг
Амытан чон ажил кылып, өөрүп турар.

Суузун чазым, эргим чазым,
Сурун чаңныг чалгынным сээ душкан болза,
(Өлүг шөлде амыдырал оттуп кээр ийик),
Алдын хүнүң чаңгыс катап көргөн болза,
Амы-тыным сени дээштиң өргүзүмзе!

* * *

Ырак чердөн чалаттырбаан аалчың болуп
Ында-хаая дүжүн эргип чеде бээр мен.
Қазапчаңга ийлей берген турбас кылдыр,
Хаалганны кажанда-даа дүкчүвейн чор.

Эргиниңни кыжырт кылбайн артап киргеш,
Эскертпейн орнуң орта чеде бээр мен.
Эргим арның сагыш хандыр көрүп алгаш,
Эрниңдиге ошкап кааштың чоруй баар мен.

Веселин ХАНЧЕВ

ТУРАСКААДЫГ

Өлчей черге артып каар деп бодазынза,
Өскелерниң сеткилинге өлбээйн аар деп күзезинзе,
Эрээн-шокар өртемчейни, бүдүштерни,
Элдеп янзы омурларны катап ажыт, катап чаяа.
Салбак-салбак чимис дискен будуктары
Шала күскээр угдунмастап халая бээр ыяш ышкаш,
Хоюг, чаагай, сүүзүннүг үүже-чемин
Конгураалар, херелдерден сартыктап аар ары ышкаш,
Ыдык сеткил — ынакшылдың бодаралын
Ызырныпкаш човуур-биле чаяап чыдар херээжен дег,
Челээш, туман, чечектерден боодал өрээш,
Сеткилиден сени йөрээп сунуп чыдар чериң ышкаш,

О, чүү-даа чаазы-биле көстүр кылдыр
Ону ынчаар хинчээң-биле тынгаргаштың билип аар сен.
Сагыжынның ханызынга быжып чораан
Шак ол овор чаңнык ышкаш ынчан бир-ле чырыш кынныр.
Бодалдарның бижектеп каан балыглары,
Могаг билбес чыгзыншыгың, хөлзээшкинниң чылдары-даа
Эътке-ботка бүдүп читпес сорбулар бооп,
Эгүүр шагда бириккештиң таңмаланып артып калзын.
Өңнер болгаш чалгыннарның чайганыынын,
Айга чедер ракетаның азы болат селемениң,
Аажок шыңгыы, дужаал ышкаш шүлүглелдин,
Өкпөң хаяа минчип алган пөрүксүмээр орай дээрнин,
Курбустуже ужуушкуннуң, бадышкынның,
Кулуксаан дег, кежик дилээн ырак-узак чоруктарнын
Садыглашпас найыралдың эргелининиң,
Чалым кырлаан кокпаларга маргыштарның дымы-биле
Оон башка, канчап черле, он-он катап
Олча-тывыың арбыдадып, байыткаштың эгидер сен?
Өлчей черге артып каар деп бодазыңза,
Ескелерниң сеткилинге өлбээн аар деп күзезиңзе,
О, шак бо делегейни дагын катап
Очалаңныг сеткил-чүрөөң ханы төктүп төрүп алзын.
Эрэн-шокар өртемчейни, бүдүштерни
Элдеп янзы оворларны катап ажып, катап чаяа.

ХАНАЛАР

Палатам үш
Каштагар ак, ылым-чылым
Ханалары
Караам уунда көстүп турар.
База бири — дөрткү хана:
«Сугдан берип көрүңер!» деп,
Бачым дүне човууртай бээр.

Ондап-остап
Үш дүн улай кускуннааштын,
Оон соонда — дөрткү дүне
Үнү чидип,
Каштагар ак, ылым-чылым кынны берген.

Каштагар ак,
Шимээн чок,
Соок
Чииртим хана болу берген.

Любомир ЛЕВЧЕВ

ЧАА ЧЫЛ ЙӨРЭЭЛИ

Ортаақы вектерде хүрээ сесерлинге ты-
вылган куу кижн бажындан Байрон арага
кундагазы кылып алган.

Дээрги Байрон,
Дагын-дагын кундаганы долдураалы.
Дашка болган сөөк башты
Дарган лама биске шацнаан.
Амыдырал ламага-даа чагыртпайн,
Ажып тиилээр —
Ам бис хейде сестир бис бе?
Чүүден-даа чалданмас мен.
Чүрээм кортуу эстя берген.

Эжим-өөрүм, кадын кыстар, силерни мен
Элек иргин оступ чордум.
Адам арнын
Аржыыл-биле шып-даа чордум.
Ынаным, өлүм билбес бүзүрелни
Ышкынмаан мен — олчаан хевээр.

Дашка барды, дээрги Байрон!
Дамыр-ханны кылаң-кара
Дамчып эрткеш, кезээ шагда
Тайлып читпейн, хөглөп чорзун.
Дээрги Байрон,
Чуртталга ол — ынакшыл-дыр,
Чутуг бакта — чурттааш чоорул.

Сокчуп чорааш, өлүксээр мен!
Чыда өлүр
Чылан мени
Сонуургатпас. Сорук киирбес.
Өлүмүм-даа чуртталгамдан
Өскеленмес турган болза,
Өөрүүр мен!

Дээрги Байрон, сөөк дашка дола берди!
А силер — дуокаалап сөглээрим ол —
Араганың дээжизин билир силер.
Амдызында донга бажым ээзи болгаш,

Дарган лама
Дашказы эвес,
Ал боттуң бажы дээштин чооглаптайн!

Ие-чуртка мээң бажым
Илиг-даа дег үнелиг боор.
Экер эрниң бажы безин —
Эрес-дидим дайынчы-дыр.
Ок-бижек изи шыйган
Ойбак-дежик мээң бажым
Ойга чытса амыраар мен!

* * *

Чанывыска элдеп чиктиг
Чангыс ыяш турар чүве...
Чазын эрте өөрүн мурнай
Частып өзер, чечектелир;
Аңга баштай ынакшааннар
Айдыс чыдын тынып аар дээш
Кежээ санай аңаа чыгыр —
Кедергей-даа онза өргээ.
Шак ол чырык өргээзинге
Чаглактанган оол-даа, кыс-даа
Чагырга чок ээлер болуп,
Чамбы-дипке доктар билбес.
Бөгүн маңаа хоолай сөөрткен
Мөге күштүг чычаан келгеш,
Элдеп онза өргээвисти
Ээй тырткаш, тура соп каан.
Хамык ыяш оон соонда
Хары утда чечектелир апарган дээр.

☐

Елена Алекова

ЧУРУКТАР

Таныр, билир черлерим бол,
Азып-тенир чеде бердим.
Далаш, сарыым, озалдава.

Олурарым хая безин
Овур-шырай, дүрзүм шуткуп,
Ойлуп кирип бар-ла чыдыр.

Чедип келир уунче кайгаан
Карактарым чалын оду
Черни, Дээрни өрттедипти, хуюксуй-дур.

Ыяш будуу дызылай-дыр.
Ынаам сен бе?
Ынаар элик чүгүрдү бе?

Эриннерниц аразынга
Ондаан сылдыс өжүп калды:
Ошкаашкыны кезе-депге үлештивис.

Иелээн бис — мырыңай чаа
Бодараан дег, көрүжүвүс херелденген,
Бодальвыс арыг-чаагай.

Дагның ээтпек мага-боду ойта дүшкен
Чараш кыс дег манап чыдыр,
Таалал оштаан кудай олче кайгап-ла тур.

Эзим черде кокпа орук —
Эңмежок хөй чажыт изи —
Эң-не чаазы бистернии-дир.

Үнүш бүрү бисти дыцнап, өттүнүп тур.
Үе эрткеш, сээи эргим
Үнүң-биле мени кый дээр чыгы-дырлар.

Күзээшкинниц кылаң чугу
Чөвүрээни өде чүткээш,
Күштүг агым болу берди.

Ынакшылдан сээденнээн динчер-дир бис.
Чарашпайым,
Чашты берээл, эсти берээл.

Сылдыс, бүрү шыптынып аал,
Сымыт безин кыйгы ышкаш
Шыпшың дүннүң бурганнары болу берээл.

Элини сүрген пачын хулбүс
Эзим долдур эдиптерге,
Эжим мени кыйгылары олчааныл чоп.

Ары өөндөн тарай берген
Айдыс амдан эзиртсежок,
Аас ишти ошкаашкындан ажыңнай-дыр.

Инек-даштар бисти черже дегээлпти.
Аарышкы бе, ужуушкун бе,
Азы чүл бо?

Чүглер болгаш аттыкан хан.
Чүрек биле чүрек билчип, тутчу берген.
Ам-даа ошка.

Қара-куштуң ырлаарын көр —
Харамдыгып, чүгле бодун дыңнап олар,
Бисти мырай ожаавас-тыр.

Хадыжыгаш сыйлып калган.
Билээң уштуп, чөпшүл холум
Қамны сүргей тудуп алдың,

Менче оруун
Бергезимээр:
Аарышкылыг шургуушкун-дур.

Дары ышкаш часты бээр бис.
Аялганың хуулгаазынын,
Таалал ыры өртемсейини куспактапкан.

Шалынга кеш чунуп алыр.
Чаа-ла сени мындыг долу көрген дег мен.
Бодумну-даа ылап бар ден медресим.

Шимээн чок бис. Эң-не хоюг
Куспактажыг. Эңдиң изиин.
Кудай көгү кырывысче дамдылап тур.

Салымывыс кадып аар дээн
Сарынналдан артык көккүр
Чайның сөөлгү чечектерин чулуп алдым.

Маңаа бистер турган бис бе?
Оыт-сиген шимчээшкиннер чуруктарын
Олчаан хевээр катаптай-дыр.

УЖУК

Буурул даштар. Хелескелер. Чалгааранчыг.
Эзремчигей. Хензиг өйнүн ужуун көрөм.
Угдунмас аар дуурайлаашкын. Сиген чыды.
Ээнзиргейин. Шырыштарда шимээн үндү.

Кедээн көрүш. Манаашкынның төнчү чогу.
Овуузуңнуг хөлөгелер мегелеп тур.
Олулар сен... Бо-ла-дыр ам. Хенергедин
Чырыш кыныр. Ооң соонда. Ээремчик бо.

Ол-дур шупту. Бүгү чүве. Кайнаар баар сен?
Оптуг меге дуурайлапкан. Чүү-даа чогул.
Буурул даштар. Хелескелер. Чалгааранчыг.
Ээремчигей. Үстүн калган ужук чыдыр.

Иван АТАНАСОВ

ЧААСКААНЗЫРГАЙ ЧАЙГАНЫЫШТАР

Сактышкыннаар
Ээлей берген сесерликте
Чааскаанзыргай чайганыышты
Эзиннээн хат чайгап туру.
Аастан дүшпээн сөстөривис
Ак хар болуп
Аяар тоглап, черже батты.
Чарлышкынга ыстай берген
Сагыш-сесткил ужурашкаш,
Артык сөс чок билчип алып,
Саймааралын часкарар-дыр.
Көрүжүвүс мерген болгаш
Хөңнүвүстүң көрүнчүү-дүр.
Ыттавайн көр, эриннериң
Ылым-чылым сымыраныын
Ыржым өттүр дозуп алыйн.
Күзел-бодал,
Күскү арга бүрүзү дег,
Ыяштардан тептингештиң,
Кудайдыва кылайтыпты.
Куруг, орай кудумчулап
Четтинчипкен базып ор бис.
Сөглеттинмээн сөстөривис —
Чөөк ышкаш харжыгаштар
Черни шуглай дүжүп-ле тур.
Артык сөс чок чугаалажып,
Арыннарже көржүп чор бис.
Сесерликте берзенген хат
Чааскаанзыргай чайганыышты
Чайгавышаан хевээр боор он.

ДЫВААЖАҢЧЕ ЭРТТИРИЛГЕ

Кадыр артче
Халбактангаш,
Оон-моон салган дегээлерден,
Овуузуннуг онгарлардан
Шаам төндү.
«Ийе», «чок» деп
Чангыс аайлыг түннелдерден,
Имилээн чон шимээнинден
Шаам төндү.
Бо-ла бүгү хөңнүмге дээп,
Боштунза деп күзей бердим.
Дамырак суг шулураарын
Таалал-биле дыннап орза.
Хову-шөлге, тайга-сынга
Хостуг тынып, базып чорза.
Сылдыстыг чаъс чагган дүне
Шыпшың үрээн
Сыгырганы магадаза.
Дываажанче эрттирилге
Садып алган кежиктиг дег,
Сараат сиген баарынга
Дыжым харап, хөлестезе.
Оттуг-куртту чырык кылгаш,
Ол-ла черге
Ол-ла хевээр чурттап артса.

ЧАСТЫ КАНЧААР ЧУРУУР ЧҮВЕЛ?

Саазынның оң азын орта
Чаш төл ышкаш
Чазык-чаагай
Хүлүмзүрүп турар кылдыр
Хүннү баштай дүжүрүп ал.
Хек-даваны доштуг хардан
Хедерленип ушта халаан
Кедээр мээсти чуруй шаап ал.
Ус-куштуң уязын база
Уттуп болбас — хомудай бээр.
Эртен дижир океанче
Энмежок хөй салгын-хеме

Чалгыннарын көдүрткен дег,
Көжегелер хөлбөннеткен,
Эжик, соңга ажа соккан
Көшкүн хатты
Сагыжыңга чуруп ап көр.
Ыяш санай хөөп келген
Аныяк-чаш
Анай-хаакты уттуң халак —
Ыявыла частып өссүн...

Веляна БОРЯНОВА

* * *

Чүнү сеңээ чугаалаар мен. Эрткен чүве эрте берген.
Чүглүг куштуң танныылы мен, шагзыраанга — дөжек-тир мен

Ээлдек эвес-шыдамык мен. Хеми болгаш көвүрүү мен.
Ээремнелип сеткил агар, азы сөөк бооп, ааска тырлыр.

Тиилелгемни чидириптип чөгөл төнгөн, чүү дээр ону.
Динмиттелген өөрүшкүм-даа менден коңчаан. Чер, дээр болдум.

Медерел чок кара хүнде, медээжок-ла аккыр хүнде
Беришкеним ажы-төлүм — арыг шынчы одуруглар.

Чүрээмейден от дег изиг сөстөр төктүп эгелей бээр.
Чүглүг сөстөр келбес болза — куруг саазын болу бээр мен.

Кымны-даа эвес, чааскаан мен. Ынакшылым — амым алыр
Кыпкан от дег ынакшыыр дээш чурттаксаам кээр.

* * *

Калыр хүнүм чедип келбээн, арай элек.
Кажараңмай, аргамчыңны хей-ле чайба.
Четкидиге мени тыртар шааң-даа чок,
Черле ынчаш, тын чок мөчү болбас дээн мен.

Караам көрбээн далайларның дүптериңде —
Уян холум амдызыңда чедип дегбээн —
Калган хаанлар дүймээрелдиг ажыг оңду
Улуг дышка бүргедипкеш, удумзураан.

Сыннар ак-көк дүдүскээнде, шак дөө ынаар,
Чылыг тыныш чокка өскөн араазайлар —

Дүмбей, черлик меңги доштар эжиндирип,
Түрей берген айгадаң ай калгып чоруур.

Ылым-чылым, чүс-чүс чылда мөңгө удаан
Черниц эц-не ханызында кижилер бар...
Чечен салбак чайгы хатка чайгаткаштың,
Ырлай бээрин олар дыңнап көргөн болза!

Хөрээмейде ынакшылым аажок күштүг.
Кара тамы эжиинде от база-ла хөй...
Караш кыннып, чорта бээрим манавайн көр,
Көгүтпе-даа. Калыр үем ам-даа келбээн!

* * *

Амыдырал — сценага
Анаа-ла бир чүве дег-дир.
Алыс ону солуптары
Арай чиктиг, болдунмас боор.

Сөглээр сөзү мага ханган,
Чөрчүп, сыктап шаг-ла болган.
Төнүп калган шииде дег,
Дөгере зал — шала мунгак.

Кайгаашкыным өскерилбээн:
Кай бо зал бе? Сценазы кай?

Чидиг октан чалданмайн,
Шиитпир хүлээр — берге херек.

Илко КАПЕЛЕВ

ХЕНЕРТЕН ЧАРЛЫШКЫН

Өөр бөрү улуй бээрге, озалдыг деп сагынмас сен.
Ивилерниң мыйызын-даа херексесес кижидир сен.
Ийлеп сактыр мурнуу чүгүн, дүшке кирип, кый дээн болур.
Өртең-сарыг ээн ховаа тевелерин калгып чоруур.
Бисте черле дөмейлептер чүү барыл?— Көңгүс чок-тур!
Билчиривис мырай хөктүг — баажызы чок тывызык-ла.

Черлик иви изин истеп, сураг баар мен,
Черге хонуп, бөрү аглааш, чиде бээр мен.
Ээн калган ижээнге кээп баштажыр бис.
Эжен сүлде, карак чажы кылаш кынды,
Эмин эрттир кударава, күжүр өннүүм:
Чарлыр үе келгени дээш ижиптээли.
Сагынганшы часкарар өй дораан деп бил:
Чарыларым самнаан изи дүнелерде тевелерже
Чажыт кокпа изеп алыр — чеде бээрим албан деп бил.

ЧАЙГЫ ЧАЪС

Держилген дээр хая көрнү берген ышкаш,
Чаңчаттынып, чалчыттынып шаанга кирди.
Чайгы изиг намдаар айныц доскуулчузу —
Тейни көөрге, далай-хөлде хая дег-дир.

Дамды безин ошкап көрбээн кандаан черге,
Канчаары ол, сеткил хандыр чайыктапты.
Талыгырда Курбустунун чүзү ийик —
Хамык чаъзын чангыс угда кудувутту.

Чоннуң чаагай чаңчылдары — чоргаарланыр эртиневис

Алексей НУГУУРАК

АДЫГ БАЙЫРЛАЛЫ

(Төөгү-этнографтыг очерк)

Шаг-шаандан бээр арга-арыг-даа, ажык-делгем девискээр-даа чурттуг чамдык аймак-сөөк улус (колдуунда Тундрада), чижээ, ылаңгыя адыг ончалапкан болза, ол дээрге оларга магалыг чаагай байырлал болур турган чүве-дир.

Адыг байырлалын солун болгаш хөглүг чаңчыл деп санап чораан. Шаг-үе эртип турганындан аңчы-меңчи биче аймак-сөөк кижилерниң ол национал чаңчылының хевирлери чоорту өскерлип, кижилерниң мээ-медерелиниң өзүл-дезиниң аайы-биле бир янзының болуп чаартынып келген, ынчалза-даа эргидеги кол өзек хевир и ам-даа кагдынмаан.

Соңгу чүкте чурттап турар манси улустуң ыңдыг байыр хөглээшкининиң дугайында элээн делегеренгей чүүл солунга үнгенин номчаан мен. Чамдыкта төп журналдарга, азы солуннарга адыг байырлалыга хамаарышкан улуг эвес чүүлдер ында-хаая көстүп келгилээр. Манси шүлүкчү Иван Шесталов мынчаар бижип турар: «Адыг байырлалы дээрге, чамдык кижилерниң чугаалап турары ышкаш, шуут-ла адыгны байырлаан эвес, кандыг-ла-бир шажын-чүдүлгениң байырлалы база эвес, а ол дээрге аңчыларның байырлалы-дыр...» Ындыг байырлалга мансилер угаангыр-сагынгырының талазы-биле, чечен-мерген сөстөр кагжып удур-дедир изиг-изиг чижир, аваангыр, кашлагай танцы-сам тевер, уян чымчак ыры-шоор күүседир, хөгжүм-музыка ойнаар.

Чижек кылдыр, ол-ла мансилерниң адыг дугайында янзы-бүрү чугааларын ап көрээл. Адыгның соңгу буттарының тавангайлары кижини дег болур, кыс адыгның кежин союпкаш көөр болза, херээжен кижиниң хөрээнге дөмей. Адыг дугайында багай сөс эдил болбас. Адыг чугааны-даа — шупту чүвени билип, дыңнап турар. Ооң чиңгине адын адавас, а Демги чүве, Тайга ээзи дээн ышкаш, ойзу адаар. Өлгөн коргунчуг адыгның сүнезини кижилерге хорд чедирбезин дээш, оон өршээл, буян дилээр. Адыг байырлалы бир-ле шаанда ынчаар тывылган чүве-дир.

Мансилер байырлал мурнунда янзы-бүрү белеткелдер кылып эгелээр. Байырлаар өйү кээрге адыгны өлүргөн аңчы ооң бажының оң талазынга олуруп алыр. Солагай холун адыг кежиниң мойнунга салыр. Адыг бажының солагай талазынга санквилтане деп хылдыг хөгжүмгө ойнаар кижилер олурар. Баштайгы хөгжүм үнү дың дээри-билек, байырлал эгелээни ол болур.

Адыг думчуунуң баарыга салган арагалыг савадан баштайгы дашканы адыг өлүргөн кижилер ижер. Ынчан ол: «Өршээп көр, адыг, сени мен эвес, а боо өлүргөн-дир..» дээн ышкыш, чымчаткан аян кирген сөстөр чугаалаар. Оон соонда ам өске кижилер адыг кежинге шууштур келгеш, араганы ишкелээр, адыгның хаайынче ошкаар, а херэеженнер ону аржылы-биле чөргөй туткаш ошкаар. А оон соонда езулуг кол кезээ — байырлалы оюн-хөг, ыры-шоор, танцы-сам-биле эгелээр. Чоорту-ла оюн-баштак, мерген сөстөр октажыр. Оюн-хөг үезинде херэеженнер арнын, холдарын адыга (оон кеш, бажы чыткан черге) көргүспес дээш шып алыр.

Сөөлгү дүне даң бажында адыг бажын кежинден адырар, а кешти бажындан үндүрер, адыг бажын дүлөр. Оон соонда хемдип каапкан башты дашкаар үндүргөш, чоокта ышка азар. Ол дээрге кижилерге аас-кежин өргүп турар бир янзы сагызын.

Ынчаарга, чижекке алганывыс манси улуста ындыг-дыр, а өскелерге, чиже, Тываның чөөн талазынга, ылаңгыя Тожуга, оон ыңай Каа-Хем, Терехөл девискээринге бо хевирлиг байырлал (азы ону «олча өөрүшкүзүнүн байырлалы» деп-даа болгай-ла) кандыг турган дээр силер. Ол девискээрлерге аңчылар эң хөй турган.

Кайы шаандан бээр Тожу талазынга аңчылар адыг олчалааш, аңаа хамаарыштыр «адыг байырлалы» деп дорт адавайн чораан-даа болза, олча-тывыжының улуун, оон магалын бодап, ырак мурнундан бээр чаңчылын кагбайн, хире-чергези-биле бир янзы демдеглед чораан. Ол дугайын херек кырында боду киржип турган, көргөн, билир хоочун аңчы-тывышчы кижилер чугаалап органындан хөйүнү дыңнаан мен. Үстүнде чижекте манси улус дээрге олчалаан адыының кежи-биле бажын турлаанга эккеп алгаш байырлап келген болза, бистиң Тывага оон өске хевирлиг турган: колдуунда-ла аңчылар адыгны олчалап алыр мурнуу чарыында чижеэн чанынга (үңгүр аксын ыяштар-биле дуглай быжыглап алган-даа, албаан таварылгада) оон олчалапкыш, кежин сойгаш, эът, чаан үлежип турар үеде ам байырлаар. Моон алгаш көөрге тывалар адыг байырлалын баштай черге тура-ла ийн катап (ижээн чанынга, үлеш үезинде) эрттире кааптар турганы үр үеден бээр сагыттынып келген болгаш өске аң-мең амыдыралдыг аймак-сөөк улустардан ылгалдыг бир янзы, онзагай хевирлиг турган-дыр.

Бараан Манзарович Байыржап («Тоора-Хем» совхозтун Адыр-Кежиг суурда чурттап орав, хоочун аңчы, 84 харлыг):

— Ол манси дидиңер бе, хаа, ол улустуң хайыракан байырлалын бодап ораарымга, солун-на чаңчыл-дыр. Харын ону аңчы кижги байырлалы, олчазын холда кириген хөглээшкини дээрден өске, чүү дээр боор. Бистиң бо тожу аңчылар хайыракан четтирип чалапканда бе (ам ооңарны өлүрбес чүве болгай, хораан), боттарының чаңчылын эдерип сагып чораан чүүлдери база бар ийне. Ол чаагай аңны ижээнден барып авыдар дээштиң кезек эрлер мөңүрп-чыгылып, дылдажып алгаш, ам чеде бээр чүве. Чамдыкта суг үнгүр аксын ыяштар-биле дуглавайн тура-ла, аңчылар баштап чораан кижги, азы ында эн улуг назылыг кижги: «Үгээм-эм!» деп медээлеп чугаалаар. Алыр дээн олчазын хүндүлөп езулаары ол. Оон мынча дигилээр боор чүве: «Уйгужу болур, удуганчы болур, үгээ-эм! Чааш болур, чавыс болур, үгээ-эм!» Чамдык эрлер оон ыңай: «Чыраа доорзу дона берген, удуп чыдып алган болгай, чылыг болур, чымчак болур, үгээ-эм!» суг-суг деп алганганын дыңнаан ашак мен. Солун-на найыр ийин ол.

Үңгүр аксын ыяштар-биле дуглап баглааш, хайыраканны (ону Чоорган-ныг-даа дээр кижги мен) ужуруп апкан соонда мындыг болур. Хайыракан үңгүрүн баштай көргөн кижги кежин алыр, өдүн хары кижги (аңчылар-биле кады келген), азы улуг назылыг кижги алыр чүве. Черге-ле эът, чаан шиште-гилээш, чиирин чээш, боттарының артыг-кожунга үлегилээш, артканын бичини-бичии кылдыр кескилээш, артырып каар, оон: «кушкаштар, куштар силерге үлүүңер бо!» деп йөрөөгөш, аңчылар хая көрнү-көрнү чаныптар. Аалга келгөш башты дүлүп аар, аңаа херээжен улус дегбес болган (чоокка чедир-ле). Эрлер баш хемдири, ону «сиргелээр» дээр чүве. Хемдээн сөөгүн хөмүрлээш, пөш, азы чойган ыяшка көскү кылдыр азар. Кым хөй чаг чиир эвес дээш черге-даа, аалга-даа кончуг маргыжар чүве ыйнаан. Ам-даа болза чаг-биле маргыжып орда, ыры, шүлүк чогаады кааптар эрес эрлер бисте бар ийне. Эки чаңчылда багай чүү боорлаан, ам бо үде-даа болза...

Сүлдүм Ширинеевич Бараан (дуржулгалыг аңчы чораан, 1984 чылда мөчөөн):

— Мээң билирим мындыг. Бистиң тожу аңчылар «адыг бажы артавас» дээр болган. Хүндүлөп Чоорганныг, Кузуктаар, Ире, Багай-Идик, Кара-Чүве суг деп адаар. Чоорганныгның эът, чаан баштааш аалга келген хары кижээ дыка чидиртиксээр боор чүве, чаагай кемни хаак-биле аргып кылган деспы ышкаш тавакка барып хүндүлөп сунар. Ховузун чаан (эгин калбаанда) аргамчы дег кылдыр дилгөш, хөй адыр шиштерге шиштээр. Чаг садырткайнып быжып эгелээри-билек, бир-ле кижги, чылгы куруйлаан ышкаш, алганып үнер чүве чораан. Арга-сын безин чаңгыланып үнер.

Мен ынчан бичии турган мен. Өдүгөң чурттуг Шолбан деп кырган болза:

Даскыл тайгам, арга-сыным хайырлап тур-уу,
Дагда үнгүр өөнче бисти кириди-ни.
Кузуктаарын хайырлапты-ы,
Куруг чанмас болду-вуус!

— деп, дыка аянын кылдыр калбартыр бадырып турганын дыннаан ийик мен. Узун-узун алганыр кижн.

Чамдык өөр аңчылар эът, чаг туткаш, мынча днгилээри база бар:

— Эргим улуг кижн, эът, чаг бо бар-ды!

(эң кырган кижээ).

— Таныш эр, тавак долу бо бар-ды!

(таныжы аныак кижээ).

— Ол-ла Шолбан Бараан Өдүгениң Тайга-Доңгулда күскээр кыжын ижээнден адыг ончалапкан соонда алгап ырлап турганын Орай-оол Бараан (харлыг, Адыр-Кежиг суурда) сактып чугаалап ораp. Шолбан безин чайганып, чаштаңнап турар болган, карактары улгадып кээр, холдарын чада сунгулаар.

Хадаа далай доңа берди.

Хааннар, беглер саадавытты.

Улуг чүве чааш боор чүве,

Үгээ-эм, хайыракан!

Иван Хөөргевич Ламажал (хоочун аңчы чораан, 73 харлыында 1981 чылда мөчөөн):

— Хайыраканны оттурар дээш болганчок эгелээр сөзү «Үгээ-эм!» боор чүве. Тожунуң кайы-даа сумузунга ындыг турган. Мээң адам ашак ынча дээр болган ийне. «Үгээмнеп» эгелээн аңчы ыяап-ла кожаң сөстөрүн сала кааптар, кыпсынчыг чечен болур чүве ыйнаан, ол чыып алган сөс-домаа. Кырааш уткан-дыр мен. Оон башка...

Үгээ-эм! Хайыракан, үгээ-эм!

Арттар аксы хаглы берди.

Хадаа далай доңшуланы берди.

Ужур эдерип аалдап келдивис!.

— дээштиң баар болган.

Эгезинде ховузун дээр дилген узун чаан ийи кижн ийи ужундан туткаш алганып ырлаар. Шургулдай-Демчи деп кижн, болган болза, азарганчыг алганыр турду, караан шийиптер, безин тендирип турар. Сөзүн, харалаан, уткан мен. Хайыраканның хемдип каапкан бажын хаак-биле шарааш, чымчак ыяш дээш пөшке курлактан ашпас кылдыр чалап азып каар. Кижн амытан-дан черниң аң-меңи куду болур деп деңнеп турары ол. Бо байырлалда солун, хөглүг чаңчылдарның бо үени-биле чүге кылып болбас боор, аянчок чогаал ында бар дээр мен. Ам-даа болза бир кижн ире чөпшээредип алгаш дүжүрүпкен болза, ындыг тывызык чогаалдың эът-чагдан хей-аъды хайнып кээр боор деп бодаар мен. Дириг амытанга кижн ынак болгай, ынак-даа болза, оларның кайы-бирээзин ап чиптери база бар бооп-дур.

Бараан Барымаевич Дажырган (хоочун аңчы, 1921 чылда төрүтүнгөн):

— Адыгның чингине адын адавас болган. Тожамага чурттап чораан сояннар ону Хоюг-Чоорган дижир чүве. Чадырга-даа, черге-даа ол Хоюг-

Чоорган аастан ыравас, мынчап ойзу чугаалагылаар: «Хайыракан таанда ол эвес ыйнаан, Хоюг-Чоорган-на боор»...

Ижээнин баштай көргөн аңчы ооң дугайын улуска база ойзуп каар: «ол дагда ышкаш ийне», азы «ол сынның ындыг-ла черинде боор». Ойзуп органын дыңнаарга көчүг баштак, хөглүг болур. Чогаал деп чүве ол. Чаа-ла, ижээн дилээр, оон чаагай олча дээн улус иви-чарызын мунгаш чортуп үнүптер, оларны ижээн билир кижги баштап, мурнап аар. Ижээнге чоокшулай бергештиң бе, ам-на: «дөө ында чыдыр-ла...» дээр. Шынын тө каары ол. Аңчы кижги өөрүн черле мегелеп болбас, харын оларны кажан-даа деткип чоруур.

Бир дыңнаан, билир чүвем — «чаак эптей тудары» деп хөглүг маргылдаа. Ол мындыг болур. Бир кижги хайыраканның адырган ийи чаагын эптей тудуп шенеп орда, өскези: «ындыг эвес, ол мынчаар эптежип чораан» деп баштактаны аарак мегелей эптей туткулаар, база бир кижги оон өске хевирлиг кылдыр туткулаар, ынчаар-ла «маргыжып» (ол аразында кожаң сөс, тывызык-даа үнүп кээр-ле) орда, оларның бирээзи ам кээп демги чаактарны башка чорааны дег кылдыр шын эптей тудуптар. Бо солун оюн келзе-келзе «чаактар мынчаар чораан-дыр» дээн ышкаш, хөйге чарлаан, бадыткаан сөстөр-биле доостур. Түңнел кылдыр ыры-даа дыңналып кээр. Чоокка чедир-ле ындыг чүве ийин.

Мерген Дакпажыкович Ламажап (68 харлыг, Тожу районнун ажилчыны, хоочун мергежилдиг аңчы):

— Улуг-Даг чурттуг Мырза Ак деп кижги ижээн чанынга кожаң ыдып турда (дыка-ла узун сөстүг) безин тынып чадап турган дег чогаадыр эр ийик. Чүү дээни сагыжымга кирбейин-дир.

Өске аңчы эштерге немей сөглөп каар чүве бар. Чүл дээрге хайыраканның улуг-улуг сөөктерин пөш бүрүзү-биле чөргээш, чудук коңгулунче суккулап каар болган. База бир янзы хүндүткел. Хайыракан үнгүрүнүн аксын дең санныг ыяш-биле дуглавас, үш, беш дээш саарзык ыяш-биле дуглаар чанчыл Улуг-Даг, Хам-Сыра сумуларынга турган. Бир катап дуглап-даа турганы-высты сактып ор мен.

Билирим-не ол боор. Ам өске бир бодал бар ийин. Чамдык аңчы эш-өөрнү дыңнаарга, «адыг чаандан дайнап орза, өт, кеш, чаг херек болгай» — суг-суг деп, оран аңын чок кылыксап, каржыланып орад-дыр. Ол шын эвес! Аң-меңни чөпшээрел-биле ончалаар дээнде, аңаа хүндүткел база херек ыйнаан, шыны-ла ол. Шынын алырга, бо кырыгыже аң-мең-биле амыдырап келдим.

* * *

Бир янзы ол «адыг байырлалы» дээрзи кайы-бир черге, кандыг-бир үеде чоорту-ла чонче улам ханылап, харын-даа чамдык чечен кижилер боттары-ла ооң дугайында «чогаатканым бо» дижип чоруур апарган. Ылаңгыя ындыг кижилер Тывага национал-хосталгалыг революцияның бичии мурнуу чарыын-

да, революция соонда чылдарда, барык 50—60 чылдарга чедир Тожу девискээринге тургулаан деп ол дугайын билир улус чугаалап турар.

Ынчаардагы Бин-Хем сумузунун Толбул деп черге (үш дугаар арбанга) чурттап чораан, аныяанда 1943 чылда өлгөн, чүве чугаалап тура, улус хөглөдип, кулактарын делбиннедир имчеткилээр, хаваан өрү-күдү чалзыг чылзып чүгүртүр, кончуг хөглүг Лопсан-Серен Кол деп кижги адыг-хайыракан дугайында чогаатканын кыдыраажында бижип алгаш чоруур болган. Оон каш одуругларны сактып бижээни бо (хөй кезии уттундурган):

Чаагай ырак Серлиг, Белим,
Чаанны-ла шуглап көрдөн, шуглап берден.
Чалбарганы бистер сеңээ
Чаагай сөстөр ыдип тур бис, эккелген бис!
Оттур сен бе? Удуур сен бе?
Оолдуг сен бе? Кыстыг сен бе?
Олчам дээштиң сеңээ келген,
Оолдарың бис, Хоюг-Чоорган!
Хоюг-Чоорган, сени күзээн
Кожа эрлер мөгөйип тур бис.
Үнер болзаң — үс-чаг сенде ийин,
Үнмес болзаң — үр-ле аңаа чыт сен...
Үгээ-эм! Чылыг Хоюг-Чоорган,
Кашпал Белим, Серлиг черге
Кады чурттап чордувус ой.
Үңгүр аксы муңгаш болбас,
Үр болбайн ажыттынар ой!

1939 чылдың кыжы боор, база-ла ол Толбулга чүве. Ол арбандан күрүнеге сыын мыйызы дужаар дээш Серлиг, Тожама, Белим, Оо-Хем ынчаар чайын сыыннап чорааш келгеннерниң бирээзи — черле шыырак дирткен аңчы *Бичемей Кол* (аң-мең көргөш боолапканын «дарс кылыптым» дээр боорга улус ону «Дарс-Кылыр» деп шолалай берген) арбан хуралы болур деп улус чыгып турда, хөөрөп органын көргөн бис. Ооң чугаалааны болза:

«Каа-Хем бажы Белим хемге одаавыска Тере-Хөл чурттуг мен дээр Оярбан деп кижги чары мунган бэ-ла чортуп келди. Чалгаа чок хөөрээр эр, та кайыын ынча хөй сөс төктүп кээр чүвези! Ооң чугаазын ам-даа сактыр, дарс-кылыр-дыр мен ийип, эрлер. Ол Оярбан ашак эштери-биле бээр, Тожу талазынче чоокшулай Айлыг-Хем күдүрээзинче хайыракан үңгүрүн олчалаан чүве-дир. Эжи олча-тывыш сөзүн үңгүр аксынга чаа-ла сеңней чугаалаар деп турда, хайыракан үне халааш, ыңай бооп чыдырда, Оярбан сыптай адып дүжүргөн-дир. Эжи кижги узун-на йөрээл, магадал сөзүн ол-ла үңгүрнүн чанынга (дүшкен аңче-даа далашпайн) чугаалаан, безин хол-будун олуй-солуй октап турар болган...».

Бичемей аңчы ол Оярбанның хөөрээнинден чүгле бо каш одуругларын билип арткан мен деп чугаалаан:

Шаап келдим, чортуп келдим, Коргунчуун,
Шаанак тептим, чаа чииртим, Коргунчуум.

Алыс чаагай Коргунчуум, аалдан келдим,
Арбын чааң көвей-ле-дир, Коргунчуум!..

«Коргунчуум» деп адыгны ынчаар бир янзы хүндүлөп адааны ол». Терез-Хөлгө, Каа-Хемниц Бүрөн-Аксындан өрү Белбей, Сизим, Улуг-Шивей, Балык-тыг-Хем ол ынчаар чурттап чораан аңчы тыва улус хайыракан олчалапкан соонда черге-даа, аалынга келгеш-даа оран кежини четтиргени — ол хайыракан дугайын кончуг магадаан, өөрөөн, Чер-оранынга четтиргенин илереткен хөй кожаң сөс чеченнерин ыяап-ла боттары тып, чогаадып чораан.

Каастай Ак (Тожунуң ат-сураглыг аңчыларының бирээзи чораан, 73 харлыында мөчөөн):

— «**Май 1**» колхозка кирер мурнунда Улуг-Даг сумузунуң хамаатызы чордум. Хайыраканны Ире, Багай-Идик, Кара-Чүве-даа дээр чораан бис. Ол чорааш хайыракан четтирген черге, шуут-ла ижээн чанынга-ла, найыр кыла каап чораан бис. Бир катап күзүн Чекпе-Кыр сынынга ижээн дескинип каан кижини эдерип чорувуста, Чыырлынай, Деспээрей суглар, «Чүге тур сен, Каастай, тывызың ыдып, дытче үне маңнап турдан!..» деп, өөрөжип кээрге, бажымга чораан ырымны (бодап алган чорааным кожа сөстөр болду-ла ыйнаан олар) салган мен. Чамдызы ам бодадан ыраан хире-дир, артканын чугаалай каавыдайн «тааржыр-дыр» деп чугаалап туржуктар):

Барбажыктар эът, чаг долар — кежиивис боор,
Баарга кадай джи агарар — өөртүрүвүс ол..

— Тыпкан олчазынга өөрүрү ол. Ынчаарга ирени чааскаан чийин дээр аңчыга удур:

Бардам болзан, чазый болзуң шоруң ыйна —
Багай-Идик бажың сөөгүн хемдип кааптар.
Кара болзан, харам болзан шоруң ыйна —
Кара-Чүве аткан огуңну чая үрүптер!

— деп, мынчаар алганган аңчыны база дыңнажык мен, ол чоокта чаа, алдан чылдар үезинде ийик. Ижээн көргөш ону эш-өөрден чажырап, соонда бодум чааскаан таваар аңнап чипкей-ле мен деп чоргаарланыр аңчы — өөдөжөк чүве ол, кижини багы, кидис эргизи оон эртпес! Бистиги бо Ий суурга чурттап чораан бир эр бодунуң көрүп кааны ижээнче чааскаан «амырап» баргаш, иреге чылча бастырып алчык чоп.

Олчазы дээш аяганырында багай чүве чок дээр мен. Чангыс аңчыда аас-дыл бар эвес, ол күжүр чечен-мерген кандыг сөс бодап тывар боор — хей чүве! Бөлүк аңчы чогаадып, чеченинип чоруур болду ыйнаан, бөттү.

* * *

Адыг олчалааны-биле холбашкан аңчыларның ындыг хөглүг байырлалы аң-мең-биле амыдыраарынга Тывага кол черни ээлеп турган (ам-даа болза ындыг) Тожуга колдуунда 1960 чылдарга чедир нептеренгей турган деп са-

нап болур. Чоорту-ла аңчылар аразынга ооң сураа читсе-читсе, ам бо хүннерде барык-ла дынналбас апарган. Ооң чылдагааны чүл? Чүнүн-даа мурнунда, хайыраканы кайы хамаанчок өлүрүп болбас, ону күрүне камгалалынга алыр дугайында чурттун кайы-даа девискээринге чангыс аай хайгааралда тургусканындан болган. Оон ынай, аңчыларның холунда карабин, ланчыы, дүүрге дээн ышкаш бооларның бар апарганы адыг-биле демиселче (ооң иштинде ижээнден олчалаарын база) аңчыларны бир янзы дидимендирипкен деп болур, ынчангаш адыг олчалаарынче мурнундагы ышкаш эвилелдиг хөй кижии барбас апарган. Ол чылдагаан-биле чоорту-ла ижээн чанынга ол улуг чаагай аңны олчалаары-биле холбашкан байырлалдыг хөглээшкин чидия эгелээн. Харындаа ижээн көргөш, «ында аң чаңгыс мээңии болур ыйнаан» дээр хөөн база тывылган.

Ынчалза-даа ам-даа уттундурбаан ол байырлалга киришкен болгаш ону билир кижилер бар болуп турар, олар ооң дугайын сактып, сеткил ханыышкыны-биле чугаалап турар. Тыва аңчыларның амыдыралында турган ол солун чаңчылды билири биске канчап-даа артык эвес боор.

Үр үеден бээр чамдык аймак-сөөк улустарның салгал дамчып келген бо хөглүг байырлалы чоннун эки чаңчылдарының бирээзи болбушаан, оларның аас чогаалының (ылаңгыя ыры, шүлүк аяны-биле) алгаг-йөрээл кылыр бир хевири бооп, ону сайзырадырынга биче-даа бол ужур-дузалыг болганы чугаажок. Ооң-биле кады, ол байырлал болза, аңаа киришкен кижилерге — аңчыларга-даа, өскелерге-даа — төрөөн бойдуска ылак чоруктун, ооң кежиин четтирип чоруурунга хүндүткелдиң херечизи болуп келген. Адыг байырлалы — ол дээрге бойдустан ачызында амыдырап чоруур кижии-биле бойдустан аразында амыдыралдың негелделерин ёзугаар чайгаар тургустунуп келир харылаадан эгезин алган, аңчы кижиниң бот-чоргааралын, өөрүшкү-манайын чечен-мерген кижилерниң сеткил хөөнүндөс бодараан аас-сөзүн дамчыштыр илередиң кээр бир янзы солун хөглээшкини болур, кедизинде барып, шинчээчилерге төөгү-этнография талазы-биле чугула барымдаа апаар үнелиг материал кылдыр ажыглаттына бээр.

Чыргал Серен-оол

КАДЫ ӨСКЕН ШҮЛҮКЧҮ ЭЖИМ

1947 чылдың чайынында мээң авам, ачам ажыл-амыдыралының аайы-биле Хемчиктен Каргыже көжүп ажа берген. Чаа черге кээривиске шала чиктиг, онзагайы аажок болган; чайын хөлчөк аяс хүндүс безин шоолуг изиг чок, өйлөп-өйлөп серийн салгын хадып каап турар. Күзүн, чазын болгаш кыжын барык үргүлчү-ле үзүк-соксаал чок хадып, шуурганнап-ла турар. Ак-ак өглерлиг аалдарның мал-маганы эңдерик. Тус черниң хойларының улуг-шыырак, дүккүрү медээжок, ылаңгыя ирт, кошкарлары суг ана бир казыралар-ла, оларның кудуруктары деспилер ышкаш улуг калбак-калбак болулаар. Инек шуут чок, аалдар чүгле сарлыктарлыг. Мөңгүн-Тайганың дошкун бойдузунга тас инекти тургузу азыравас болза шыдашпас, соок чер болуп-тур.

Күзүн үш дугаар класска өөренир дээш, дөженир матрас, чүү-хөө чүвөлериңи аъдывыска дергидеп алгаш, ачамның соонга ушкажып алгаш, көк шыва даалымба тоннуг, кадыг идиктиг школага чеде берген мен. Интернатта хана дургаар дески хап чорудупкан калбак манзы наралар кырында дүрүп-дүрүп, чыскаалдыр салгылап кааң кудус, энчек, тон-тан чүвөлөр аразындан бир-ле хестуг чирик айтып бээрге, аңаа турумчуп алган мен...

Чаа школага, чаа класска танышпас эш-өөрүм-биле ынчаар чоорту таныжып, өөренип эгелээн мен. Үш дугаар класста шыырак өөреникчилериниң аразындан бир-ле эъткир, диртчигир арынның, дарбагар хаайлыг, дыдыраш кара, солагайлап бижиир, чүве харыылаарда, кады өскен оң чарыккы хензигийе холун солагай холу-биле болганчөк өөрү чыырыктай тулуп ал каап турар сөд мээң кичээнгейимни эгезинден-не хаара туда берген. Ооң топтуг-томаанныг, кижизиг деп чүвези медээжок болган. Чугаа-домааның дорт, дөпчү, чарт деп чүвези база аажок. Ол болза класстың эки өөреникчилериниң бирээзи Салчак Молдурга болган.

Клазывыс чылдан чылче школада эң идепкейлиг, эки өөреникчилериниң класстарның санынга кирип турган. Эки өөреникчилериниң, сагылга-чурумнуг өөреникчилеривис: Саая Хеймер-оол, Салчак Молдурга, Саая Баапай, Салчак Дырыш, Салчак Ария... Олар өөркомнун, дружина чөвүлелениң, комсомол организациязының даргалары болуп чорааннар. Нийтизи-биле школада сагылга-чурум, арыг-шевер, бот-идепкей, оларның кызымак ажылының ачызын-

да аажок эки, бедик байдалга турган. Хөй-ниити мурнунга оларның хүндүт-кеддиң башкылардан дудак чок турган. Дазылгаларга суг дыңнаарга: «Хеймер-оол дарга кел чор», джиңи, эде-хере тырттыңгылаан, чазыылдай тургулаан турар. Бистиң школаның ынчангы бот-башкарылгасы барык-ла Макаренкоң мурнакчы дуржулгасынга үндезилеттинген турган.

Ийе, очеригимниң маадыры амгы үеде билдингир чогаалчы, башкы Салчак Молдурганың ажил-нижи-биле номчукчуларны каксы таныштырып тура, чоғум ооң шүлүкчү салым-чаяанынга чүү чүве база онза салдарлыг болуп турарынче кол кичээңгейни углаксаан мен.

1947 чылдың күзүнүнде, 3-кү класстан эгелеп биске Кызылдың ийи дугаар школазының эң баштайгы доозукчуларының аразындан Константин Калзанович Коңга биле Борис Бааданович Чюдюк олар башкылап чедип келгеннер. Ол ийи башкы биске, аңгы-аңгы класстарга, удуртукчулап, тыва дыл, литератураны болгаш өске-даа эртемнерни башкылап турганнар. Чүге дээрге олар чөптүү-биле негелделиг болуп, өске башкылар-биле кады эртем-нерге, уран-чүүлге, спортка хандыкшыдып, өөредип, бистиң келир үеже күзел, чүткүлүвүстү оттуруп чорааннар. Олар тыва дыл болгаш литература кичээлдеринге кандыг-ла бир темага болганчок-ла чогаадыг бижиир онаалгалар бээр. Чоғум-на ол чогаалдыларның бирээзи Салчак Молдурганың эң баштайгы шүлүк бижииринче шенелдезин углаан.

Ол башкыларывыс биске бүгү талазы-биле үлегер-чижек болуп чорааннар. Эки башкылаарындан аңгыда ырлап, шүлүктеп, хөгжүм херекселдеринге ойнап, бистерни бир-ле чүвеге хандыкшыдарын кызып турганнар. Чамдыкта тоолчу Чанчы-Хөө ирейни-даа, зал ортузунда сандайда чалап олуртуп алган, ооң тоолун сонуургап дыңнаан турар бис. Ол ирей сөөлүнде барып бүгү Тывага сурагжып, Тываның алдарлыг тоолчуларының бирээзи болуп төөгүде арткан. Башкыларывыс бистиң-биле кады янзы-бүрү спортчу оюннарны, ылангыя хол бөмбүүн, лаптууну ойнап шыдыраалап, хаактап, конькилеп, чунгуулап, бойдусче кады экскурсиялап, орус тыва тоолдарны номчуп, очулдуруп берип турганы утгундурбас.

Молдурга чоғум ол үеде школага бижиңи алган шүлүүн немчүп, чугаалап, көргүзүп турганын сагынмайн тур мен. Ол харын амгы үеде шыырак бот-тывынгыр композитор Чүлдүм-Сүрүң Базыр-оол-биле кады бир-ле катап Александр Сергеевич Пушкинниң очулга сөзүңге аялга чогаадып алганын кончуг эки сактып тур мен. Молдурга-даа, Базыр-оол-даа ол үеде кончуг эгеничел, биче-сеткилдиң пөрүк оолдар чүве. Ол ырызының сөзү, аялгазы-даа мээң сагыжымда ам-даа дириг хевээр:

Бир чарыыңга ырын ырлаар,
Бир чарыыңга тоолун ыдар.

Ында элдеп чүвелер бар —
Ыяжында аза оرار...—

деп-ле бадырып турар эрлер. Ынчангаш мен ол үеде Салчак Молдургадан «шүлүкчү болу бээр боор» деп эге-ле чем эревейн, харын-даа «бо-даа кедизинде барып композитор болур эш эвеспе» деп бодап турган мен. А Хомушку Базыр-оглуус (Чүлдүм-Сүрүң) шынап-ла, композитор апарган.

Ынчалза-даа, маңаа бо таварылганы база сактып чугаалавас аргам чок. Чүд дээрге, бис улуг класстарга келгенивисте, мен Молдурга-биле чаңгыс партага олурганымны сактып тур мен. Ол үеде Молдурга кичээл-даа үезинде, чапсарда-даа чамдыкта караан безин чивеш кылбайн чаңгыс черже көрүп алгаш, аажок-ла ханы боданы берген олургулаар кижги. Ынчап баарга, мен элдепсинип, харалаан, ооң чаагын суйбай кааптар, азы кулааның адаандан шыпчый кааптар бак чаң тып алган мен. Ол, мажаалайзыг, шугуллал тура халымырга, мен корткаш ыңай-ла боор мен. Мени ол ызырты сүрүп четкеш, солагай чаңгыс холуноң кончуг күштүг чудуруу-биле мени педиледи үстүргүлөп-үстүргүлөп каар. Ам ол дугайын сактып келгеш, «кончуг моома, ол үеде эжим шүлүк сомалап боданып олурда, шаптык кадып турганым ол боор» дээш, ам аажок-ла буруузунар мен.

Ол үеде Мугур-Аксынга самолет ужуп кээрге, азы чайгы үеде чүьктүг машиналар чедип кээрге, суурнуң бүгү чоңу олче диг кылдыр маңнажып четкеш, ону барып сонuurгап-магадаар турган бис. Бистер, өөреникчилер хамыктың мурнунда халчып чеде берген турар бис. Чүге дээрге, ол үеде самолет, машина кончуг ховар кээр, чаа-ла кээп эгелеп турган үе. Мөңгүн-Тайганың чоңу ынчангы баштайгы тыва ужудукчулар Чимит, Хопуя, Кидисней... суглар-биле чергелештир бодуноң чер-чуртуноң оглу Хунан-оол ужудукчу суг ужудуп чедип кээрге, дендии амыраар, кайгаар, магадаар турган.

Мугур-Аксынга ынчан, 1952 чылда чаа-ла 7 чыл школазы апарган школаның эң баштайгы доозукчулары болгай бис. Бистиң-биле чаржалаштыр, Кызылда чаа ажыттыңган башкы институтунга өөренири-биле башкылары-выс Константин Калзанович Конга, Борис Бааданович Чюдюк суглар ол чылын Мугур-Аксы школазындан чорупканнар.

Доосканывыс күзүн, аас-кежиң болуп, областың хереглекчилер ниитилелинден чүк сөөрткен хөй бөлүк машиналар чедип келген. Оларның чолаачылары-биле, баш-удур дугурушкалаанывыс езугаар, чамдыктарывыс акша-биле төлөп, өскелеривис хойларын туткулап берип тургаш (чамдыкывыс кабиналарга, ескелеривис кузовка чүк аразынга) олургулапкаш, Мөңгүн-Тайга чуртувустан үнүп чорупкан бис. Ол аян-чорук биске кончуг солун болган. Чүге дээрге, бир-ле дугаар ындыг ырак-узак орук чоруп, чер-чуртувустан үнүп турганывыс ол. Оон ыңай орук арта-ла Моол чуртулап чоруур-ла болгай...

Чеди-гейни эрткеш, Нүүрек-Хөл кыдыында моол аалче чолаачылары-выс тутсуп кирип келгеннер. Аалда аныяк-өскеннер-даа, кырганнар-даа бар болган. Моолдарның бисти кайган, сонuurгаар деп чүвези-даа кончуг, аш-чемин салып, бисти шайладып чемгердилер. Моолдап билиривис аравыста чок болган. Орустан, тывалап, имнежиң-самнажып-ла бичин чугаалашкылаан бис. Иргит Бады харын чугааның утказың дыңнап билиптер, чоғум чугаалажып шыдавас болган. Ол: «Бо улус бисти «идик-хеви-даа, арын-хевири-даа аажок орусчаан оолдар, уруглар-дыр, аа!» дижип олурлар диди. Ооң соонда Моолдуң алдарлыг Кызыл-Артын көшкен, мал-магаң сүрген моолдар-биле

аай-дедир олчуп-солчуп эртип ажып келдивис. Арттың ындынче чавызап бадып келгеш, моол аалга кээп чонган бис. Моолдар аажок сонуургап, хүндүлөп, хой өлүргөш, эъттедип, мүннедип хонганнар. Улуг улуска арага-даа тип берип турар чораан. Моолдуң карак четпес ховулары-биле халдып олуарарывыска, ынаар-ла дүдүскектиг делгемнерге ак-ак өглерлиг аалдар, хөй-ле хөй, тева, чылгы сүрүглөр кодан-коданы-биле чоргулаар болган. Ол баштайгы аян-чоруувус соонда-даа Молдурга биле Базыр-оол бо оруктап каш-даа чоргулааннар... Молдурганың моол темазынга бижигилээн хөй-хөй шүлүктери, ылаңгыя бо орукка тураскааткан шүлүктери болгаш ооң эжи Базыр-оол биле чогаатканы «Чеди-Тей» деп ырызы-даа ол бүгүнү херечилеп турар.

Түмөн сүрүг, аккыр өглер
Дүдүскекте шымнып турар,

Хостуг болгаш төрөл чурттуң
Ховулары чингиртилиг...

Мугур-Аксы суурувустан аңгы кода-суур көрүп чорбаан улуска, биске, ынчангы Хандагайты суурга келиривиске безин улуг хоорай ышкаш болган. Ол черниң улус-чону безин ылгалдыг, машина-техникага чаңчыгыл калган, орустап суг чугаалап турда илдик чок улус болган. Ол-ла колонна машиналарывыс Өвүрнүң Дус-Дагдан дус база чүдүргүлөп алган. Ынчангаш, Торгалыглааш, Ү-Шынаа, О-Шынаалааш, Тес-Хемниң Самагалдайлааш, Калдак-Хамар арттап. Балгазынны таварып келген бис. Ындыг янзы, ырак-узак чер чоруп көрбээни улуска, бистерге ол аян-чорук шуут-ла чер-делегейни одуртуп, дескинип каапкан чүве дег сагындырган. Орук ара бистин хөлгевиске Өвүрден, Самагалтайдан база өөренип уруглар, оолдар ушкажыпкан. Улам көвүдөп, ыр-шоор, оюн-баштак ана үзүк чок, аккан суг дег төктүп-ле чорудур, кайгамчык-ла солун аян-чорук болган.

...Дараазында чылын барык шуптувус педучилище, көдээ ажыл-агый техникуму дээн ышкаш өөредилге черлеринче киргилей берген бис. Мен, Базыр-оол суглар педучилищеге барган бис. Молдурга база аңаа келген...

Ийи дугаар школага болгаш педучилищеге өөренип турган үезинде Молдурга шүлүк бижириңге езулуг-ла хандыкшып, баштай «Сылдысчыгаш» солунга ында-хаая парлаткылап, оон өске-даа солун-сеткүүлге шүлүктерин үндүргүлөдип ап, ындын ап, шуудап чоруп каан.

Училищеге эгезинде аанакайың орус дылга-ла падын барап, ара-соора салылапканаш, чамдыкта эш-өөрүвүстү чир-шоң каттыртып-даа тургулаан бис. Чоорту, билдиртпейн-даа, эш-өөрүвүс-биле дөмей, харын-даа шыырактарны безин санынче кирип турар апаргылап, чылдан-чылче курс ажып ап, училищени чедишкениң доозуп үнгөн бис...

Училищеге өөренип турган чылдарывыста, уран-чүүлге чаңчыгып, библиотекалардан хөй-хөй орус, тыва дылдар кырынга номнарны бижидип ап, номчуп турган бис. Ол үеде театрға үнүп турган шишлерни катап-катап барып көөр бис. Шии мурнунда, чапсарларда театрның фойезинге танцылаар турган, аңаа база киржип, турган бис. Ол үеде музыкалыг шишлер, комедия-

ларның хөгжүм каасталгазынга бистин училищениң композитор башкылары: пианист — Кайдан, скрипач Шевчук ышкаш шырак хөгжүмчүлөр база ойнап турган. Ылаңгыя «Төпкөн хува» дээр кыдат шииниң хөгжүм үделгези суг онза-ла! Кол рольду ырлап, ойнап күүседир артист Дүгүр-оол көрүкчүлөрни аажок магададыр.

Буянынң болгаш чымыштыг башкы ажылынче 1957 чылда Шуй школа-зынга шымнып кирген хевээр Салчак Бүрүшкекович Молдурга барык амгы бо хүннерге чедир 30 ажыг чылдар дургузунда башкылап келген. Ол үениң иштинде ол Бай-Тайгага, Мөнгүн-Тайга школаларынга чүс-чүс өөреникчилерни өөредип, кижизидип, амыдыралдың янзы-бүрү оруктарынче үдээн. Ооң дугайында дыка хөй кижилер хүндүткелдини-биле «башкым» деп чоргаарал-биле адап, чылыг чымчаа-биле сактып бодап чоруурлар.

Ол хөй-хөй репортажтарны, очерктерни болгаш шүгүмчүлөлдиг, сойга-лаашкынның чүүлдерни республика солуннарынга, радиога доктаамал, дээшти-ни-биле чырыдып келген. Ооң очерктери республика конкурстарынга чангыс эвес удаа шылгарап демдеглеттингилээн.

Оон аңгыда Салчак Бүрүшкекович ажылдап, чурттап турар черлеринин аайы-биле лекция, беседа ажылдарын база дээштиг чорудуп келгенин айтыры артык эвес. Ынчалза-даа ооң бичин чаштарга ынаа, бодунуң башкы мерге-жилинге бердингени, ону катап-катап школа, башкы ажылынче чая тыртып эккээр турган. Ол ам-даа Мугур-Аксы ортумак школында башкылавышаан.

Салчак Молдурга хөй ажы-төлдүг, солун өг-бүлөдө төрүттүнген. Оон ава-ачазы ук-төөгүзүндөн Мөнгүн-Тайганың шуут-ла бедик эдээн — «Мугур-Хемниң бажын ээлеп чурттаан малчын, аңчы ажыл-иштиг улус.

Молдурганың авазы ычан шоолуг суур кирбес турган боор. Ону мен көрбээн мен. Молдурга бодундан улуг акыларлыг, бир угбалыг, бодундан биче бир оол дуңмалыг кижини.

Молдурганы ам кижини көөрге, адазынга аажок дөмей: база-ла ол ыш-каш долу мичигир арынның, дарбагар хаайлыг, үндүрүп салыптар болза, магаалыг тудуш кара салдыг, күштүг чоон үннүг...

Салчак Молдурганың чогаадыкчы ажыл-ижининң чедишкенинң үре-түн-нелин дараазында шүлүктөр, балладалар, шүлүглелдерининң чыынды номма-рының делгири-ле херечилеп болур: «Шуурган» (63 ч.), «Тыныш» (67 ч.), «Истер» (70 ч.), «Аялга» (74 ч.), «Тура-сорук» (79 ч.), «Чырык үем» (83 ч.), «Үе-шагның судалы» (87 ч.), «Ыдыктарым» (90 ч.).

Салчак Молдурга үе-шагның судалында ажылдап турар чогаалчы. Чүгө дээрге, ооң кайы-даа чыындыларын ажып көөр болзувусса, ол шынап-ла үе-шагның судалындан, негелдезинден чыдып калбайн, чоннуң социал амы-дыралын өткүт шынны-биле бүгүдеге көзүлдүр чуруп көргүскен чогаалчы-ларның бирээзи. Ат-сураглыг чогаалчы башкы бодунуң «изин истээр» аныяк салгалдың чогаадыкчы аныяктарын кижизидеринге база эки үлүүн кириген. Ынчангаш ол Тыва АССР-нинң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты эдилеп чоруур.

Тыва культураның хоочун төлээ-лекчилериниң бирээзи Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмей 73 харлап бар чорааш, 1990 чылдың август 19-та хенертен мөчөөн.

Ф. Ш. Сеглеңмей Сүт-Хөл районунуң Ишкинге малчын арат Ондар Шаажаң-Хөөнүң өг-бүлсзинге 1917 чылдың майның 19-та төрүттүнген. Амгы Даг-Алтай автономнуг областың төвү Ойрат-Тура (Горно-Алтайск) хоорайга кедээ ажил-агый техникумун 1938 чылда дооскаш, Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмей ТАР-ның Мал болгаш чер ажылының ямызының шугумунга, колхозтарга, совхозтарга зоотехниктеп, агроүлөтпүр каттыжышкынының системазынга үр чылдарда ажилдап, республиканың экономиказын болгаш культуразын хөгжүдеринге тилепти үлүүн кирип келген.

Ф. Ш. Сеглеңмей аныяандан тура, республика солуннарының идепкейлиг бижикчизи бооп, чогаал ажылынга сундулуг, тыва дылче язы-бүрү чогаалдарны очулдулар болгаш улустуң аас чогаалын чыып бижири

херекке киржип чораан. Ол — Тываның чогаалчыларының 1942 чылда бооп эрткен бирги конференциязының киржикчизи, ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кезигүну чораан.

Бежеп чылдарның эгезинде Ондар (Феликс) Сеглеңмейниң «Нина Салчак каникулда», «Вера эмчи» болгаш өске-даа чечен чугаалары парлалгага көстүп келген, чогаалчының ады номчукчуларга калбаа-биле билдингир апарган. 1990 чылдың эгезинде чогаалчы бодунуң сөөлгү чогаадыкчы ажылы — «Буян-Бадыргы деп кымыл» деп төөгү демдегледерин бижээш, ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузунга дужааган. Оң чогаалдарын «Чечен чугаалар» (1980), «Аңчы угбашкылар» (1988) деп тускай номнар кылдыр парлап үндүрген.

Идепкейлиг хөй-ниитичи, бөдүүн, биче сеткилдиг, эптиг-эвилел эш, чогаалчы Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмейниң чырыткылыг омур-хевири бистиң сагыш-сеткиливиске мөңгө артар.

А. А. Даржай, М. С. Хомушку, А. Ф. Емельянов, А. К. Калзан, М. Б. Кенин-Лопсан, К.-Э. К. Кудажы, Н. Ш. Куулар, Ч. Ч. Куулар, С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш, Д. Д. Сарыкай, В. С. Серен-оол, А. Д. Сат, О. Э. Сувакпиг, С. С. Сүрүң-оол, А. К. Үержаа, Е. Д. Танова, М. К. Өлчей-оол, М. А. Хадаханэ.

Д о п ч у з у

Тоожулар болгаш чечен чугаалар

Монгуш ДОРЖУ. Кижиге бүзүрел	3
Кыскыл хава	5
Күскү шылгалда	6
Зоя АМЫР-ДОНГАК. Татьянаң салымы	9
Билбестиг хайы	13
Моторк ТИРЧИН. Өшкү четкен бөрү	17
Монгуш ЭРГЕП. Чаартылга	21
Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ. Шагдагы частың чылыы. <i>Бичии тоожу</i>	26

Шүлүглелдер болгаш шүлүктөр

Юрий КЮНЗЕГЕШ. Айдың-оолдуң түрегедеи. <i>Шүлүглелден эгелер</i>	47
Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН. «Төлгө» деп сонеттер судурундан	56
1. «Сайлыг-даштыг эрик дургаар...»	56
2. «Сени баштай көргенден бээр...»	58
3. «Угбам! Сени сактыр чүмүл?»	58
4. «Бодап чораан бодалдарым...»	58
Владимир СЕРЕН-ООЛ. Ак аът чылы	58
Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ. Төрээн Тывам. <i>Шүлүглел</i>	61
Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ. Куран уну	68
Ак аъттың челдери	69
Бот ис	70
1. «Оолдар бо-ла содаалажыр!..»	70
2. «Төлдүг чорбаан херээжен бел!..»	70
Виктор САГААН-ООЛ. Чалыы шаавыс	71
Кыңгырга хем	72
Василий МОНГУШ. Арендатор акый-биле	72
Чыргалдыг мен	73
Сактып келдим	73
Ирбижей ЧЕЧЕН. «Улуг хоорай Москвага эртем дооскаш»	82
Николай КУУЛАР. Хоорайда эр чурттап чоруур. <i>Шүлүктээн тоожулар</i>	82
Зоя НАМЗЫРАЙ. Тыва дылга хөөрешкеш сеткил хандым	83
Чаа Афон	84
Антон УЕРЖАА. Даш	85
Ондаашкын	86
Зоя ДОНГАК. Ожаап манаар	87
«Каш хонук шөлээм эрткен...»	88
Лидия ИРГИТ. Калчан-Көк. <i>Басня</i>	88
Чирик дуглаар дарга. <i>Басня</i>	89
Раяса ТАМБА-СҮРҮҢ. Сеткилдин чинчилери	90
1. «Иелээ бис...»	90
2. «Сагыжымны алаактырып...»	90
3. «Карак чажы. Эх, караам чажы...»	90
4. Карактарың шолбан оду...»	91

Донгак ДАДАР-ООЛ. Күс	91
«Күзөг чернин оңуп калган кезек ченээ...»	92
Виктор ЧОТПУЦ-ООЛ. «Аныяк аът...»	92
Деспид-оол САҢЧЫ. Херэежен бооп чаяаттыңган болурумгай.	94
Андрей ОБЛОГ. «Уттуру чок кижилерниң бирээзи мен...»	95
«Дүлөй шышын, сылдыс-шолбан...»	95

Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга

Дөрт төлөвиделден төруттүнген бижик	96
Чыртакай БИЧЕ-оол. Кижн, башкы, эртемден	99

Тилелгениң 45 чыл оюнга

Кодур-оол ОЮН. Эки турачылар муриуку шугумда	110
--	-----

Улустарның найыралы — литератураларның найыралы

«Улуг-Хемнин» аалчылары — болгар шүлүкчүлөр	146
Димчо ДЕБЕЛЯНОВ. «Ондап-остап качыгдаанны...». Очул. Н. Куулар	147
Өскүссүргей ыры. Очул. Н. Куулар	148
Николай ВАПЦАРОВ. Час. Очул. А. Үержаа	148
«Ырак черден чалаттырбаан...» Очул. А. Үержаа.	149
Веслин ХАНЧЕВ. Тураскаадыг. Очул. А. Үержаа.	149
Халалар. Очул. А. Үержаа.	150
Любомир ЛЕВЧЕВ. Чаа чыл йөрээли. Очул. М. Хомушку	151
«Чанывыска элдеп чиктиг...». Очул. М. Хомушку	152
Елена АЛЕКОВА. Чуруктар. Очул. Н. Куулар	154
Ужук. Очул. Н. Куулар	154
Иван АТАНАСОВ. Чааскаанзыргай чайгангыыштар. Очул. Н. Куулар	155
Дываажанче эрттирилге. Очул. Н. Куулар	156
Часты калчаар чуруур чүвөл. Очул. Н. Куулар	156
Веляна БОРЯНОВА. «Чүңү сенээ чугаалаар мен...» Очул. А. Ховалыг	157
«Калыр хүнүм чедип келбээн...» Очул. А. Ховалыг	157
«Амыдырал — сценага». Очул. А. Ховалыг	158
Илко КАПЕЛЕВ. Хенертен чарлыышкын. Очул. Н. Куулар	158
Чайгы чаъс. Очул. Н. Куулар	159

Чоннуң чаагай чаңчылдары — чоргаарланыр эртиневис

Алексей ПУГУУРАК. Адыг байырлалы	160
--	-----

Критика болгаш библиография

Ч. СЕРЕН-ООЛ. Кады өскен шүлүкчү эжим	168
---	-----

168
~~186~~

На 1 стр. обложки
слайд фотохудожника
А. Л. ФУРМАНОВА

Литературно-художественный альманах

УЛУГ-ХЕМ № 74

На тувинском языке

Редактор А. Д. Сат. Художественный редактор М. Ч. Чооду.
Технический редактор А. А. Чернова. Корректор З. К. Монгуш.

Сдано в набор 9.04.90. Подписано к печати 10.09.90. Формат 60×84¹/₁₆.
Бумага офс. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ.
печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-оттисков 10,52. Уч.-изд. л. 11,6.
Цена ~~75~~ коп. Тираж 10000 экз. Заказ 1366. ТП 1990 г. Тувинское книжное
издательство, 667000. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография
Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Крав-
ченко, 1.

1р. 50к.
75 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**